

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЦЕУНОВ ІГОР АНДРІЙОВИЧ

УДК 902(477) “187/195”:903“632”(043.3)

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ МАТЕРИКОВОЇ УКРАЇНИ В
ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

07.00.04 — археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Цеунов І.А.

Науковий керівник

Залізняк Леонід Львович
доктор історичних наук,
професор,
завідувач відділу археології
кам'яного віку

АНОТАЦІЯ

Цеунов І.А. Дослідження палеоліту материкової України в останній третині ХІХ – першій половині ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 – Археологія. – Інститут археології НАН України, Київ, 2018.

У дисертаційній роботі запропоновано концепцію історії дослідження палеоліту на території сучасної материкової України в останній третині ХІХ – першій половині ХХ ст. Територія материкової України протягом цього часу входила до складу Російської імперії та Австро-Угорщини до закінчення Першої світової війни, а після війни – до СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини.

На території України за радянських часів було сформовано організації, які займались проведенням археологічних досліджень, а саме: Кабінет/музей антропології ім. Хв. Вовка, ВУАК, ПМК, ІА та ін. Документи цих організацій і лягли в основу дисертаційної роботи, більшість із них зберігається у фондах НА ІА НАНУ. У процесі написання роботи залучено значну кількість неопублікованих або маловідомих архівних джерел з історії вітчизняного палеолітознавства. Додаткова інформація про дослідження палеоліту міститься в ЦДАВО, ІР НБУВ та ІА НБУВ. Окремо слід зазначити, що у процесі написання роботи були залучені архівно-слідчі справи репресованих палеолітознавців М.Я. Рудинського, К.Ю. Коршака та Т.Т. Теслі, що зберігаються у ГДА СБУ та ЦДАГО.

В Україні склалися два центри вивчення історії археології загалом і палеоліту зокрема – Київ та Львів. Львівські дослідники зосереджені на вивченні західноукраїнської археології, окремих персоналіях у контексті науки про давнину на теренах Австро-Угорщини та Польщі відповідно. Оцінки досліджень палеоліту Закарпаття (входило до складу Чехословаччини) та

Північної Буковини (тодішня Румунія) залишаються осторонь. Окремі моменти з історії досліджень палеоліту на цих територіях подаються О.С. Ситником, О.М. Томенюк, Н.М. Булик та М. Колосом.

Водночас, київські науковці досліджують всю територію України, іноді виходячи за межі нашої країни, звертаючись до історії археології в СРСР та на пострадянському інтелектуальному просторі. На поч. 10-х рр. ХХІ ст. в Києві почали з'являтися роботи О.С. Федорченко, С.В. Палієнка та О.С. Пахаревої, які присвячені безпосередньо історії вивчення палеолітознавства в Україні.

Значну роль у розробці історії досліджень палеоліту материкової України відіграли пізньорадянські та сучасні російські дослідники О.О. Формозов, Н.І. Платонова, Л.С. Клейн, С.О. Васільєв та ін. Здебільшого, територія України розглядається російськими вченими у контексті загальноросійської (до революції) та загальнорадянської історії археології. Варто зазначити, що молоді російські дослідники часто враховують регіональні та національні особливості української археології, зокрема С.С. Алимов, О.С. Свєшнікова, А.А. Чубур та ін.

Значну увагу в дисертації приділено питанням цілеспрямованості організації польових досліджень, а також методиці робіт. Перші розкопки палеолітичної пам'ятки на території материкової України було проведено в 1873 р. у Гінцях на Полтавщині. Лише через два десятка років, у 90-х рр. ХІХ ст. було відновлено роботи з польових досліджень палеоліту України. У 90-х рр. ХІХ – 10-х рр. ХХ ст. були відкриті та розкопані В.В. Хвойкою, Ф.К. Вовком, Л.Є. Чикаленком та ін. такі пам'ятки, як: Києво-Кирилівська, Іскорость, Мізин та ін.

Польові археологічні дослідження у радянській Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст. організовувались у вигляді студій музейних працівників, новобудовних експедицій, а також робіт співробітників наукових установ. Визначальним для української радянської археології став 1934 р. – рік реформатування ВУАК у СІМК\ІІМК. ВУАК було розпущено зі звинуваченнями в українському буржуазному націоналізмі та самоізоляції від загальносоюзної науки та

російської зокрема. Відтоді почали організовуватися спільні україно-російські експедиції: у Гінцях у 1935 р., Деснянська експедиція у другій половині 30-х рр. ХХ ст.

Унаслідок технічного прогресу значно покращилися можливості фіксації археологічних матеріалів. Завдяки зростанню кількості фотоапаратів ми маємо порівняно більшу кількість фотографій, на яких зафіксовано процес і методику розкопування пам'яток. У цей період спостерігалось змішання нових західних методів (розкопів широкою площею на Народичах, Дніпробуді, Гінцях і Десні) із успадкованою з дореволюційних часів траншейною методикою (у Мізині, Амвросіївці та ін). У 20-30-х рр. ХХ ст. сформувалося специфічне «обличчя» радянської археології, яке проявилось у польових дослідженнях палеолітичних пам'яток середини – другої половини ХХ ст.

На території Західної України перші розкопки палеолітичної стоянки датуються 1913 р. Протягом декількох років у 10-х рр. ХХ ст. розкопувалася стоянка Глиняни під Львовом. У 20 – 30-х рр. ХХ ст. палеоліт відкривався і досліджувався як місцевими науковцями, так і вченими з інших міст тодішньої Польщі. Наприклад, Лісичники, Новосілка-Костюкова та ін. були відкриті та досліджені місцевим геологом й археологом Ю.І. Полянським. Водночас, Городок на Рівненщині вивчався С. Круковським з Познані. Варто зазначити, що методика широких площ була використана під час досліджень палеолітичної пам'ятки Городок на Рівненщині на поч. 20-х рр. ХХ ст.

В останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст. серед археологів-палеолітознавців панувала французька періодизаційна схема, яка була розроблена Г. де Мортільє. Ця схема ґрунтувалася на техніко-типологічних характеристиках кам'яного інвентарю.

Кожен складник зазначеної періодизаційної схеми розумівся як певний період доісторії. Виділялися послідовні шельський, ашельський часи в ранньому палеоліті; оріньяцький, солютрейський та мадленський часи у верхньому палеоліті. Тобто від найгрубіших форм обробки каменю люди еволюційним

шляхом проходили поступові етапи розвитку. Водночас, питання про можливість співіснування певних технік обробки каменю не ставилося.

Переформатування вивчення давнини в Радянському Союзі торкнулося не тільки організації польових досліджень, але і теорії археології. Палеолітознавство до 10 – 20-х рр. ХХ ст. – це привнесені традиції французької палеонтології, які були адаптовані до місцевих особливостей. У 10 – 20-х рр. ХХ ст. поступово в українську науку проникають ідеї міграціонізму. У радянській науці міграціонізм був розкритикований як фашистська расова теорія. На теренах Західної України Ю.І. Полянський досліджував проблему оріньяку (що була поставлена французом А. Брейлем) в контексті міграціонізму.

У 10 – 20-х рр. ХХ ст. в роботах російських та радянських палеолітознавців простежуються натяки на міграціонізм. З 20-х рр. ХХ ст. міграціонізм повністю витісняється стадіалізмом. Розглядаючи історію українського палеолітознавства, ми маємо справу з двома світами: західним і радянським.

За часів Російської імперії на поч. ХХ ст. з'явився новий напрям у дослідженні минулого – генетична соціологія. Генетичні соціологи мали на меті розробку універсальних законів суспільства, але вона не була досягнута. М.С. Грушевський читав курс з генетичної соціології в Українському соціологічному інституті в Празі. Після повернення в Україну К.М. Грушевська продовжила розробляти теми, пов'язані з генетичною соціологією (у центрі уваги були роль та місце жінки в суспільствах доби палеоліту). У Москві у 20-х рр. ХХ ст. на базі генетичної соціології постала історія розвитку суспільних форм, з якої розвинулася історія первісного суспільства.

Водночас з історією розвитку суспільних форм паралельно існувала історія матеріальної культури. Ця галузь знань вивчала розвиток техніки, виробничих відносин людства. Виходячи з матеріальної культури, дослідники палеоліту мали би приходити до висновків щодо соціологічного минулого

людства. Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. відбувся методологічний перелом у радянській археології, відповідно до якого дослідники мали б «перебудуватись» і відійти від «буржуазних» позицій. Виділення П.Й. Борисковським окремих стадій у верхньому палеоліті та пов'язування їх із соціологічними етапами розвитку людства було визначене як таке, що «на зламі» західної і радянської археологій.

Показовою є діяльність К.Ю. Коршака, який демонстративно критикував позиції буржуазних міграціоністів, але сам, по суті, на них і стояв. Рух речей у палеолітичну добу був напряму пов'язаний із рухом людей. Фактична невизначеність чітких теоретичних позицій є маркером для 30-х рр. ХХ ст. Будь-яка чітка наукова узагальнювальна позиція могла привести до обвинувачення в перекручуваннях марксизму. Наслідком таких звинувачень могла бути загроза для життя та здоров'я конкретних учених, а також членів їхніх родин.

Якщо на території Західної України наука розвивалася спокійно, не оглядаючись на рефлексії влади, то в радянській Україні ситуація була іншою. У 30-х рр. ХХ ст. Радянським Союзом прокотилася хвиля репресій. У 1934 р. був арештований та відправлений на адміністративну висилку М.Я. Рудинський, у 1937 р. розстріляні дослідники палеоліту К.Ю. Коршак та Т.Т. Тесля. Нині матеріали репресованих розсекречені та доступні у ГДА СБУ та ЦДАГО.

У роботі виділені етапи досліджень палеоліту до Другої світової війни: 70-ті рр. ХІХ – 10-ті рр. ХХ ст. та 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Перший етап монолітний та характеризується первинним накопиченням археологічного матеріалу. Другий етап умовно ділиться на 20-ті рр.; 1929 – 1934 рр.; 1934 – 1939 рр. та 1939 – 1941 рр. Вся ця періодизація актуальна для Наддніпрянської України. Водночас палеолітична археологія Західної України розвивалася поступово.

Ключові слова: палеоліт, історія археології, історіографія, архівні джерела, розкопки, міграціонізм, стадіалізм, репресії.

ABSTRACT

Tseunov I.A. Research history of the Paleolithic by continental Ukraine during the last third XIX – first half XX. – Qualifying scientific work on the manuscript.

Dissertation to obtain the degree of candidate of historical sciences (PhD) in specialty 07.00.04. «Archaeology». – Institute of Archaeology of NASU, Kyiv, 2018.

This dissertation consists of information about the history of the Paleolithic studies conception of in continental Ukraine during last third XIX – first part XX centuries. The territory of continental Ukraine was part of Russian and Austro-Hungarian Imperias before WWI and was part of USSR, Romania and Czechoslovakia after.

Archaeological institutions were formed in the Soviet Ukraine, such as: Cabinet/Museum of anthropology in honor Th. Vovk, VUAK (all-Ukrainian archaeological committee), IIMK (Institute of material culture history), IA (Institute of archaeology), etc. This thesis based on institutional documents of these organizations. Documents are stored mostly as a part of collection the Scientific Archive of Institute of Archaeology National Academy of Science of Ukraine (SA IA NASU). There are attracted significant numbers unpublished or little-known archive documents in this thesis. More information about the history of Paleolithic studies includes collections of TSDAVO (Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine), IR NBUV (Institute of manuscript of Vernadsky national library of Ukraine), and IA NBUV (Archival institute of Vernadsky national library of Ukraine). Also, M.Y. Rudynskiy, K.Y. Korshak and T.T. Teslya criminal cases were used in research (are stored in HDA SBU (State Archives Department of the Security Service of Ukraine (DA)) and TSDAGO (Central State Archives of Public Organizations of Ukraine).

The most important centers for Paleolithic studies are in Kyiv and Lviv. The focus of lvivian scholars investigations is on Western-Ukrainian archaeology (means nowadays territory), specially they pay attention on personalities, which provided

their research during interwar period. Basically, Zakarpattya region (at that time was part of Czechoslovakia) and Northern Bukovina (at that time was part of Romania) were ignored by Lvivian historians of archaeology. Some aspects are highlighted by O.S. Sytnyk, O.M. Tomenyuk, N.M. Bulyk, and M. Kolos.

At the same time, Kyivian scholars studies whole nowadays territory of Ukraine: sometime, they describe all Soviet and post-Soviet intellectual field. In the 2010's Research about Paleolithic studies were carried out in 2010th by O.S. Fedorchenko, S.V. Paliienko, and O.S. Pakhareva.

Late Soviet and modern Russian scholars (O.O. Formozov, L.S. Klejn, S.O. Vasilyev etc) have had significant role for history of writing studies. They study Ukrainian history of archaeology with regard of all-Russian Imperia or all-Soviet history of investigations. Also, some of young Russian scholars (S.S. Alymov, O.S. Sveshnikova, A.A. Chubur etc) considers Ukrainian features in research.

Important issues in dissertation are aims and methods of the field research. First excavations of the Paleolithic site were excavations of the Hintsy in Poltava region in 1873. There was break for twenty years; the practice of field research of Paleolithic sites was restored in Ukraine in 1890th. There were excavated some sites, such as: Kyiv-Kyrylivska on Kurenivska street in Kyiv and Iskorost in Korosten near Zhitomir by V.V. Khvoika; Mizin in Chernihiv region by L.Y. Chykalenko and Th.K. Vovk etc during 1890th– 1910th.

Museum workers, new-building expeditions and Central scientific institutions took part in Paleolithic field research during Soviet time. The 1934 was a very important year for Soviet archaeology, VUAK was reformatted in this year. The Ukrainian bourgeois nationalism, self-isolation from the Russian and Soviet archaeology were principal accusations for VUAK. Common Russian-Ukrainian archaeological expeditions were started in Ukraine since that times, e.g.: in Hintsy in 1935, Desnyanska expedition in the second part of 1930th.

The consequence of technical progress was a reason for a growth of cameras holders number, the possibilities of fixation became better. Archaeologists took more photos in 1920-1930th, which shown methods of the field research. Mix of the wide

squares (Narodychi, Hintsy, Desna's river basin etc.) and the tranche methods (Mizin, Amvrosiyivka etc) of the field research was a feature of the archaeology in 1920-1930th. The specific "face" of the Soviet Ukrainian archaeological tradition was formed in that time, which are shown during field research in the middle – second part of the XX century.

The first field research in the Western Ukraine was in Hlyniany near Lviv in 1913. Excavations were during 1910^s. The Paleolithic sites were discovered and excavated as local scholars as scholars from another Polish cities in 1920-1930^s. Y. Polianskyi (local geologists and archaeologist) was discovered mostly Paleolithic sites in Western Ukraine in that times, such as: Lisychniky, Novosilka-Kostyukova etc. S. Krukovsky from Poznan excavated Horodok near Rivne. So, S. Krukowsky used wide square method during Horodok's field research in the first part of 1920th.

The French periodization was dominated scheme G. de Mortillet among Paleolithic-known by in the last third of the XIX – first years of the XX century. Technical-typological principle was base of Mortillet's scheme.

Every component of this scheme was understood as separate prehistorian period. There were marked Cheulean and Acheulean times in the Lower Paleolithic, Aurigniacian, Solutrean, and Magdalenian times in the Upper Paleolithic in this pattern. So, since the most primitive flint knapping to the more progressive moving were realized step by step, evolutionarily. At the same time, the possible of flint-knapping techniques issues co-existence were not put.

The reformation of ancient researches in Soviet Union was touched in theoretical studies also (not only field research). French paleontology traditions were adopted to local qualities in the 1910-1920th. Ideas about possible of migrations were in Ukrainian archaeology too. The migrationism was criticized as fascist and racist conception in the Soviet intellectual area later. Y. Polianskyi studied Aurigniacian issues in the context of migrations (A. Breul has set this problem out) in the Western Ukraine. The migrationism was supplanted by stadialism in the Soviet archaeological intellectual practice in 1920th. The Paleolithic studies is still controversial in Ukraine,

because we have to communicate two separate worlds: Soviet and Western archaeological thoughts 1920-1930th.

There was appeared new vision of prehistory – genetic sociology in the early XX century. Genetic sociologists have had purpose of developing universal social evolution laws, but they hadn't options to decide this issue. M. Hrushevskyi had genetic sociology course in Ukrainian sociological institute in Prague. Hrushevkyi's family (specially, Kateryna) was continued genetic sociology studies after return to Ukraine. The central topic of these studies was woman's role and position for Paleolithic. The genetic sociology was base for "History of the social forms" subject, which was based on the "History of the ancient societies" subject.

There was another academic discipline the history of material culture in the same time. The history of technique, history of productive forces were subjects of this intellectual phenomenon. Archaeologists have to reach conclusions about social forms in the past throughout productive forces evolution. The Methodological radical change was occurred in the end 1920th – early 1930th in the Soviet archaeology. Scholars had to "re-built" visions and they had to refuse "bourgeois" and "old" positions. P. Boriskovskyi had connected sociological stages human's evolution with some Upper Paleolithic phases. This idea was evaluated as "border think" between Soviet and Western archaeology.

K. Korshas's ideas were indicative for Ukrainian Soviet Paleolithic archaeology in 1930th. Scholar had rigid critique the idea about possible ancient migrations for Paleolithic on one hand and particular support of this idea in practice on another hand. He wrote that the goods' movement was correlative with people's movement. Totally theoretical incertitude was time marker in the 1930th in Ukrainian Soviet archaeology. Any clear theoretical idea could be a reason for repressions.

The repression wave was in Soviet Ukraine in 1930^s. M Rudynsyi was arrested and sent as a prisoner to Siberia in 1934; K. Korshak and T. Teslya were shot as contr-Soviet elements in 1937. Scholars were not pressured in the Western Ukraine so hard as in Soviet Ukraine. Now criminal cases are declassified and introduced into scientific circulation.

We are able to identify two main stages for the Paleolithic research studies in the continental Ukraine: 1870th – 1910th and 1920-130th. The first stage was monolithic; this stage characterizes as primary material accumulation period. The second stage is divided to: 1920th, 1929 – 1934, 1934 – 1939, and 1939 – 1941. This dividing is urgent for Ukrainian Soviet archaeology only. Paleolithic archaeology in Western Ukraine were developing gradually at the same time, without remarkable changes. This situation was amended in 1939.

Key words: Paleolithic, history of archaeology, historiography, archive sources, excavations, migrationism, stadialism, repressions.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Цеунов І.А. 2015. Відкриття та перші польові дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. *Кам'яна доба України*. 16. 150 – 155.
2. Цеунов І.А. 2015. Відкриття та перші польові дослідження Мізинської палеолітичної стоянки. *Магістеріум* 60. 32 – 37.
3. Цеунов І.А. 2015. Польові дослідження палеоліту Півдня України новобудовними експедиціями у 20 – 30-х рр. ХХ ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 19. 307 – 312.
4. Цеунов І.А. 2017. Дослідження палеолітичних пам'яток широкими площами в радянській Україні на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст. *Магістеріум* 67. 89 – 94.
5. Цеунов І.А., Вейбер А.В. 2017. Радянська історіографія про роль та місце жінки в добу палеоліту. *Кам'яна доба України*. 17 – 18. 229 – 236.
6. Цеунов І.А. 2018. Суспільно-політична діяльність Хв. Вовка у 70-х рр. ХІХ ст. через призму доносу В. Веледницького. *Київські історичні студії*. № 1 (6). 132-136.

Статті у наукових фахових виданнях іноземних держав

7. Цеунов И.А., Черкасская Д.В. 2017. Методологический перелом в советской археологии (1929 – 1934): взгляд из Киева. *Revista archeologica*. Vol. XIII. Nr 1-2. 197 – 214.
8. Цеунов И.А. 2017б. Палеолитические штудии Кирилла Ефимовича Коршака. *История. Общество. Политика*. Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского. 2. 14 – 20.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали і тези конференцій:

9. Цеунов И.А., Черкасская Д.В. 2017а. Методологический перелом в советской археологии (1929 – 1934): взгляд из Киева. *Культурное наследие, исследование, освоение продвижение. Кишинев, Республика Молдова*. 60.

10. Цеунов І.А. 2014. Поняття «макролітична культура» та «мікролітична культура» у науковій спадщині М.В. Сібільова. *Наука і освіта у краєзнавчому вимірі. Матеріали XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених. Секція «Археологія та краєзнавство»*. К. 46.

11. Цеунов І.А. 2016. Поняття «первісний комунізм» у радянській археології 20 – 30-х рр. ХХ ст. *Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXXII международной студенческой археолого-этнологической конференции 21-23 мая 2016 года. Брянск: РИО БГУ*. 86 – 94.

12. Цеунов І.А. 2017в. Білорус К.М. Полікарпович та українська археологія у першій половині 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України). *Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXXIII Международной молодежной археолого-этнологической конференции 18 – 19 мая 2017 года. Брянск: РИО БГУ*. 40 – 46.

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	26
1.1. Стан наукової розробки теми.....	26
1.2. Джерельна база.....	42
РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.....	68
2.1. Польові дослідження палеолітичних пам'яток Наддніпрянської України за часів Російської імперії.....	69
2.2. Польові дослідження палеоліту в радянській Україні.....	82
2.3. Польові дослідження палеоліту на території Західної України.....	111
РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ПАЛЕОЛІТ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.....	124
3.1. Культурно-хронологічні інтерпретації, періодизаційні побудови археологів напр. ХІХ – у першій половині ХХ ст.....	124
3.1.1. Уявлення про хронологію палеоліту дослідників палеоліту Наддніпрянської України напр. ХІХ – у першій половині ХХ ст.....	128
3.1.2. Теоретичні узагальнення щодо хронології та періодизації радянських палеолітознавців.....	133
3.1.3. Уявлення дослідників сучасної Західної України останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст щодо культурно-хронологічного членування доби палеоліту.....	144
3.2. Соціально-економічні реконструкції палеолітичного минулого археологами останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст.....	150

3.2.1. Генетична соціологія як галузь знань про минуле палеолітичної доби.....	152
3.2.2. Міграціонізм та стадіалізм. Взаємопроникнення та критика.....	158
3.3. Дослідники палеоліту та влада в останній третині ХІХ – першій половині ХХ ст.....	165
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	185
ДОДАТКИ.....	226

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЗ (АС) – Археологічний з'їзд (Археологический съезд);
- АЛЮР – Археологическая летопись Южной России;
- АН СРСР – Академія наук СРСР;
- А ІУ НАН України – Архів інституту українознавства Національної академії наук України;
- БКИЧП – Бюллетень комісії по изучению четвертичного периода;
- БоГЕС – Бозька гідроелектростанція;
- ВА ІУ НАН України – Відділ археології інституту українознавства Національної академії наук України;
- ВДИ – Вестник древней истории;
- ВІМ ім. Шевченка – Всеукраїнський археологічний музей ім. Шевченка;
- ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків);
- ВКП(б)У – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) України;
- ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет;
- ВУАН – Всеукраїнська академія наук;
- ДАІМК – Державна академія історії матеріальної культури;
- ДАЛО – Державний архів Луганської області;
- ДніпроГЕС – Дніпровська гідроелектростанція (м. Запоріжжя);
- ДОКМ – Донецький обласний краєзнавчий музей;
- ЗОРСА – Записки отделения российско-славянской археологии;
- ІАК – Імператорська археологічна комісія;
- ІА НБУВ – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
- ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України;
- ІМК – Інститут історії матеріальної культури;
- ІР НБУВ – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського;

ІУ НАН України – Інститут українознавства Національної академії наук України;

ІЧП – Інститут Червоної професури;

ІГАИМК – Известия Государственной академии истории материальной культуры;

КДУ – Кам'яна доба України;

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР;

КСИИМК – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории и материальной культуры АН СССР;

ЛДУ – Ленінградський державний університет;

ЛШМК – Ленінградський інститут історії матеріальної культури;

МГУ – Московский государственный университет;

ЛОИА – Ленинградское отделение Института археологии АН СССР;

МДАПВ – Матеріали та дослідження археології Прикарпаття і Волині;

МШМК – Московський інститут історії матеріальної культури;

МКМ – Маріупольський краєзнавчий музей;

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України;

НАНУ – Національна академія наук України;

НБУВ – Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського;

НКО – Народний комісаріат освіти;

НОД – Научное общество Донбасса;

Окрсоцвихов – Окружний відділ соціального виховання;

СА – Советская археология;

РА – Российская археология;

РФ – Російська федерація;

УВО – Українська військова організація;

УІЖ – Український історичний журнал;

Укрнаука – Управління науковими установами НКО УСРР;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;

УСІ – Український соціологічний інститут;

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка;

СБУ – Служба безпеки України;

СВУ – Спілка визволення України;

СІМК – Сектор/секція історії матеріальної культури;

СГАИМК – Сообщения Государственной академии истории материальной культуры.

ФОН – Факультет суспільних наук (використано загальноживану російську аббревіатуру);

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України;

ЦДАВО – Центральний державний архів виконавчих органів влади та управління України;

ЦНБ – Центральна наукова бібліотека;

ХрАМ – Хроніка археології та мистецтва;

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку археології актуальним є звернення до історії науки. Такі роботи на стику наук, у міждисциплінарному вимірі.

Після дезінтеграції СРСР українські дослідники історії отримали змогу викладати свої думки у дусі плюралізму та в атмосфері свободи, що спричинило справжній історіографічний бум. На пострадянському інтелектуальному просторі широкої популярності набирає звернення до історії археології Російської імперії та Радянського Союзу. Загалом дослідники вивчають історію окремих напрямів археологічних знань. Дисертаційна робота присвячена дослідженню палеоліту території України в останній третині XIX – першій половині XX ст. (до Другої світової війни).

Історія вітчизняного палеолітознавства – це складник історії археології. Історія археології – органічний фрагмент історії науки, а історія науки – це один зі складників історії загалом. Через такий стан речей надзвичайно актуальним вбачається врахування історичного контексту. У радянські часи вкрай важливим стало звернення до політичного дискурсу 30-х рр. XX ст.

У період 20-30-х рр. XX ст. археологія входить до комплексної історичної науки. Від тих часів радянський археолог мусив виходити на рівень історичної реконструкції. Багато у чому тоді зародився сучасний підхід до вивчення давньої історії. Нині рівнем майстерності археолога вважається соціально-економічна реконструкція.

У 30-х рр. XX ст. роботи, що мали суто речознавчий характер, були оголошені буржуазними та такими, що не повинні мати місце в радянській інтелектуальній дійсності. Це призвело до не свободи думки та репресій, які сколихнули археологічне товариство.

Порівняння історії розвитку археології у Радянському Союзі та на територіях сучасної Західної України, які на той момент входили до країн Центральної Європи, дозволяє побачити різницю з одного боку та схожість з

іншого. Особливістю цієї дисертаційної роботи є пошук зв'язків між європейською та радянською археологічними системами на прикладі палеолітознавства. Вперше написано роботу, у якій ставиться питання розвитку досліджень палеоліту на всій території України у період від останньої третини XIX ст. до Другої світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах комплексної планової наукової теми відділу археології кам'яного віку Інституту археології Національної академії наук України «Культурно-історичні процеси на території України за кам'яної доби» (номер державної реєстрації 02-157).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є відтворення становлення та розвитку українського палеолітознавства в останній третині XIX – першій половині XX ст.

Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати та описати ступінь вивченості та інформативність джерельної бази, наявної літератури з теми;
- систематизувати інформацію про організацію польових досліджень палеолітичних пам'яток, камерального вивчення матеріалів, а також простежити витоки та розвиток методики польових досліджень палеолітичних пам'яток;
- окреслити коло теоретичних питань (щодо культурно-хронологічних інтерпретацій; соціально-економічних реконструкцій тощо) і дослідних завдань, які стояли перед археологами-палеолітознавцями;
- зібрати інформацію про вплив влади на професійну діяльність археологів-палеолітознавців, особливо у 30-х рр. XX ст., а також інтегрувати історію досліджень палеоліту в останній третині XIX – першій половині XX ст. у загальноісторичний наратив;
- проаналізувати особливості археологічних досліджень доби палеоліту в Російській імперії та Радянській Україні порівняно з роботами на

територіях сучасної Західної України (які входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини) у 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки, конкретні знахідки, які датуються палеолітичною добою, а також методика польових досліджень, способи опрацювання археологічного матеріалу, конкретні теоретичні узагальнення, що були зроблені дослідниками палеолітичної давнини в останній третині ХІХ – першій половині ХХ ст.

Предметом дослідження є історія вивчення палеолітичних пам'яток України, а також теоретичні узагальнення в галузі палеоліту України у довоєнні часи.

Методи, які використані у дисертаційному дослідженні. Робота базується на принципі історизму, відповідно до якого археологічні дослідження палеоліту протягом останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст. аналізуються в загальному історико-культурному контексті. Уявлення окремих археологів, напрями у палеолітознавстві України в останній третині ХІХ ст. аналізуються в історичному контексті.

Під час розгляду завдань, що були поставлені в дисертаційному дослідженні, застосовується проблемно-хронологічний і генераційний підходи. Аналізувати діяльність науковця у відриві від покоління, до якого він належав, неможливо. Варто зауважити, що протягом зазначеного періоду змінилося декілька поколінь, а відповідно і генерацій археологів-палеолітознавців.

У процесі написання роботи використано низку методів: метод історіографічного порівняння; метод критичного аналізу і синтезу джерел; історично-порівняльний метод та метод періодизації. Метод історіографічного порівняння дозволив визначити хронологічний і змістовний зріз історіографії. Метод критичного аналізу і синтезу джерел послужив для введення до наукового обігу неопублікованих або маловідомих архівних джерел. Історично-порівняльний метод використано для виявлення специфічності розвитку палеолітознавства в контексті історії науки загалом. Цей метод також було використано у виокремленні специфіки українського палеолітознавства на

загальному тлі радянської археології у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Історично-порівняльний метод використано у вивченні тяглості і спадковості французької традиції дослідження палеоліту на українських теренах.

Наукова новизна роботи:

Уперше:

- дана характеристика сучасного стану дослідження історіографії палеоліту на території сучасної України періоду до Другої світової війни;
- проаналізована джерельна база досліджень палеолітичних пам'яток (залучені архівні джерела, які ілюструють дослідження палеолітичних пам'яток);
- у процесі роботи з архівними матеріалами зібрана унікальна колекція фотографій з розкопок палеолітичних пам'яток 10 – 40-х рр. ХХ ст., завдяки якій вдалося відтворити розвиток методики польових досліджень;
- на основі раніше маловідомих або недостатньо залучених архівних джерел вперше систематизовано відомості про польові дослідження палеолітичних пам'яток на території радянської України у 20 – 30 рр. ХХ ст.;
- отримано висновок, що теоретико-методологічні зміни радянської археології відбувалися не лише у Москві та Ленінграді, але й у Києві;
- проаналізовано особливості досліджень палеоліту саме українськими радянськими дослідниками в 20 – 30-х рр. ХХ ст., виділено Україну із загальнорадянського наукового дискурсу;
- опрацьовані матеріали з історії палеолітознавства радянської України та Західної України, проаналізовані спільні риси та відмінності археологічних систем, зроблена спроба окреслити історію досліджень палеоліту в Україні у довоєнні часи.

Уточнено:

- окремі сюжети з історії відкриття та перших досліджень палеолітичних пам'яток України за допомогою залучення значного масиву архівних джерел;

- внесок окремих археологів у загальну картину розвитку палеолітознавства в Україні в останній третині XIX – першій половині XX ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють материкову Україну згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом (24 області). АР Крим не враховано через специфіку досліджень регіону в довоєнні часи. До 1954 р. Крим входив до складу Російської імперії, а згодом РСФСР. Відповідно звіти про археологічні дослідження того часу зберігаються у Петербурзі та Москві. Тобто через сучасні політичні реалії джерела, що на території РФ та Криму, нині недоступні, що не дозволяє повноцінно досліджувати історію археології Криму українським вченим. Окрім того, кримський палеоліт – це багате та своєрідне явище, якому присвячено значну кількість робіт. Історія кримського палеолітознавства може бути темою окремого дисертаційного дослідження.

Хронологічні межі роботи мають два основні аспекти: історичний та археологічний. Часові проміжки праці – остання третина XIX – перша половина XX ст. Нижня хронологічна межа зумовлена відкриттям і польовими дослідженнями Гінців на Полтавщині у 1873 р. Верхня хронологічна межа збігається з початком бойових дій Другої світової війни на території України, що призвело до згорання археологічних досліджень. Останнє сталося на українських територіях, що входили до складу Польщі та Чехословаччини, в 1939 р., на Буковині в 1940 р., на землях радянської України в 1941 р.

Археологічний аспект хронологічних меж роботи збігається з епохою палеоліту. Абсолютне датування палеоліту України взято із сучасної літератури: 1 млн.р.т. – 10 т.р.т. [Залізняк, 2005, с. 11]. У дисертаційній роботі йде мова про археологічні пам'ятки від нижнього палеоліту до фінального включно. У зв'язку з особливостями стану наукового пізнання перед Другою світовою війною було важко чітко диференціювати фінальнопалеолітичні пам'ятки від мезолітичних. За цих умов верхня хронологічна межа не є точно визначеною. У роботі фігурують такі пам'ятки, як Журавка, Осогорова балка, Нобель, Смячка та ін., які донедавна вважалися мезолітичними, а зараз відносяться до фінального палеоліту.

Практичне значення роботи полягає в заповненні існуючих прогалин в історії вітчизняної археології. Завдяки аналізу широкого масиву джерел узагальнені відомості про дослідження палеолітичних стоянок на території України в довоєнні часи. Фактично створено довідник з історії досліджень палеолітичних пам'яток на території нашої держави. Ця праця може стати у пригоді археологам-палеолітознавцям. Окрім того, матеріали, які опубліковані та залучені до наукового обігу, можуть бути використані для написання навчальних програм, посібників, підручників з історії археології й археологічної думки у вищих навчальних закладах. Як додатковий матеріал ця дисертаційна робота може послугувати для написання загальних курсів, посібників, підручників з археології та давньої історії України.

Особистий внесок дисертанта у спільних роботах разом з А.В. Вейбер [Цеунов, Вейбер, 2017] та Д.В. Черкаською [Цеунов, Черкасская, 2017а; 2017б] становить 50 %.

Апробація результатів дисертації проводилась у вигляді доповідей на відділі археології кам'яного віку (2015, 2016, 2017) Інституту археології НАН України, доповідей на міжнародних, загальноукраїнських та регіональних конференціях у Києві (2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018), Національному історико-культурному заповіднику «Кам'яна могила» у Запорізькій області (2015); Харкові (2014), Львові (2015, 2016, 2017), Кишиневі (2017, 2018). Зокрема, автор брав участь у щорічних днях науки у НаУКМА протягом 2013 – 2018 рр. у Києві; у міжнародній конференції «Людина і ландшафт» у 2016 р. у Київському національному університеті ім. Т.Г. Шевченка у Києві; у VII 2017 р. та VIII у 2018 р. щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції «Київ і кияни у соціокультурному просторі України: історія міських спільнот» у Київському університеті ім. Бориса Грінченка; у Міжнародній науковій конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва Півдня Європи» у 2015 р. у Національному історико-культурному заповіднику «Кам'яна могила» в Запорізькій області; у XXXII Міжнародній красзнавчій конференції молодих учених у Харкові в 2014 р. у Харківському національному

університеті ім.В.М. Каразіна; у III у 2015 р. та IV у 2016 р. Міжнародній науковій конференції «Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи» у Відділі археології Інституту українознавства НАН України у Львові; у XIV Міжнародній науковій конференції «Археологія заходу України» у 2017 р. у ВА ІУ НАН України у Львові; у IX у 2017 р. та X у 2018 р. Міжнародній науковій конференції «Культурна спадщина: дослідження, опанування, просування» у Інституті культурної спадщини у Кишиневі (Молдова).

Публікації. За темою дисертації автором опубліковано 12 наукових праць, зокрема, 6 статей у фахових виданнях, 2 у закордонних виданнях, 4 матеріалів та тез конференцій.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів та висновків (загалом 166 сторінки), списку літератури та джерел (479 найменувань), анотацій, списку скорочень та додатків. Загальний обсяг – 276 сторінки.

РОЗДІЛ I. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Останнім часом історія археології актуалізується через цілий комплекс причин. З кожним роком збільшується кількість робіт з історії археології загалом і з історіографії окремих питань зокрема.

1.1. Стан наукової розробки теми

Першою роботою, в якій проаналізовано історію археологічних досліджень, а також дано оцінку діям попередників є праця В.Й. Равдонікаса «За марксистську історію матеріальної культури» (1930 р.). Беручи до уваги позиції радянського марксизму в своєму аналізі праць попередників, В.Й. Равдонікас визначив їх роботу, як милування речами, збиральництво та речезнавство. Тобто, за В.Й. Равдонікасом, археологія попередніх років слугувала тодішнім елітам. Метою людей, що цікавилися старожитностями давнини, було колекціонування старожитностей, раритетів. Цитуючи княгиню П.С. Уварову, В.Й. Равдонікас писав: «Археологія – наука для заможних людей» [Равдонікас, 1930, с. 33].

Просякнута ідеологічними штампами праця В.Й. Равдонікаса була в контексті свого часу. Варто сказати, що на своїх сучасників книга В.Й. Равдонікаса справила враження доносу [Платонова, 2002, с. 262]. Вражає загальний різкий тон роботи (навіть для того часу). Випади проти колег фактично переходили в навішування ярликів і лайку. Праця була написана професійним науковцем, який визначив майбутній шлях науки про давнє минуле людства. Головним питанням історії матеріальної культури (археології) мав би бути пошук закономірностей, за якими йшов розвиток матеріальної культури. Аби простежити цей розвиток, необхідно мати власний метод. І В.Й. Равдонікас запропонував власний «комплексний» метод. Під «комплексним» методом малося на увазі насамперед послідовне вивчення стратиграфічної ситуації на пам'ятці («культурних комплексів-розрізів») та

побудова відносної хронології на основі стратиграфії. Також важливим є точне з'ясування умов знахідок й обов'язкове врахування всіх категорій пам'яток. Для упорядкування та класифікації матеріалу необхідно використовувати типологічний метод [Платонова, 2002, с. 263; Равдоникас, 1930, с. 30 – 31].

У 30-х рр. радянська археологія пережила драматичні події: від перенасичення теоретичними дискусіями до повного її розгрому тоталітарною системою. У другій половині 30-х рр. інтенсифікувалися польові дослідження: археологи намагалися більше копати та менше теоретизувати. В останні передвоєнні роки з Ленінграда до Києва були прислані для «посилення» наукові кадри.

Поступово археологія повернула до певних «старих» форм. За таких умов реабілітується саме поняття «археологія», набирають популярності праці з практичною складовою. Теоретизування відходить на другий план. Здавалося б, парадоксальна ситуація. За начебто перемоги нової пролетарської науки на папері в реальності відбувся реванш буржуазних сил у науці, які несли «речезнавство» та «милування речами». Протягом 30-х рр. ХХ ст. представники української археології були репресовані, знищені ідейно та фізично.

Напр. 30-х рр. ХХ ст. започатковано серію «Матеріали та дослідження з археології СРСР» (МІА). У цій серії в 1941 р. вийшла друком узагальнювальна праця «Палеоліт і неоліт СРСР» під редакцією П.П. Єфименка. Вона написана цілковито в дореволюційному емпіричному дусі з детальним описом окремих стоянок і комплексів артефактів, але, на відміну від попередніх таких робіт, кожен автор розкопок писав про власну пам'ятку. Праця є об'ємною та інформативною [Єфименко, 1941]. Водночас у Києві була зібрана ціла конференція з кам'яної доби загальносоюзного масштабу.

У 1953 р. побачила світ праця П.Й. Борисковського «Палеоліт України», де зведені відомості про палеолітичні пам'ятки України. Перший розділ присвячено історії дослідження палеоліту України, у ньому зазначено, що палеолітознавство є доволі молодого галуззю археології. До 90-х рр. ХІХ ст.

дослідження палеоліту були безсистемними зборами з метою колекціонування. Але визначну роль у розвитку палеолітознавства України зокрема та Російської імперії загалом зіграли роботи В. В. Хвойки на Києво-Кирилівській стоянці.

П.Й. Борисковський акцентував увагу на тому, що В.В. Хвойка не пішов уторованим шляхом західних археологів, а намагався відтворити побут палеолітичної людини [Борисковский, 1953, с. 16]. За П.Й. Борисковським В.В. Хвойка сприймав палеолітичну Києво-Кирилівську стоянку як історичну пам'ятку, яка може свідчити про організацію життя давніх людей. Отже, П. Й. Борисковський ніби то за замовчуванням, зараховував В.В. Хвойку до радянських археологів за методом. Наче В.В. Хвойка мав на меті вивчити соціальну складову життя палеолітичної людини.

Загалом П.Й. Борисковський поділяв історію досліджень палеоліту на території Наддніпрянщини на такі етапи: від відкриття Гінцівської палеолітичної стоянки до 90-х рр. XIX ст.; від 90-х рр. XIX ст. до 1917 р.; від 1917 до 1935 – 1936 рр.; від 1935 – 1936 рр. і до часу виходу його книги у 1953 р. Книга також містить невеличкі згадки про історію дослідження палеоліту на території Західної України та Північної Буковини, що після Другої світової війни увійшли до складу УРСР.

Для періоду 90-х рр. XIX ст. – 1917 р., за П.Й. Борисковським, характерні інтенсивні польові дослідження, провідну роль у яких відіграв Ф.К. Вовк. У часи 1917 – 1936 рр. також проводились активні польові роботи, зокрема деякі українські археологи оголосили себе учнями Ф.К. Вовка, тобто палеоетнологами. Ці археологи, за твердженням П.Й. Борисковського, «заважали перебудові науки», орієнтуючися на Захід. Роботи радянських археологів ними «замовчувались, викривлялись буржуазними націоналістами, а самі автори затравлювались» [Борисковский, 1953, с. 23].

У міжвоєнній Польщі, на думку вченого, дослідження палеоліту були не популярні. Водночас дослідник подавав відомості про пам'ятку біля с. Глиняни, що була відкрита та розкопана Т. Вішньовські, а також про розкопки Л. Савіцьким Городка, збори С. Круковського на Волині.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Румунії, за твердженням радянського археолога, справи йшли не краще, аніж у Польщі. П.Й. Борисковський обмежився згадками про те, що велися розвідкові роботи Ч. Амброжевичем та І. Морошаном. Звіти Ч. Амброжевича – аматорські, а Н. Морошан цікавився переважно геологією [Борисковский, 1953, с. 25 – 26]. Про закарпатські пам'ятки радянський дослідник палеоліту так і не згадав.

Після Другої світової війни радянські археологи зверталися переважно до археологічних досліджень у перші роки радянської влади (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). Традиційним став жанр опису археологічних пам'яток СРСР або УРСР, зокрема й палеолітичних.

Так Ю.Г. Колосов описав історію відкриттів та перших досліджень палеолітичних пам'яток, відкритих та досліджених під час ДніпроГЕСівської експедиції напр. 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст та у 1946 р. Археолог акцентував увагу на колекціях, що були добуті, а також які саме матеріали зберіглись у фондах Інституту археології АН УРСР, де він і працював. Ю.Г. Колосов зауваживав, що з ДніпроГЕСівських експедицій зберіглась лише колекція з розкопок Осокорової балки у 1946 р. Решта палеолітичних матеріалів були втрачені під час Другої світової війни і описані за архівними документами та публікаціями [Колосов, 1964].

Український радянський палеолітознавець І.Г. Шовкопляс, окрім того що був знаним археологом, також відомий як бібліограф. Ним було проаналізовано й описано радянську археологію в Україні, роботи з археології. І.Г. Шовкопляс займався інституційною історією археологічних організацій в Україні. Ним були названі причини переформатування ВУАК в 1934 р., головна з них полягала у відірваності ВУАКу від археологічних установ РРФСР [Шовкопляс, 1957, с. 14].

Дослідником було опубліковано статті про досягнення радянської археології загалом [Шовкопляс, 1953], а також до ювілейних дат відкриття та перших досліджень палеолітичних пам'яток України. Ним написані статті до 75-річчя початку досліджень Києво-Кирилівської стоянки [Шовкопляс, 1968]

та до 100-річчя відкриття Гінців [Шовкопляс, 1971]. І.Г. Шовкопляс в одній із подібних ювілейних праць поділив історію довоєнного палеолітознавства України на два етапи: до середини 30-х рр. ХХ ст. та після. Після середини 30-х рр. дослідження палеоліту вийшло на новий рівень, оскільки ґрунтувалося на новій ідеологічній основі – марксизмі-ленінізмі [Шовкопляс, 1974, 4-5].

Значний проміжок свого життя І.Г. Шовкопляс був працівником Центральної наукової бібліотеки (сьогоднішня бібліотека ім. Вернадського). Працюючи в бібліотечній системі, археолог взявся за складання бібліографічних довідників. У його працях зібраний масив робіт з археології за весь радянський період [Шовкопляс, 1969, 1989].

У 80-х рр. ХХ ст. побачила світ праця В.Я. Сергіна, присвячена поселенським структурам Мізинської палеолітичної стоянки. У праці наявний розділ з історії досліджень пам'ятки, де описані польові роботи Ф.К. Вовка, Л.Є. Чикаленка, П.П. Єфименка, М.Я. Рудинського та ін. Під час написання монографії були використані архівні матеріали з НА ІА НАНУ та Наукового архіву Ленінградського відділу Інституту археології (ЛОИА) [Сергин, 1987, с. 5 – 14]. У наслідок залучення широкого кола архівних джерел В.Я. Сергіним встановлено чітку локалізацію розкопів минулих дослідників на плані, а також об'єднані результати довоєнних досліджень із більш пізніх польових робіт [Сергин, 1987].

Ще за радянських часів, у 80-х рр. ХХ ст., вийшла друком праця про перші книжки та дослідження кам'яної доби в Російській імперії чи не найпродуктивнішого і найбільш скандального радянського та російського історика археології О.О. Формозова. Дослідник зробив акцент на особистісних особливостях дослідників первісності XVIII – ХХ ст., виділяючи П.П. Єфименка як першого археолога в Росії з професійними навичками, такими як малювання крем'яних артефактів [Формозов, 1983].

У пізніших роботах О.О. Формозов звернувся до біографій археологів, зокрема детально розкрив біографію П.П. Єфименка, історію його родини [Формозов, 2006, с. 109-161]. Зауважимо, що вченого більше цікавило власне

наукове середовище, взаємовідносини між ученими. Історіографічні питання він розглядав у нерозривному зв'язку з особистими біографіями археологів, перипетіями їх життєвих шляхів. У роботі, що присвячена П.П. Єфименку, опис історії його родини, міжособистісних стосунків виглядає набагато цікавішим та змістовнішим, аніж аналіз ідей щодо палеолітичного минулого людства.

Відомий радянський теоретик Л.С. Клейн звернувся до критичного аналізу радянської археології після розпаду СРСР. У праці «Феномен радянської археології» дослідник ділив розвиток археології в СРСР на наступні етапи: витоки (1917 – 1929 рр.); революція в археології (1929 – 1934 рр.); археологія сталінської держави (1934 – 1950-ті рр.); відлига в археології (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.); археологія застою (1960 – 1980-ті рр.); кінець віку (1980 – до часу виходу книги, 1993 р.) [Клейн, 1993, с. 16 – 29].

В останні роки вийшли друком синтетичні праці «Історія антропологічних вчень», «Історія археологічної думки», «Історія російської археології» [Клейн, 2011а; 2011б; 2014а; 2014б; 2014в]. У цих працях зібрані загальні відомості про історію досліджень минулого, наявні різні підходи до написання: за ідеями, школами, особистостями. Також характерні узагальнення, компіляції. Так, наприклад, в «Історії російської археології» основою розділу, присвяченого Г. А. Бонч-Осмоловському, були праці Н.І. Платонової [Клейн, 2014в, с. 468 – 484; Платонова, 2005; 2010, с. 169 – 177]. Варто зауважити, що коли Л.С. Клейн торкався теоретичних питань – предмету вивчення археології, періодизації та ін., то він звертався і до історії проблеми. Отже, була створена низка проблемних історіографій, зокрема сюжети про побудову різноманітних періодизацій: від Томпсона та Вінкельмана до власне Клейна [Клейн, 2000; 2015, с. 103 – 117].

Л.С. Клейн має власний погляд на природу археологічного дослідження. Археологія вбачається йому допоміжною джерелознавчою наукою. Археолог

має досліджувати безпосередньо матеріальні залишки життєдіяльності людей у минулому, а не реконструкцією соціальної історії людства [Клейн, 2004, с. 57].

Одвічним опонентом Л.С. Клейна щодо питань теоретичної археології був київський дослідник В.Ф. Генінг [Генінг, 1989]. Всю історію археології В.Ф. Генінг поділяв на наступні періоди: від кінця XVIII до 70-х рр. XIX ст. – археологія давнини; культурархеологія – з 70-х рр. XIX по 30 – 60-ті рр. XX ст.; соціоархеологія – з 30 – 60-х рр. XX ст. до часу написання останніх робіт В.Ф. Генінга (помер 1993 р.). Соціоархеологія бере свій початок у Радянському Союзі в 30-х рр., у той час коли на Заході археологи доходять до соціоархеології лише у 60-х рр. XX ст. (з приходом «Нової археології»).

Для культурархеології характерна систематизація пам'яток, виділення та опис їх у комплексах археологічних культур як сукупності матеріальних залишків різноманітних сфер життєдіяльності. Соціологічний напрям в археології виник унаслідок наукової революції 30-х рр. XX ст. та розвивався до виходу останніх робіт В.Ф. Генінга. Головним для соціоархеологів, на думку В.Ф. Генінга, було уявити суспільство минулого як суспільно-історичну сукупність. Археологічні знахідки – це залишки предметного світу, який був компонентом соціально-історичної цілісності. Тобто головна мета археології – вивчення закономірностей соціально-історичної реальності минулого через предмети, які дійшли до наших днів [Генінг, Левченко, 1992, с. 4-8]. Концепція соціоархеології отримала своє продовження в роботах учня В.Ф. Генінга А.І. Ганжі та дослідника більш молодшої генерації С.В. Палієнка.

А.І. Ганжа розглядав явище археологічної культури, історію його практичного втілення науковцями. Він вказував, що особливу увагу археологи приділяли реконструкції форм ведення господарства в межах окремої археологічної культури, для чого до середини 60-х рр. XX ст. широко вживався один метод – «прямих реконструкцій» [Ганжа, 1986, с. 98].

С.В. Палієнко досліджує проблему історико-культурного поділу верхнього палеоліту Східної Європи в радянській та пострадянській історіографії. Дослідник, розглядаючи радянське палеолітознавство

міжвоєнного періоду, виділяє дві основні пануючі парадигми: у 20-ті рр. панував міграціонізм, продовжувалась дореволюційна традиція, а у 30 – 50-ті рр. ХХ ст. – стадіальна концепція, яка пройшла шлях свого становлення, розвитку і занепаду [Палієнко, 2010, с. 10]. У той час (30 – 50-х рр. ХХ ст.) у радянському палеолітознавстві формується соціоісторичний напрямок, який був пов'язаний з діяльністю П.П. Єфименка та його учнів. С.В. Палієнко прослідковує дві лінії розвитку – лєнінградську: П.П. Єфименко – А.Н. Рогачов – М.В. Анікович, та кївську: П.П. Єфименко – І.Г. Шовкопляс – М.І. Гладких [Палиєнко, 2011].

Санкт-петербурзька дослідниця Н.І. Платонова розробляє різноманітні аспекти історії археології. Зокрема, з-під її пера вийшли праці присвячені інтелектуальній біографії Г. А. Бонч-Осмоловського та В. Й. Равдонікаса, а також фундаментальна монографія «Історія археологічної думки в Росії. Друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.» [Платонова, 2001; 2005; 2010]. Вона умисно обрала такі хронологічні межі своєї монографічної роботи: верхньою хронологічною межею є «великий перелом» у радянській археології, а 20-ті рр. ХХ ст. названі «останнім часом існування науки». Археологиня відзначає, що більшість сучасних дослідників сприймають науку про давнє минуле людства «за Равдонікасом», тобто сприймаючи археологію до 1930 р. як емпіричну практику без власне археологічної думки [Платонова, 2002, с. 262].

Окремо слід зазначити нарис Н.І. Платонової, у якому проаналізовані взаємовідносини російських археологів та влади у 20-х рр. ХХ ст. У цій роботі Н.І. Платонова порушила питання про поступову трансформацію дореволюційної російської археології в радянську російську археологію. Неможливо не погодитись із висновками дослідниці історії археології, що 20-ті рр. – це не тільки «апокаліпсис» для російських інтелектуалів, але й народження нової парадигми. Насамперед це пошук нового формату співіснування археологів і влади [Платонова, 2015, с. 74].

Санкт-петербурзький палеолітознавець С.О. Васильєв здійснив спробу написання історії досліджень палеоліту в Російській імперії та СРСР: від

найперших відкриттів до наших днів [Васильєв, 2002; 2008]. У своїй роботі вчений комплексно підійшов до побудови періодизації палеолітознавства Російської імперії та Радянського Союзу. Він поділила історію археології не лише хронологічно, але й тематично. Дослідник для першої половини ХХ ст. виділяє за хронологічним принципом наступні етапи в історії досліджень палеоліту: дореволюційний період (єдиний для періоду до 1917 р.); 20-ті рр. ХХ ст. (у передчутті змін); 30 – 50-ті рр. ХХ ст. (піднесення та падіння стадіалізму). Варто зазначити, що для періоду до Другої світової війни у С.О. Васильєва періоди єдині для всієї території Російської імперії та СРСР. Регіональні особливості розвитку історії археологічних досліджень автором не розглядаються¹.

Довоєнне палеолітознавство С.О. Васильєв розглядає як явище монолітне та надцентралізоване. Самі етапи не розбиті тематично, але відчувається певна тенденція до систематизації за особистостями. Також археолог акцентує увагу на методиці польових досліджень, методиці широких площ П.П. Єфименка [Васильєв, 2002, с. 46-47].

У своїх дослідженнях С.О. Васильєв спирається виключно на опубліковані праці. Архівні документи не були задіяні взагалі. Через використання вже опублікованих робіт не враховано важливих деталей і подробиць, особливо тих, що стосуються польової роботи археологів-палеолітознавців.

Отже, у працях Санкт-Петербурзького археолога панує ідея централізованого устрою радянської археології в довоєнні часи, жорсткого ідейного підпорядкування провінційних археологічних центрів «столичній» археології. На нашу думку, екстраполяція уявлень про столичні дослідження в метрополії на палеолітознавство усєї Російської імперії чи СРСР в цілому є не зовсім коректним.

¹ Водночас із робіт О.С. Свешнікової нам відома окрема періодизація сибірської археології 20-30-х рр., де методологічні зміни проявляються набагато раніше, аніж в Україні (ще в 20-х рр.). Отже, С.О. Васильєвим упущено важливу рису радянської археології – її регіональну мінливість [Свешникова, 2009].

Починаючи з 70 – 80-х рр. ХХ ст. у Ленінграді формувалася власна традиція вивчення історії археології. Спільна риса, яка об'єднує ленінградських/петербурзьких історіографів-археологів, – усі вони є вихідцями з польової археології, що поступово проявили інтерес до історії археологічної науки. Значна частина інформації подається ними за власними спогадами або за переповіданнями старших колег, учителів. Часто автор особисто знав дійових осіб та їхніх учнів. Тому праці петербурзьських істориків науки містять унікальну інформацію «з середини» наукового співтовариства. Водночас така інклюзивність стала їх «ахіллесовою п'ятою».

Коло інтересів сучасного брянського науковця А.А. Чубура доволі широке: від природничих студій до палеоліту та історії археології, але для його робіт характерна територіальна обмеженість Подесенням. Дослідник видав працю, присвячену історії досліджень палеоліту в басейні Десни [Чубур, 2005]. Територіальні межі охоплюють частини трьох держав: РФ, Білорусі та України. Розглядаючи історію досліджень на українських прикордонних землях, А.А. Чубур звертається до історії відкриття та перших польових робіт у Мізині, Смячці, Пушкарях. Особливо цінні відомості ми отримуємо про роботи Деснянської експедиції напр. 30-х рр. ХХ ст. Вчений у процесі написання використав архівні матеріали з Мінська, Москви та Києва.

Періодизацію археологічних робіт з досліджень палеоліту Десни поділено на 5 основних етапів. Час до 1941 р. представлений трьома періодами: «етап первинного накопичення знань» (1881 – 1920); «етап співробітництва академічної науки та краєзнавчих товариств» (1921 – 1934); «етап широкомасштабних комплексних академічних досліджень» (1935 – 1949). Верхньою межею першого етапу стала зміна суспільно-політичної ситуації в країні і, як наслідок, зміна організації науки як локально, так і загалом у державі. А.А. Чубур наголошує на особистій ролі місцевого краєзнавця С.С. Деєва, який співпрацював зі столичними науковцями. Важливо відмітити, що А.А. Чубур період 1921 – 1934 рр. характеризує як такий, під час якого виникають місцеві (в Україні та Білорусі) археологічні школи. Цей період –

період співробітництва місцевих краєзнавців із академічними столичними науковцями – був перерваний радянською репресивною машиною. У другій половині 30-х рр., як відомо, велися значні польові дослідження палеолітичних пам'яток. А.А. Чубур наголошує, що пам'ятки Подесення у зазначений період досліджували виключно столичні (маються на увазі московсько-ленінградські) фахівці. І вони ж намагалися на місці виховувати молодих краєзнавців [Чубур, 2005, с. 34].

Щодо сучасної української історіографії, то нам відомі декілька дисертаційних робіт, присвячених різним вимірам історії археології палеолітознавчої проблематики. У Києві у 2009 р. були захищені кандидатська дисертація вищезгаданого С.В. Палієнка, а також робота О.С. Пахарєвої, у 2010 р. – О. С. Федорченко [Палієнко, 2009; Федорченко, 2010].

О.С. Пахарєва у своїй дисертаційній роботі дослідила французько-російське співробітництво у дореволюційні часи. У дисертації йде мова про становлення періодизаційної схеми Г. де Мортільє, Е. Ларте, а також їх вплив на російську доісторичну археологію. Дослідницею вперше на пострадянському інтелектуальному просторі були детально описані першоджерела про формування французької антропології [Пахарєва, 2009].

О.С. Федорченко присвятила свою роботу дослідженням верхнього палеоліту території Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Вона не виділяє певний період в історії археології за одним принципом. Перші польові дослідження – це 20 – 40-ві рр. ХХ ст; питання періодизації та культурної диференціації – 20 – 50-ті рр. ХХ ст.

Вчена використала нові відомості щодо перших досліджень Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. Зокрема, було залучено до наукового обігу листування першого дослідника Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу В.М. Євсєєва [Федорченко, 2010, с. 181 – 187]. Цей епістолярій зберігався у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею, але подальша доля документів невідома. У роботах О.С. Федорченко

основна увага зосереджена на післявоєнному періоді, а 20 – 30-ті рр. ХХ ст. розглядаються побіжно.

Автор цих рядків здебільшого публікує матеріали до історії досліджень палеолітичних пам'яток України. Зокрема, опублікованими є сюжети з історії та перших досліджень Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу, Мізинської стоянки, Кайстрової та Осокорової балки під час Дніпробудівської експедиції [Цеунов, 2015а; 2015б; 2015в; 2015г]. У своїх роботах автор акцентує на методиці польових досліджень та її ймовірному зв'язку з ідеологічною ситуацією напр. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. [Цеунов, 2017а]. Також у центрі уваги є загальна ситуація в науці, у гуманітаристиці кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст., проблеми впливу суспільно-політичної ситуації в СРСР на дослідників давнини [Цеунов, 2016; 2017б; 2017в; Цеунов, Черкасская, 2017а].

У збірці, в якій було переопубліковано працю В.В. Хвойки «Кам'яний вік Середнього Подніпров'я», поміщені коментарі С.М. Рижова до підрозділу «палеоліт». У них подана коротка історія перших відкриттів і досліджень залишків життєдіяльності палеолітичної людини у Франції. Також С.М. Рижов стисло подав дискусію між Ф.К. Вовком і В.В. Хвойкою щодо датування Києво-Кирилівської стоянки. Вивчаючи історію польових досліджень Києво-Кирилівської стоянки, С.М. Рижов виділяє три етапи:

- 1893 – 1896 рр. – розкопки нижнього культурного шару з трьома (чотирьма) концентраціями обпаленої та обробленої мамонтової кістки, залишків вугілля та крем'яних виробів;
- 1896 – 1899 рр. – польові дослідження північно-західної частини верхнього культурного шару;
- 1899 – 1902 рр. – дослідження «поперечного» розділу, нагляд за будівництвом цегляного заводу [Рижов, 2006].

Окремі біографічні студії про палеолітознавців представлені у роботах сучасних українських дослідників. Зокрема, А.С. Яненко присвятила свою роботу досліднику первісності К.Ю. Коршаку [Яненко, 2014]. В.А. Колеснікова займається дослідженням життєвого та творчого шляху В.В. Хвойки

[Колесникова, 2006; 2007]. Особистістю М.В. Сібільова цікавилися харківська археологиня І.А. Сніжко у зв'язку з дослідженнями верхньопалеолітичних пам'яток у басейні Сіверського Дінця та О.В. Махортова (співробітниця Ізюмського музею) [Сніжко, 2009; Махортова, 2012]. Долі М.Я. Рудинського присвячені студії В.І. Граба та О.Б. Супруненко, а також О.О. Франко [Граб, Супруненко, 1992; Франко, 1987]. Окрім того, у 1987 р. було проведено конференцію, яка була присвячена М.Я. Рудинському. Історію музейних колекцій, зокрема і палеолітичних, описують співробітники Національного музею історії України на чолі з Т.М. Радієвською [Радієвська, Сорокіна, Завальна, 2014; Радієвська, Біленко, 2011 та ін.].

Окремо слід виділити праці, що присвячено публікації документів. Такими можна назвати публікацію архівних джерел, які торкаються життя та інтелектуальної біографії луганського дослідника первісності С.О. Локтюшева [Локтюшев, 2009]. У цьому збірнику опубліковані роботи про польові дослідження палеоліту басейну Сіверського Дінця. До цього жанру також можна віднести монографію А.С. Яненко, присвячену музейному городку. У ній містяться документи з діяльності ВІМу у яких фігурує К.Ю. Коршак [Яненко, 2017].

Біографічний вимір дослідження історії археології притаманний донецькому науковцю В.А. Косікову. У роботі ми знаходимо відомості про довоєнних дослідників палеолітичної проблематики в регіоні: В.Ф. Спесівцева (частина його колекцій перейшла М.В. Сібільову), М.В. Сібільова, С.О. Локтюшева та В.М. Євсєєва [Косиков, 2001]. Життєвому шляху В.М. Євсєєва присвячена біографічна студія Л.І. Кучугури [Кучугура, 2003].

Тема репресій (як і 30-х рр. ХХ ст. загалом) недостатньо висвітлена в літературі. Серед українських дослідників чи найбільш цитованою є робота Р. Манковської «Репресії серед музейних працівників в кінці 20 – 30-х рр.» [Манковська, 2013]. Питання репресії серед російських археологів порушено О.О. Формозовим, у праці якого побіжно згадуються і репресовані українські археологи [Формозов, 1998].

Окремо необхідно відзначити студії В.І. Граба, який ще на поч. 90-х рр. ХХ ст. опублікував матеріали репресованих археологів [Граб, 1990; 1995; 1999а; 1999б та ін.]. Підтримав В.І. Граба у публікації матеріалів репресованих О.Б. Супруненко [Граб, Супруненко, 1991; 1992]. Останній плідно займається історією археології Полтавщини. Під його авторством вийшла низка робіт, присвячених дослідженню давнини краю у ХІХ ст., зокрема в роботах йдеться і про дослідження палеоліту та археологів-палеолітознавців [Супруненко, 1991; 2000; 2007 та ін].

Київ поступово стає центром формування традиції дослідження історії археології загалом та палеолітичної історіографії зокрема. Багато в чому це пояснюється особливістю інституційної організації археології в сучасній Україні. У Києві центральні архівні установи, легше отримати доступ до інформації. Але варто зазначити, що в окремих регіонах також наявний інтерес до історії археології. Регіональні дослідники переважно розглядають біографії дослідників давнього минулого на місцях.

У сучасній українській історіографії також широко представлені дослідження історії археології загалом і палеолітознавчої проблематики в Західній Україні зокрема. Багато років лідером (до недавнього часу) з дослідження історії археології у Львові був О.С. Ситник, який підготував кілька істориків львівської археології: Н.М. Булик, М. Колоса та ін.

О.С. Ситник написав комплексну роботу, присвячену історії львівської археології в першій половині ХХ ст. Дослідник відзначав, що палеолітичні студії за часів Австро-Угорщини були майже відсутні. Лише Т. Вішньовський відкрив пам'ятку Глиняни під Львовом. Після Першої світової війни та революційних подій у краї була встановлена польська влада. Відтоді почалося існування «паралельного» Львова: Львова польського і Львова українського, фрагментами додавався Львів єврейський, вірменський, грецький та ін. Палеолітичні дослідження були інтелектуальним наслідком як діяльності польського Львова, так і українського. Оскільки автор – українець, то і

основний наголос у роботі робиться саме на українському палеолітознавстві у Львові.

Перевагою праці О.С. Ситника над подібними історіографічними працями є створення каталогу археологічних пам'яток, які були відкриті до 1950 р. Завдяки якому бачимо, що найбільше пам'яток було відкрито у Чернівецькій області О.П. Чернишем, а деякі – румунами Ч. Амброжевичем, Н. Морошаном та І. Ботезом. А всього було відкрито 207 палеолітичних пам'яток [Ситник, 2012].

Особливо слід зазначити, що О.С. Ситник описав процес взаємодії науковців, формування наукових альянсів. Дослідник охарактеризував співпрацю Ю.І. Полянського та С. Круковського у Східній Галичині як перший геологічно-археологічний тандем [Ситник, 2012, с. 68]. Сучасний український дослідник історії археології відзначав інтерес Ю.І. Полянського до досліджень палеоліту радянської України. У Науковому архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича зберігається праця Ю.І. Полянського, присвячена хронології Журавки та геологічному датуванню палеолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я [Ситник, 2012, с. 75].

Згадана вище монографія О.С. Ситника є наслідком історіографічних студій, які велися у Львові починаючи зі здобуття Україною незалежності. Так, ще у 1998 р. у черговому номері «Матеріалів і досліджень з археології Прикарпаття і Волині» вийшли друком нариси, присвячені постатям української археології, які так чи інакше пов'язані із західноукраїнською археологією. Ю.І. Полянський, Л.Є. Чикаленко, Є. Лазарь, О.П. Черниш – ці та інші імена були представлені громадськості [Черниш, 1998; Ситник, 1998; Крушельницький, 1998; Петегрич, 1998; Пивоваров, 1998 та ін].

Біографія Ю.І. Полянського є предметом дослідження львів'янки О.М. Томенюк. Вона акцентувала свою увагу на життєвому шляху [Томенюк, 2008а], педагогічній [Томенюк, 2009] та науковій діяльності [Томенюк, 2008б; 2013].

Праця під редакцією О.С. Ситника та С.К. Козловського присвячена життю та науковій діяльності львівського професора Л. Козловського. Багато уваги в роботі приділено інституційному оформленню львівської археології в міжвоєнний період. Окремі розділи присвячені польовим дослідженням, колекціям, які добув Л. Козловський, та його лекціям, тексти яких подаються у повному обсязі. У лекціях систематизовано матеріал за епохами: палеоліт, мезоліт, неоліт і т.д. [Турчиняк, 2010]. У роботі висвітлено епізод з жорсткою критикою Л. Савицьким ідей Л. Козловського. Г. Качаровський, автор розділу про польові дослідження та публікації Леона Козловського, вважає, що ця критика суб'єктивна і зумовлена міжособистісним конфліктом археологів [Качаровський, 2010].

Імена львівських археологів органічно вписані у загальнопольську концепцію історії археології Я. Леха. Л. Козловський, Л. Савицький та ін. названі класиками польської археології [Lech, 1999].

Молодим львів'янином М. Колосом зроблена спроба узагальнити дослідження пізнього палеоліту на теренах Прикарпаття та Поділля з кінця XIX до середини XX ст. Цей значний період дослідник поділив на два етапи: початковий (до 20-х рр. XX ст.) та етап становлення пізньопалеолітичних студій у 20 – 30-х рр. XX ст. Історик археології детально описав історію відкриття та досліджень Глинян Т. Вішньовським у 1914 р., а також опублікував замальовки розкопів, власне матеріал і малюнки дослідження [Колос, 2014].

Л.А. Яковлевою опрацьовано матеріали з історії досліджень палеолітичного мистецтва на території України. Особливу увагу дослідниця приділяє розробці історії польових робіт на пам'ятках Середнього Подніпров'я із мамонтовою фауною. Із пам'яток, що були відкриті та досліджені до Другої світової війни, Л.А. Яковлева описала Києво-Кирилівську стоянку, Мізин і Гінці. Особливістю праці дослідниці є опис окремих куп кісток, які інтерпретуються як об'єкти (жтила, ями) [Яковлева, 2003, с. 21]. Зокрема, що Л.А. Яковлевою опрацьовано та опубліковано відомості про частину колекції

Києво-Кирилівської стоянки, що була вивезена бароном де Баєм до Парижа [Яковлева, 2000].

У дисертаційній роботі історіографія поділена залежно від державної та політичної приналежності. Найбільш очевидним є поділ на наступні групи: історіографія Російської імперії, українська радянська, радянська і сучасна російська (зокрема лєнінградська/петербурзька традиція вивчення історії палеолітознавства) та сучасна українська література (лєвівська та київська традиції дослідження історії палеолітознавства). Варто зауважити, що кожна із цих груп є неоднорідною та зі свого боку ділиться на невеличкі об'єднання вчених. Так, у Львові окремим аспектам історії західноукраїнського палеолітознавства присвячені праці О.С. Ситника, О. Томенюк, Н.М. Булик та М. Колоса. У Києві інтенсивно вивчаються дослідження палеоліту в 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

1.2. Джерельна база

Джерельна база дисертації ділиться на дві основні категорії джерел: архівні документи та опубліковані матеріали з розкопок палеолітичних пам'яток, узагальнення відомостей про них, праці теоретичного характеру.

У даній роботі використані опубліковані документи з дослідження певних пам'яток, палеолітичної проблематики в період останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст.: неопубліковані праці, чернетки робіт; документи, які містять біографічні відомості про дослідників-палеолітознавців; діловодні документи; документи мемуарного характеру, епістолярна спадщина та ін. У підрозділі, що присвячений історіографії питання, нами було зазначено, що збірники опублікованих архівних джерел майже відсутні (окрім роботи А.С. Яненко та публікації частини архівної спадщини С.О. Локтюшева).

Дисертаційне дослідження ґрунтується на документах, які зберігаються у Центральному державному архіві громадських організацій (ЦДАГО); Центральному державному архіві виконавчих органів влади України (ЦДАВО);

Державному галузевому архіві Служби безпеки України (ДГА СБУ); Інституті архівознавства Національної бібліотеки ім. Вернадського (ІА НБУВ); Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. Вернадського (ІР НБУВ); у фондах палеонтологічного відділу Національного науково-природничого Музею НАН України; в Маріупольському краєзнавчому музеї, Державному архіві Луганської області та Науковому архіві інституту археології НАН України.

Після розсекречення фондів архіву СБУ справи репресованих науковців передано у ЦДАГО. Нами опрацьовано архівно-слідчі справи М.Я. Рудинського та Т.Т. Теслі. Найбільшою за обсягом та інформативністю є архівно-слідча справа М.Я. Рудинського. У власних свідченнях М.Я. Рудинський визнав, що на нього як науковця значний вплив здійснила школа французької доісторичної антропології. М.Я. Рудинський був звинувачений у справі Спілки визволення України (провідну роль серед археологів в організації інкримінували Є. Сіцінському). Більшість справи – це свідчення самого М.Я. Рудинського та відповіді на питання слідчого. Звинувачення побудовані на агентурних свідченнях, але сторінки з цими свідченнями зі справи вирвані. Також звинувачення ґрунтувалися на матеріалах з допиту П.П. Курінного [ЦДАГО, Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995, арк. 6].

Архівно-слідча справа Т.Т. Теслі складається з двох томів, де перший том – це документи слідства, а другий – матеріали з реабілітації чесного імені археолога. Самі матеріали невеликі за обсягом і містять звинувачувальний акт, покази свідків проти Т.Т. Теслі, рішення «трійки» та довідку про виконання вироку [ЦДАГО, Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37201].

Архівно-слідча справа К.Ю. Коршака зберігається у ДГА СБУ. Справа схожа на матеріали справи Т.Т. Теслі. У них відображено арешт, стрімке звинувачення в контрреволюційній діяльності (54-8; 54-11) [ДГА СБУ, Спр. 52578]. Загалом для дослідження історії розвитку археологічної думки архівно-слідчі справи репресованих у 1937 – 1938 рр. є малоінформативними через їх схожість та типовість.

У **ЦДАВО** у фонді р-166 відклались архівні матеріали з археологічних досліджень в Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст. Опрацьовані документи умовно можна поділити на: протоколи, виписки з протоколів, плани, а також дослідження М.Я. Рудинського.

Серед цих документів нас найбільше зацікавили планові теми археологів, а також тези доповідей. Зокрема узагальнювальна праця М.Я. Рудинського про дослідження палеоліту у середній Наддніпрянщині, а також короткі тези про розкопки Мізинської палеолітичної стоянки. Авторству І.Ф. Левицького належать відомості про польові роботи на Осокорівській палеолітичній стоянці та на Житомирщині. У справі № 566 відклалися документи щодо розкопок палеолітичних пам'яток Т.Т. Теслею під час рятувальних археологічних досліджень Дніпробуду [ЦДАВО, ф. Р.-166. Оп. 10. Спр. 566].

Стосовно дослідження палеолітичних пам'яток України, то у ЦДАВО збереглися відомості про польові дослідження Журавки. Ми ознайомилися з матеріалами з організації робіт (кошторисом, складом експедиції), а також з коротким звітом Управління науки Народного комісаріату освіти УРСР [ЦДАВО, Ф. Р.-166. Оп. 19. Спр. 356; 376].

В **Інституті архівознавства НБУВ** зберігається особовий фонд І.Г. Підоплічка. У ньому містяться щоденники польових досліджень Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу в 1949 р. У щоденниках І.Г. Підоплічка та П.Й. Борисковського є інформація про польові дослідження 1940 р., зокрема вказано точне місцезнаходження розкопу 1940 р. [ІА НБУВ, Ф. 139. Оп. 3. Спр. 189; 190; Ф. 139. Оп. 1. Спр. 20; 21]. Археологічні дослідження стоянки у 1940 р. були невдалими через постійні дощі. Сезон 1941 р. був зірваний через розгортання бойових дій Другої світової війни.

В **Інституті рукопису НБУВ** зберігається фонд В.Б. Антоновича. Найбільший інтерес серед матеріалів, що містяться у фонді, викликає рукописний документ без назви. Він являє собою короткий конспект праць західних науковців, де чітко відбилися уявлення науковців кінця ХІХ ст. [ІР НБУВ, Ф. 1. Спр. 7796]. В.Б. Антонович укладав археологічну карту Волині. В

ІР НБУВ зберігаються документи «Волинь у кам'яну добу» та щоденник з досліджень Волині (спільно з К.І. Карабаріним) [ІР НБУВ, ф. 1. Спр. 7835; Антонович, 1886]. Характерно, що обидва документи є рукописними і містять розрізнені відомості про навколишнє середовище та палеолітичні пам'ятки. Цікаво, що В.Б. Антонович не виділяв окремо палеолітичних пам'яток (що характерно для того часу), а вказував на наявність залишків життєдіяльності людини кам'яної доби.

У фондах **палеонтологічного відділу ННПМ НАНУ** відклався архів І.Г. Підоплічка, на жаль, у невпорядкованому вигляді. Нами виявлено портрети різних діячів української науки, зокрема геологів, біологів, археологів та ін. У додатках цієї дисертаційної роботи поміщено портрети геолога В.В. Різниченка, який брав участь у польових дослідженнях палеолітичних пам'яток під час археологічного дослідження Дніпробуду [Рис. 13; Рис. 14], колективне фото за участю геолога В.І. Крокоса [Рис. 23], а також портрет самого І.Г. Підоплічка [Рис. 29]. Окрім портретів дослідників, І.Г. Підоплічка збирав архівні матеріали щодо палеолітичних стоянок. У фонді є загальна схема розкопів Мізіна від 1930 р. [Рис. 30], відомий малюнок стратиграфічного розрізу з Києво-Кирилівської стоянки [Рис. 31], фото остеологічних матеріалів з Києво-Кирилівської стоянки, зроблене в будівлі нинішнього Художнього музею на вул. Грушевського в Києві (визначено за вітринами) [Рис. 32]. Точну дату фотографування визначити важко, але, ймовірно, фото зроблено до 1917 р., оскільки на стіні є підпис «Кам'яна доба» з використанням дореволюційних шрифтів (з «ятями» та «єрами»).

Фонди **Маріупольського краєзнавчого музею** представлені архівними матеріалами з досліджень Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. Нами вивчені фотографії, малюнки (олівцем і фарбами) та звіт. Текст звіту майже повністю повторює публікацію матеріалів Амвросіївки [Євсєєв, 1941]. Аналізуючи ці документи, ми отримуємо інформацію про методику польових досліджень (траншеями), а також склад експедиції (В.М. Євсєєв, Г.Г. Афендик, В.А. Головатий). До того ж, малюнки мають неабияку художню цінність.

Нам вдалося опрацювати архівні фонди в нині важкодоступному Луганську. У **Державному архіві Луганської області** зберігається **ф. Р-243**, у якому містяться документи, які накопичувалися протягом 1917 – 1941 рр., про археологічні дослідження в регіоні. Основний масив документів, що стосуються археологічної тематики і які відклались у ДАЛО, – це листи. Листи від ВУАК, НКО до місцевих організацій відображають специфіку відносин між регіонами та центром на прикладі Луганщини. С.О. Локтюшев обіймав керівні посади в археологічних установах Луганська і більшість листів адресовані до нього.

Найбільш інформативним у джерельному плані для нас став **Науковий архів Інституту Археології НАН України**. Архів укомплектовано на базі таких організацій, як ВУАК, Кабінет/музей антропології та етнології ім. Хв. Вовка ВУАН, Секція/ Інститут історії матеріальної культури, Інститут археології. Про дослідження палеолітичних пам'яток можна дізнатися з документів наступних фондів: особові фонди Ф.К. Вовка, К.Ю. Коршака, М.Я. Рудинського, А.В. Добровольського, І.Ф. Левицького, В.П. Петрова, М.В. Сібільова, В.В. Хвойки; фонди наукових робіт (окремі неопубліковані роботи дослідників); фонд Музею старожитностей ун-ту ім. св. Володимира; фонд ВУАК, СІМК/ІІМК.

Архівні фонди особового походження формуються з особистих документів дослідників. Створення **фонду Ф.К. Вовка** має чи не найдраматичнішу та найтрагічнішу історію, яка була описана співробітниками Наукової бібліотеки ІА НАНУ В.А. Колесніковою, І.В. Чорновол та А.С. Яненко [Колеснікова, Чорновол, Яненко, 2012]. Як відомо, Ф.К. Вовка було обрано членом Комісії для створення законопроекту про започаткування Української академії наук у червні 1918 р. Вирушивши до Києва, дорогою науковець помер. Його поховали біля м. Жлобина, в Білорусі [Колеснікова, Чорновол, Яненко, 2012, с. 8]. Згідно з його заповітом, всі матеріали мали бути передані в спадщину Української академії наук. За декілька років, на початку 20-х рр. ХХ ст., заповіт Ф.К. Вовка втілювався в життя. Особисті матеріали з

Петрограда були перевезені до Києва та утворили фонди Кабінету/музею антропології та етнографії ім. Ф.К. Вовка. Ці фонди у 1933 р. перейшли до СІМК. На базі СІМК було утворено ІМК, який у 1938 р. реорганізовано в Інститут археології, що існує і досі.

Описи особового фонду Ф.К. Вовка прошиті та закріплені за допомогою воскових печаток з відбитками «Музей антропології та етнографії ім. Хв. Вовка». Це свідчить, що інвентарні описи створено ще у 20-х рр. ХХ ст. і так вони зберіглися і до наших днів. У фонді містяться різноманітні матеріали про політику, етнографію, історію та археологію, а також листування. Але нас, насамперед, цікавлять матеріали, які пов'язані з дослідженнями палеолітичних пам'яток. Так, одиниці збереження № 36 – 46 присвячені польовим дослідженням Мізинської стоянки. У фонді є чернетки опублікованих робіт (російською та французькою мовами) [Volkov, 1912; НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 38в; 36/о]. Також у фонді зберігається окремих відбиток статті, присвяченої дослідженню Мізинської стоянки, яка була опублікована в матеріалах Археологічного з'їзду 1908-го р. в Чернігові, де Ф.К. Вовк вперше виголошував доповідь про відкриття та перші дослідження пам'ятки [Волков, 1910].

Окрім того, у фонді Ф.К. Вовка містяться фотографії з розкопок, проведених у 1915 р. у Гінцях Д.М. Щербаківським. На фотографіях немає зображення людей, виключно скупчення матеріалу (мамонтової остеології) [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 376].

Під № 40а – 46г зберігаються архівні документи, які пов'язані з розкопками Мізіна, Л.Є. Чекаленка (1912 – 1916 рр.). Тут є фото [НА ІА НАНУ; Ф. 1. Спр. 19], креслення [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 41г], звіти про розкопки [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 41е; 42в], вирізки з газет про польові дослідження Мізіна [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 42а] та ін. У додатках до нашої роботи є скан-копія оригіналу відкритого листа, який був даний Імператорською археологічною комісією Ф.К. Вовку для дослідження Мізинської палеолітичної стоянки (публікується вперше) [Рис. 33 – 35].

Окрім того, Ф.К. Вовк збирав праці західних дослідників палеоліту, конспектував їх. Наявні конспекти робіт Г. Обермайера, А. Мортильє та ін. [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 53; 64].

Про міжнародну наукову діяльність Ф.К. Вовка свідчить листування, яке займає велику частину у його фонді. Всього у фонді більше 5 тисяч листів різними мовами від колег, друзів та політичних емігрантів (народників, соціалістів та ін.), а також листи від дітей, обох дружин, брата Дмитра та матері.

Оскільки археолог довгий час перебував у Франції та вчився у кращих французьких спеціалістів, то, відповідно, листувався і з ними. Зокрема, в НА ІА НАНУ збереглося 18 листів від світил французької палеолітичної археології Г. де Мортильє та А. Мортильє до Ф.К. Вовка. Всі листи відносяться до паризького періоду життя вченого. Фактично Г. де Мортильє був наставником Ф.К. Вовка, між ними були приятні стосунки. Листи починаються зі слів «Mon cher ami» або «Mon cher Volkov», що у перекладі значить «мій любий друже» та «мій любий Вовк». Зміст листів здебільшого діловий – це запрошення відвідати певну зустріч або просто повідомлення, що відправник у певний час буде в антропологічному товаристві та бажає зустрітись [НА ІА НАНУ. Ф. 1. Спр. 3246-3260а; 3262; 3263]. Також є листи з розсилки Г. де Мортильє всім своїм учням щодо пам'ятних дат. Так лист під № 3261 – це лист-подяка друзям та учням за співпрацю на честь 20-річчя читання курсу доісторичної антропології.

Важливим джерелом для з'ясування деталей щодо відкриття та перших досліджень Городка є листи від Ф. Штенгеля до Ф.К. Вовка. У листах згадується особистий візит Ф.К. Вовка разом зі своїми учнями (зокрема, Л.Є. Чикаленком) до Городка [НА ІА НАНУ. Ф. 1. Спр. 4632; 4633]. Зазначимо, що у літературі побутує думка, що Л.Є. Чикаленко відвідував Городок безпосередньо перед Першою світовою війною, а про візит Ф.К. Вовка відомостей немає. Аналіз листування дозволяє встановити окремі деталі загального процесу наукового поступу.

Отже, позаяк Ф.К. Вовк фактично був легендою свого часу, то його фонд має неабияке значення для сучасних дослідників. Особовий фонд Ф.К. Вовка за кількістю одиниць збереженості є найбільшим в НА ІА НАНУ.

Фонд № 2 в НА ІА НАНУ присвячено людині, яка також була пов'язана з палеолітом, – **В.В. Хвойці**. В особовому фонді вченого відклалися документи наукового, суспільного та особистого характеру за 1893 – 1914 рр. Фонд пройшов науково-технічну обробку ще у 50-х рр. ХХ ст.

У ньому містяться чернетки, різноманітні матеріали, які були накопичені у процесі написання праці «Кам'яний вік Середнього Подніпров'я», окремі розділи, фрагменти роботи, як – от «палеоліт», «висновки по палеоліту» і т.п. [НА ІА НАНУ, Ф. 2. Спр. 4; 5]. Окрім того, є рукописні роботи з досліджень на вулиці Кирилівській в Києві [НА ІА НАНУ, Ф. 2. Спр. 2], короткі нотатки олівцем доповіді про Кирилівську палеолітичну стоянку на ХІ Археологічному з'їзді у Києві у 1899 р. [Хвойка, 1899].

В.В. Хвойка склав інвентарний опис предметів, які залишались у власності господарів будинків № 59 та 61 на вул. Кирилівській, Завалова та Багреєва. З цього опису бачимо, що В.В. Хвойкою було відібрано палеолітичні речі, а домовласникам залишені череп кози, що залягав на $\frac{3}{4}$ аршини завглибшки, черепки різноманітного посуду, а також кістки тварини, видуవు приналежність якої археолог визначити так і не зміг [НА ІА НАНУ, Ф. 2. Спр. 32].

Чи не єдиним джерелом, з якого ми можемо почерпнути інформацію про знахідки палеолітичного часу з Протасового Яру в Києві, є рукописна стаття В.В. Хвойки «Следы дильовиального человека вблизи Киевского вокзала». У тексті (як і в описах Києво-Кирилівської стоянки) В.В. Хвойка акцентував на наявності великих кісток, водночас, мало звернувши увагу на кам'яні знаряддя праці. Малюнки у статті відсутні, що ставить під сумнів хронологічні визначення В.В. Хвойки [НА ІА НАНУ, Ф. 2. Спр. 33].

Важливим джерелом для візуалізації процесу польових досліджень є малюнки та фотографії. У фонді В.В. Хвойки відклалися фотографії

оригінальних малюнків археолога та фото процесу розкопок. На жаль, через погану якість збереження та надзвичайну цінність матеріалів немає можливості виготовити скан-копії документів. Більшість фотографій вже опубліковано, а малюнок розрізу Києво-Кирилівської стоянки експозиціюється в Національному музеї історії України [НА ІА НАНУ, Ф. 2. Спр. ф-6]. В архіві зберігаються фото знарядь праці з бивнів та кісток, а також фотографії малюнків Хвойки, зокрема стратиграфічних розрізів. Увагу привертають фото робочих моментів на розкопах [НА ІА НАНУ, Ф. 2. Спр. ф-2].

Отже, у фонді В.В. Хвойки зосереджено відомості про польові дослідження палеолітичної Києво-Кирилівської стоянки, а також чернетки великої синтетичної статті «Кам'яний вік Середнього Подніпров'я» і відомості про палеолітичне місцезнаходження у Протасовому Яру в Києві. Зокрема є безцінні ілюстративні матеріали польових досліджень Києво-Кирилівської стоянки.

Фонд № 4 (особовий фонд І.Ф. Левицького) містить, здебільшого, матеріали з польових досліджень палеолітичних пам'яток Волині (Полісся) за 1925 – 1930 рр. (Колодяжне, Народичі, Довгиничі), археологічного вивчення порожистої частини Дніпра (Кайстрова балка, Осогорова балка, Кодак та ін.), а також Гінцівської стоянки.

Більшість матеріалів з досліджень палеоліту Полісся опубліковано І.Ф. Левицьким у періодичних виданнях «Антропологія», «Записки кабінету антропології та етнології ВУАН» та ін. [Левицький, 1925; 1928; 1930]. У НА ІА НАНУ зберігаються чернетки опублікованих робіт, звіти та польова документація. І.Ф. Левицький склав карти (на основі карт В.Б. Антоновича) археологічних пам'яток Овруцької округи, Коростенщини та Волині в цілому [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 7]. Карти підписані «м. Житомир, на Волині».

У фонді є звіти про польові дослідження за 1927 – 1930 рр. зроблені за одним шаблоном: пам'ятки розподілені від найдавніших епох до більш сучасних. Основна увага у вивченні кам'яної доби приділена неолітичним пам'яткам, але наявний і опис досліджень палеолітичних пам'яток [НА ІА

НАНУ, Ф. 4. Спр. 12]. Окремо слід відзначити звіт про польові дослідження Довгиничів. До цього звіту прикладені фото, що ілюструють методику ведення польових досліджень І.Ф. Левицького [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 25].

І.Ф. Левицький комплексно вивчав регіон Східної Волині, звертаючися до результатів досліджень минулих років. У фонді зберігається його рукопис «О возрасте стоянки, открытой В.В. Хвойкой в Искорости», датований 1941 р. і написаний у Харкові. У ньому розповідається про зачистку та стратиграфію геологічної пачки відкладів у 1940 р. у Іскорості. Стоянка була датована від верхнього палеоліту (нижній шар) до мезолітичних «мікролітичних культур» [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 8].

У 1930 р. І.Ф. Левицький переїхав до Харкова та почав працювати на польових дослідженнях зони майбутнього затоплення Дніпровської ГЕС. У 1931 р. досліджувалась Осогорова балка, що відображено в польовій, документації, яка зберігається в особовому фонді І.Ф. Левицького² (фотографії, польові описи, щоденники). Особливо цікавими та цінними для відтворення методики польових досліджень є численні фото з розкопок, на яких зображено робочі моменти, процес розбору культурного шару [Рис. 10 – 11; НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 10].

У 1935 р. під керівництвом І.Ф. Левицького проходили польові дослідження Гінцівської палеолітичної стоянки. У справі № 12 містяться звіт, польова документація, організаційні документи та матеріали з попередніх розкопок на цій пам'ятці. Звіт являє собою конволют з комбінацією тексту, рисунків та фото. Варто зазначити, що у звіті, як для свого часу, багато фотографій, рисунків, які чітко відображають процес польових досліджень: від закладання розкопу до фіксації стратиграфічної ситуації [Левицький, 1935].

Важливим джерелом для розуміння методики польових досліджень є план археологічної роботи в Гінцях у 1935 р. У ньому визначено цілі та завдання експедиції, водночас обговорено методику польової роботи. Цей

² Звіти про польові дослідження зберігаються у фонді ВУАК. Див. фонд ВУАК.

документ чи не єдиний, де чітко вказуються методичні рекомендації для проведення польових робіт у 30-х рр. ХХ ст. [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 12].

Документи про польові дослідження Гінців у 1935 р. заходяться також і у фонді ПМК, у теці «ПМК/Гонцы» (збережена автентична стилістика), а документи мають № 74 – 78. У цій теці зберігається звіт О.Я. Брюсова про свою частину досліджень Гінців [НА ІА НАНУ, Ф. ПМК/Гінці. Спр. 74]. Окрім безпосередньо тексту звіту, є ще реєстр речей, фотографії та креслення. Також у цій теці містяться фотографії розкопу у 1914 р. В.М. Щербаківського.

В особовому фонді Ф.І. Левицького зберігається машинописна стаття, датована 1938 р., щодо обстеження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. Текст статті супроводжують фото та креслення розкопу в 1935 р. на чолі з В.М. Євсєєвим. Цей розкоп стояв на той момент відкритий [Левицький, 1938].

У фонді № 5 (особовий фонд М.В. Сібільова) зберігаються рукописні неопубліковані роботи, присвячені палеоліту басейну Дінця. Роботи «Донецкий палеолит», «Далекое прошлое Донеччины», «Итоги исследования неолитических и палеолитических стоянок бассейна Донца», а також польова документація з обстежень палеолітичних пам'яток зберігаються тут.

Важливими є роботи «Донецкий палеолит» та «Далекое прошлое Донеччины» тим, що вони були написані в Уфі в евакуації упродовж 1942 – 1943 рр. По суті, ці роботи є каталогом археологічних пам'яток, які були відкриті та досліджувалися М.В. Сібільовим у 1939 – 1941 рр.: Дронівська стоянка, Пристен, пам'ятка в гирлі балки «Погребище», Шаруканська стоянка, Яремівська стоянка та дві стоянки у с. Пришиб [НА ІА НАНУ, Ф. 5. Спр. 6; 7; 9; 17].

Фонд № 13 (особовий фонд К.Ю. Коршака) складається з особистих документів, рукописних праць і чернеток опублікованих робіт, а також курсу лекцій. У справі № 13 зберігаються лекції в Інституті Червоної професури, де чітко та детально описана періодизація так званого докласового суспільства, куди входить період палеоліту. Лекції є цінним джерелом для дослідників

через їх схематичність та спрощеність подачі матеріалу. Вчений був вимушений не вдаватися до конкретного матеріалу, а подавати лише висновки. Так, палеолітична доба виявилася поділеною між родовим суспільством та дородовим. Родовий устрій, згідно з ідеями К.Ю. Коршака, зародився у часи верхнього палеоліту [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 13].

К.Ю. Коршак не проводив польових досліджень палеолітичних пам'яток, але обробляв матеріали попередніх розкопок. Ним були опрацьовані матеріали В.В. Хвойки з Києво-Кирилівської стоянки та Іскорості [НА ІА НАНУ. Ф. 13. Спр. 1; 6]. Усі ці відомості були узагальнені в рукописній неопублікованій роботі «Український палеоліт», яка насправді є каталогом пам'яток палеолітичної доби [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 8].

В окрему теку поміщені документи біографічного характеру. Для нас представляє найбільший інтерес список друкованих праць, який подано з докторською дисертацією для захисту в Ленінград [Рис. 36]. Оскільки, К.Ю. Коршака наприкінці 1937 р. було репресовано, то фактично той список є посмертною бібліографією дослідника. Також у цій теці міститься довідка, видана в 1932 р. К.Ю. Коршаку, де засвідчено, що йому присвоєно звання науковця-історика матеріальної культури [Рис. 38].

Через призму матеріалів фонду К.Ю. Коршака також частково відображається і та жорстка дискусія, яка панувала в тогочасному київському інтелектуальному товаристві. Під № 12 зберігається розгромна рецензія Ф.А. Ястребова на роботу К.Ю. Коршака [НА ІА НАНУ, Ф. 13, Спр. 12].

Фонд № 14 (особовий фонд А.В. Добровольського) містить чернетку опублікованої роботи про Іллінську печеру [НА ІА НАНУ, Ф. 14. Спр. 1]. До тексту додана калька, на якій намальовано загальний план печери. Також привертає до себе увагу конспект лекції, яка присвячена основним типам пам'яток первісного суспільства. У лекції подано загальні відомості про палеоліт і те, що з історичної точки зору, цей період характеризується як час, коли мисливство було основним промислом людства [НА ІА НАНУ, Ф. 14. Спр. 1].

Фонд № 16 (особовий фонд В.П. Петрова) сформовано здебільшого з праць, які присвячені мовознавству, або неопублікованих його робіт з давньої історії. Серед довоєнних робіт з археології більшість не були опубліковані. У роботах В.П. Петрова змішувались археологічні та етнографічні відомості.

«Матери-родоначальницы. Антропоморфные изображения матерей-родоначальниц» та «Основні проблеми фольклору і ідеології первіснообщинного ладу» були опубліковані біографістом В.П. Петрова В.М. Корпусовою [Петров, 2006]. Рукописи цих робіт зберігаються в НА ІА НАНУ та мають вигляд окремих клаптиків паперу, на яких дрібним почерком синім чорнилом написано текст. Також про палеолітичне минуле йдеться в неопублікованій роботі «Про первісне суспільство та його пережитки родового ладу в Росії» [НА ІА НАНУ, Ф. 16. Спр. 254].

У згаданих роботах В.П. Петров звертався до палеолітичних сюжетів. У «Матерях-родоначальницях» автор зосереджує увагу на палеолітичному антропоморфному мобільному мистецтві, а у «Основних проблемах...» та «Про первісне суспільство...» – на етнографічні аналогії до палеолітичних суспільств. Дослідник намагався показати тяглість історичного розвитку людства, розвитку культури від палеоліту до сучасності [НА ІА НАНУ, Ф. 16. Спр. 211; 262].

Фонд № 30 (особовий фонд М.Я. Рудинського) – один із найбільших фондів, де наявна інформація про польові дослідження палеоліту. У ньому зосереджено матеріали польових досліджень Мізіна, Пушкарів, Журавки, а також звіти попередніх дослідників (Ф.К. Вовка, Л.Є. Чикаленка) з розкопок Мізіна. Значну частину фонду становлять автобіографічні матеріали: особисті документи, автобіографії, спогади, довідки про стан здоров'я, особова справа та ін. У фонді зберігається тека з особистими документами Є. Сіцінського, які були передані його родичами [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 50/1].

М.Я. Рудинський напр. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. проводив розкопки Мізіна, Пушкарів та Журавки. У фонді відклалися звіти про польові дослідження. Здебільшого звіти невеликі за обсягом і містять інформацію, як у

сучасних звітах, але з меншою кількістю ілюстративного матеріалу. Звіти написані російською, українською та французькою мовами [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 17а; НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 13ж]. Окремо зберігається польова документація: інвентарні книги, щоденники.

Особливо важливими під час вивчення польових досліджень М.Я. Рудинського є фотографії. Археолог не дуже багато малював, якщо була змога, робив фотографії шару, матеріалу. Креслення М.Я. Рудинського нечіткі, нерозбірливі і, у більшості своїй, невпорядковані [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 13д]. Для фотографування у Пушкарях була навіть зроблена спеціальна вишка для ортогональної зйомки [Рис. 8; НА ІА НАНУ. Ф. 30. Спр. 15б]. М.Я. Рудинський проходив культурний шар умовними горизонтами по 15 – 20 см., а знахідки залишалися «на полах». На кожен умовний горизонт робилися фотографії з вишки. Також на фото зафіксовано робочі моменти, процес прокопування пам'ятки. Так, показовими у цьому плані є фото з польових досліджень Журавки, де на фото чітко видно, що культурний шар розбирався горизонтально, так званим «човганням» [Рис. 21; 22]. Методика досліджень М.Я. Рудинського не описана ані в звітах, ані в щоденниках (до того ж, археолог мав жахливий почерк, який дуже важко розбирати, і тому частина щоденників просто нечитабельні). Через це чи не головним джерелом інформації стають фотографії.

Слід зазначити, що М.Я. Рудинський збирав відомості про попередні дослідження Мізіна. У фонді № 30 зберігаються машинописні копії звітів (про те, що це копії, на них є відповідні помітки) Ф.К. Вовка за 1912 – 1913 рр. та Л.Є. Чикаленка за 1916 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 13; 13а]. На звітах стоять печатки Музею/кабінету антропології (та етнографії) ім. Хв. Вовка. М.Я. Рудинський був співробітником музею та фактично завідував археологічною спадщиною Ф.К. Вовка.

М.Я. Рудинський ретельно збирав біографічні матеріали. У фонді містяться три різні варіанта автобіографії (як рукописні та машинописні) від 1942, 1947 та 1948 рр. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 69]. Також у фонді

зосереджені різноманітні довідки, особисті документи, спогади про життя, матеріали особової справи.

Фонд № 18 (ВУАК) є одним із найбільших фондів НА ІА НАНУ. У фонді містяться 1032 одиниці зберігання, які накопичилися протягом 1918 – 1933 рр. (період існування ВУАК), а також більш пізні матеріали (до 1938 р.). Документи ПМК – це продовження фонду ВУАК, тому всі вони мають наскрізну нумерацію. Варто зауважити, що у 1934 р. на базі кількох організацій, зокрема і ВУАКу, утворено ПМК, а у 1938 р. ПМК реорганізовано в ІА АН УРСР.

Під час Другої світової війни багато з довоєнних документів було втрачено. Можливо, частина документів була вивезена. Точних відомостей про ті події немає. Документація за передвоєнні роки збереглася фрагментарно (за період 1936-1941 рр.). Ті документи, які збереглися, згруповані в окремі тематичні описи. Палеолітичної тематики торкається лише опис *ІА/Деснянська експедиція*.

Фонд ВУАК (№ 18) – це, переважно організаційно-розпорядчі документи: постанови, інструкції, звіти ВУАК, листування з установами, приватними особами та ін. ВУАК контролював роботу археологів на місцях, музеїв. У фонді ВУАК відклалося листування з місцевими музеями, звіти про їхню діяльність.

Для нас насамперед цікаві звіти Луганського музею, роботи та польова документація С.О. Локтюшева про дослідження палеолітичної проблематики. Серед неопублікованих праць привертає увагу щоденник про археологічні розвідки 1936 р., разом із листом до П.П. Єфименка [НА ІА НАНУ. Ф. 18. Спр. 537 та ін.]. Рукописні роботи С.О. Локтюшева, які містяться у фонді ВУАК, опубліковані в збірці документів, що вийшла друком у 2009 р. Тут і повідомлення про Рогалик-Якімівську стоянку, і про мустьєрську пам'ятку на Деркулі, і про Якимівську балку [Локтюшев, 2009].

У фонді міститься звіт про розвідки І.Ф. Левицького на території Східної Волині у 1925 р. та чергове обстеження ним пам'ятки біля Народич [НА ІА

НАНУ, Ф. 18. Спр. 49/10]. Окрім того, у фонді є масив документів, присвячених відкриттю та першим дослідженням Журавки (розкопки на чолі з М.Я. Рудинським). Вони мають вигляд коротких повідомлень про відкриття Журавки та перші дослідження. Також в архівному фонді міститься польова документація [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 139], чернетка статті В.І. Крокоса про геологічні умови залягання палеолітичного культурного шару на Журавці [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 202/45]. Зокрема, збереглося коротке повідомлення К. Стжижевського про дослідження палеоліту в Криму експедицією Державного історичного музею (рос. – ГИМ) у 1940 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 558].

Окрім матеріалів про експедиції, у фонді ВУАК є безліч листів щодо організацій експедицій. Наприклад, відомий білоруський архелог-палеолітознавець К.М. Полікарпович у 1933 р. хотів взяти участь у польових дослідженнях українського басейну Десни. Щодо цього у фонді ВУАК сформовано одиницю збереження з листуванням між К.М. Полікарповичем ВУАКом та НКО. Врешті-решт вченому було відмовлено в участі в експедиції [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 470].

В одну теку зібрано документи, що висвітлюють польові дослідження зони затоплення Бозької ГЕС. На чолі з Ф.А. Козубовським проведено розвідки Бугом, внаслідок яких було виявлено пізньопалеолітичну пам'ятку Анетівка. Тут також зберігаються щоденник Ф.А. Козубовського, фото учасників експедиції та епістолярій [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 262].

Фонд ВУАК містить документи про прояви методологічного перелому в радянській археології в Україні. У рецензіях, чернетках статей, а також програмних документах є заклики до кардинальної перебудови в археології, яка б демонструвала перехід від археології до історії матеріальної культури [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 494; 376; 686а та ін.].

У роки діяльності ВУАК, наймасштабнішим та найграндіознішим проектом Комітету була організація польових досліджень під час будівництва Дніпровської ГЕС. З документів, які зберігаються у НА ІА НАНУ,

найінформативнішими є звіти про польові дослідження палеолітичних пам'яток та річні звіти. Це невеличкі за обсягом документи, у яких описано, коли, де, як і хто вів розкопки [Добровольський, 1930; 1931а; 1931б; Тесля, 1931 та ін.].

Польові дослідження Дніпробуду проводилися з низьким рівнем організації. Матеріали одразу не були видані. Критику щодо організації Дніпробудівської експедиції зустрічаємо у безпосереднього учасника цих розкопок М.О. Міллера [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 217]. Звісно, керівником експедиції було призначено Д.І. Яворницького, вже досвідченого «буржуазного» історика, археолога. І це насамперед стало своєрідною «червоною ганчіркою» для критиків. Через критику організації робіт загалом критикували й самого Д.І. Яворницького як представника старої буржуазної історичної традиції. Однак, безумовно, певна частка істини була в критиці організації польових робіт на Дніпробуді, проте не слід забувати, що це був фактично перший досвід грандіозної новобудовної експедиції в СРСР.

Фотографії, які додані до звіту І.Ф. Левицького (№ 119), ілюструють методику проведення польових робіт під час досліджень палеолітичних пам'яток в Осокорівій та Кайстровій балці. Фотокарток зроблено велику кількість, щоб виявити, що методика дослідження була обрана за аналогією до розкопок Журавки та Довгиничів [Добровольський, 1931а].

Опис **ІА/Деснянська експедиція** містить документи про польові дослідження археологічних пам'яток у басейні р. Десни упродовж 1938 – 1940 рр. В описі є звіти, маршрути розвідок, щоденники, креслення. Найбільш інформативними для нас є звіти. Всі вони є невеликими за обсягом (до 20 с.) і містять коротку інформацію про те, хто, де, коли і як копав або ходив розвідками. Про методику польових робіт у цих звітах майже не згадано. Малюнків матеріалів також небагато. Переважно маємо виключно текст [НА ІА НАНУ, Ф. ІА (довоєнний)/Деснянська експедиція. Спр. 9; 12; 19 та ін].

Документи про польові дослідження Гінців у 1935 р. заходяться також і у фонді ІІМК, у теці «ІІМК/Гінці» (№ 74 – 78). У ній зберігається звіт

О.Я. Брюсова про свою частину досліджень Гінців [НА ІА НАНУ, Ф. ПМК/Гінці. Спр. 74; 76; 77; 78а; 78б]. Окрім тексту звіту, є ще реєстр речей, креслення та фотографії, зокрема фотографії розкопу В.М. Щербаківського 1914-го р.

Серед матеріалів з вивчення Гінців є короткі машинописні роботи, присвячені історії попередніх досліджень. У фонді зберігається повідомлення В.М. Щербаківського про польові роботи 1914 – 1915 рр. Цікаво, що археолог розконсервовував старі розкопи ще 70-х рр. ХІХ ст. і дав деяку інформацію про тодішню методику польових досліджень [Левицкий, 1935].

Неопубліковані роботи археологів минулих років зберігаються у **фонді № 63 (наукових робіт)** у НА ІА НАНУ. У фонді міститься одиниця збереження № 501 під назвою «Палеоліт Галичини». Насправді ця одиниця збереженості представляє собою три різні роботи: дві з них написані польською мовою та власне «Палеоліт Галичини» – українською. Польськомовні праці – рукописи, написані рукою Ю.І. Полянського. Україномовна робота набрана на друкарській машинці. Ю.І. Полянський у цих роботах перераховував і давав коротку характеристику пам'яткам кам'яної доби Галичини. Хронологічно кам'яну добу в цих роботах поділено на молодший палеоліт (неоліт) та старший палеоліт (власне палеоліт). Важливо, що ці роботи збереглися, адже пані О. Томенюк у своїй дисертаційній роботі, присвяченій Ю.І. Полянському, відзначала, що він був дуже потайною людиною, боявся крадіжки власних матеріалів і публікував вкрай мало робіт [Томенюк, 2008а].

У фонді наукових робіт зберігається промоційна робота К.Ю. Коршака «Зародки обміну в первісних суспільствах», яка була захищена у 1932 р. [НА ІА НАНУ, Ф.63. Спр. 418]. Також цікавою знахідкою цього фонду є робота В.І. Громова «Чернігівські мисливці на мамонта», яка була написана у 1940 р. У цій роботі відомий геолог окремо розглянув геологію стоянок півночі України, що були досліджені Десняською експедицією [Громов, 1940].

Окрім того, у фонді відклалася робота М.О. Міллера, написана на базі неолітичних матеріалів Дніпробуду. Головна цінність праці полягає не у відомостях про стародавню історію, а у першій сторінці роботи, яка, по суті, є доносом на Д.І. Яворницького. Нищівна критика організації робіт, їх наукового рівня – це початок роботи М.О. Міллера про неолітичні черепи. Ця робота гарно передає дух, який панував у науковому співтоваристві 30-х рр. ХХ ст. [НА ІА НАНУ, Ф.63. Спр. 217]

Отже, архівні джерела зосереджені переважно у НА ІА НАНУ. Звіти та польова документація експедицій зберігаються, здебільшого, в особових фондах. Фонд ВУАК містить інформацію про організаційну складову експедицій та Інституту в цілому. Проте щодо кожного дослідника та окремої пам'ятки ситуація індивідуальна. Так, показовим є збереження архівної спадщини польових досліджень Гінців І.Ф. Левицьким у окремій теці персонального фонду та в окремій теці ПМК/Гінці.

Так чи інакше, найінформативніші відомості щодо дослідження палеоліту в Україні напр. ХІХ – у першій половині ХХ ст. можна знайти в НА ІА НАНУ, де зберігається більшість документів радянських часів порівняно із дореволюційними часами. Така ситуація пояснюється просто: у дореволюційні часи в Києві не було інституційного органу, який би збирав звітність про польові археологічні дослідження. Єдине, що є, – це окремі звіти Ф.К. Вовка, Л.Є. Чикаленка в особовому фонді М.Я. Рудинського. Вони збереглися лише через зацікавленість самого М.Я. Рудинського та Музею/кабінету антроплогії та етнографії Хв. Вовка до досліджень Мізіна. Власне, і сам фонд Ф.К. Вовка був утворений завдяки організації перевезення архіву з Петрограда до Києва на поч. 20-х рр. ХХ ст.

Ситуація із Західною Україною ідентична до ситуації з архівною спадщиною часів Російської імперії, адже звітна документація про польові роботи накопичувалася поза межами тих земель, які увійшли до СРСР, а згодом і України.

Але ситуація з документами часів Російської імперії, виглядає не настільки катастрофічною через наявність фондів В.Б. Антоновича, В.В. Хвойки та ін. у ІР НБУВ. У зв'язку з цим у роботі є «перекіс» у бік радянської української археології. Подальші дослідження у напрямі вивчення історії палеолітознавства вважаємо за необхідне робити, залучаючи архівні джерела, які зберігаються в сусідніх державах (РФ та Польщі), а також опрацьовуючи архівні фонди НБУВ.

Варто окремо виділити масив теоретичних, програмних публікацій як джерел для розуміння загальної ситуації в науці та суспільстві. Показовими є роботи «За марксистську історію матеріальної культури» [Равдоникас, 1930.], «Про нові методи в археології» [Арциховский, 1929], «До питання про соціологічну періодизацію палеоліту...» [Равдоникас, 1931] та ін. Більшість цих статей зосереджено в періодичних виданнях («Повідомлення Державної Академії матеріальної культури», «Історик-марксист» та ін.). Слід зазначити, що частина робіт написана людьми далекими від археології або спеціалістами з інших галузей знань. Характерною є розробка В.Й. Равдонікасом соціологічної періодизації палеоліту, адже відомий радянський археолог і теоретик археології жодного разу не брав участі в польових дослідженнях палеоліту. Основною сферою інтересів вченого були пізніші періоди в археології, а демарш до палеолітознавства пояснюється лише політичними мотивами.

На поч. ХХ ст. почали видаватися роботи, у яких містилися відомості про палеолітичні пам'ятки, що досліджувалися на території України. Більшість друкованих робіт з палеолітичної тематики першої половини ХХ ст. – публікації результатів польових археологічних досліджень палеолітичних пам'яток. Разом із цим, у нашій роботі використано і теоретичні праці. Зауважимо, що програмні теоретичні праці переважно є надбанням петербурзько-московської інтелектуальної думки, тоді як в регіональних наукових центрах, зокрема й в українському, теоретична археологія почала розвиватися пізніше.

Для території Наддніпрянської України напр. XIX – на поч. XX ст. найбільш інформативними були видання Археологічних з'їздів. Відомості про відкриті пам'ятки (Гінці, Мізин, Києво-Кирилівську стоянку та ін.) оприлюднено в доповідях учасників Археологічних з'їздів і надруковано у відповідних матеріалах. Перша палеолітична пам'ятка, яка відкрита на території України у 1873 р. (Гінці), була представлена широкому загалу на III Археологічному з'їзді в Києві [Каминский, 1878, с. 147 – 152; Феофилактів, 1878, с. 153 – 159].

На XI Археологічному з'їзді В.В. Хвойка виголосив доповідь про відкриття та перші дослідження Києво-Кирилівської палеолітичної стоянки, а у матеріалах виданих до з'їзду, міститься його праця «Кам'яна доба Середнього Подніпров'я», яка, по суті, і є публікацією результатів розкопок [Хвойка, 1899, с. 736 – 812].

На XIV Археологічному з'їзді у Чернігові було оприлюднено відомості про Мізинську палеолітичну стоянку. Власне, польові дослідження на пам'ятці проводилися спеціально для виставки, яка проводилася на з'їзді [Цеунов, 2016].

Про результати досліджень палеолітичних пам'яток можна прочитати в інших археологічних періодичних виданнях Російської імперії: АЛЮР, ЗОРСА та ін. Відомості про польові дослідження Києво-Кирилівської стоянки та Гінців у 1915 р. В. М. Щербаківським було опубліковано закордоном [Sherbakivskiy, 1926].

Чи не єдиною узагальнюючою роботою часів Російської імперії, де мова йдеться про українські палеолітичні пам'ятки, є робота московського археолога А.А. Спицина «Русский палеолит». У цій праці дослідник звів докупи інформацію про всі відомі йому палеолітичні пам'ятки Російської імперії та їх польові дослідження. На той момент відомі були 25 пам'яток, з яких 10 знаходилися на території України [Спицын, 1915, с. 133].

У радянській Україні в 20-ті рр. XX ст. стала розбудовуватися мережа регіональних музеїв. Музей ставав знаряддям ідеологічної боротьби. Їм

необхідно було провадити наукову роботу. Однією зі сфер роботи музеїв були польові дослідження та публікація їх результатів. Яскравим свідченням подібної політики є польові дослідження І.Ф. Левицького з Житомира/Харкова, С.О. Локтюшева з Луганська (Ворошиловграда), В.М. Євсєєва з Донецька (Сталіно) та Маріуполя, М.В. Сібільова з Ізюма та ін. Праці про польові дослідження музейних працівників публікувались у журналах [Левицький, 1931], збірниках [Євсєєв, 1940], виходили окремими монографічними виданнями [Сибилев, 1926] тощо.

Окрім місцевих краєзнавців, палеолітичні пам'ятки досліджували і працівники центральних організацій. Такими були: М.Я. Рудинський, А.В. Добровольський, Т.Т. Тесля, І.Г. Підоплічка та ін. Результати роботи цих дослідників також друкувались у періодичних виданнях. Варто зазначити, що публікувалися вони набагато частіше, аніж місцеві краєзнавці. І.Г. Шовкопляс, коментуючи переформатування ВУАК, писав, що ВУАК був ізольований від загальнорадянських наукових процесів, українське археологічне інтелектуальне коло було замкнуто [Шовкопляс, 1957, с. 14.]. Після переформатування/розгрому ВУАКу ситуація змінилась. Київським Інститутом історії матеріальної культури організовувалися спільні експедиції з московськими колегами і публікувалися результати цих польових досліджень у загальносоюзних/російських виданнях. Наприклад, так опубліковані дослідження Гінців або Деснянської експедиції [Брюсов, 1935, Воеводский, 1940; 1950].

Більшість публікацій результатів археологічних досліджень зосередились у періодиці. Протягом 20-х рр. ХХ ст. виходили «Короткі звідомлення ВУАК» за 1925 та 1926 рр. У цьому періодичному виданні наявні статті М.Я. Рудинського присвячені дослідженням палеолітичної стоянки Смячка [Рудинський, 1927]. Окрім того, друком вийшла велика стаття, яка була присвячена дослідженням минулого Чернігівщини. Палеолітичні старожитності в цій роботі представлені пам'яткою на р. Смячці [Рудинський 1926].

Напр. 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. видавався вісник Кабінету/Музею ім. Хв. Вовка «Антропологія». У цьому журналі друкувалися відомості про дослідження Журавки, Довгинич та ін [Рудинський, 1929 та ін.].

На поч. 30-х рр. ХХ ст. виходив у світ збірник «Хроніка археології та мистецтва» (ХрАМ). ХрАМ редагувала В. Козловська, і у першій частині збірника наявна її стаття, присвячена археологічному дослідженню території затоплення Дніпровської ГЕС. Також у збірнику опублікував свою роботу, присвячену Іскорості, К.Ю. Коршак. Окрім публікацій результатів польових досліджень, у ХрАМі публіковані й теоретичні викладки К.Т. (ми робимо припущення, що це Кость Штеппа) [Цеунов, Черкасская, 2017б, с. 203] щодо методологічної перебудови археології [К.Т., 1930; 1931]. Також К.Ю. Коршак публікував результати роботи методологічного семінару ВІМу.

Відомості про польові дослідження території Західної України під владою Польщі так само містяться в польських періодичних виданнях. Необхідно відзначити такі журнали, як *Przegląd archeologiczny*, *Wiedomości archeologiczny*, *Ziemia* та ін. Польові дослідження палеолітичних пам'яток Північної Буковини висвітлені як у румунських періодичних виданнях, так і у німецьких та французьких.

Польові дослідження, які проводилися на території Західної України, представлені здебільшого в опублікованих роботах. Результати досліджень палеоліту представлено на сторінках періодичних видань і монографій. У Львові в Інституті українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, представлені так звані «сепарати» з бібліотеки Л. Козловського, витяги з періодичних видань, де йдеться мова про палеоліт.

Отже, до 30-х рр. ХХ ст. роботи мали емпіричний характер, тобто дослідники палеоліту мали на меті публікацію результатів розкопок. Здебільшого це перелік знайдених речей, стратиграфічних умов і малюнки матеріалу. Надалі ці праці стали підґрунтям для появи робіт аналітичного характеру.

Література, де опубліковано матеріали польових досліджень, також може вважатись джерелами. В більшості випадків архівні документи, зокрема звіти, лягли в основу опублікованих статей. Наприклад, звіт про польові дослідження В.М. Євсєєва Амвросіївки у 1935 р. майже повністю продубльовано у публікації з різницею у тому, що звіт написано російською, а статтю – українською [Євсєєв, 1935, Ф. МКМ, неописане; Євсєєв, 1941.].

Зазвичай, звіти, чернетки робіт інформативніші та цікавіші для нашого дослідження, аніж опубліковані праці. Так, І.Ф. Левицький у звіті про польові дослідження Довгиничів у 1929 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 4, Спр. 25] вказує посилання на аналогію про роботи на Городку під проводом Л. Савіцького. Водночас, у публікації матеріалів Довгиничів посилання на польові роботи Л. Савіцького відсутні [Левицький, 1929].

Випадки цензурування радянською владою археологічних публікацій є непоодинокими. Для прикладу, на примірниках публікацій палеолітичних пам'яток Західної України, досліджуваних у міжвоєнний час, що зберігаються у Науковій бібліотеці ІА НАНУ, наявні відмітки про проходження цензури. Наприклад, бібліотечний примірник роботи Л. Савіцького «*O stratigrafji lessu w Polsce*» на зворотній обкладинці має штамп «Просмотрено военной цензурой 30965» [Sawicki, 1932, s. 42].

Таким чином, коли ми звертаємось до публікацій матеріалів, то необхідно враховувати тогочасні суспільно-політичні реалії. Архівні матеріали дають нам повнішу картину науково-дослідницького процесу палеолітичних пам'яток.

Отже, джерела з нашої теми різноманітні, тому лише вивчення всього комплексу може дати розуміння ситуації в цілому. Основний масив джерел, який нам доступний, – це документи з польових досліджень палеолітичних пам'яток у 20 – 30-х рр. ХХ ст., які відклались у центральних, галузевих і місцевих архівних установах.

Висновки до розділу I

Аналіз архівних джерел та літератури, що представлений у нашому дослідженні, достатній для розкриття теми. Характеризуючи літературу з проблематики роботи, ми бачимо її нечисельність (порівняно з історіографічними темами істориків). У літературі відображено лише окремі сюжети з історії вітчизняного палеолітознавства. Така ситуація можлива через відносну молодість історіографічних студій щодо вивчення палеоліту на пострадянському інтелектуальному просторі. Скориставшись цієї ситуацію, наші північно-східні сусіди дослідження палеоліту на території України записали до своєї вітчизняної історіографії [Васильєв, 2002; 2008; Клейн, 2014 та ін.].

В палеолітознавстві України нині формуються два центри історіографічних досліджень – київський та львівський. Історія археології Західної України – це сфера інтересів львівських дослідників О.С. Ситника, Н.М. Булик, О. Томенюк, М. Колоса та ін. Вони досліджують життя та наукові біографії місцевих дослідників палеолітичної давнини. До сфери їхніх інтересів потрапили Ю.І. Полянський, С. Круковський та ін. Львів'яни вводять до наукового обігу матеріали НА ВА ІУ НАН України, а також ті, які зберігаються в польських архівах.

У Києві історіографічні дослідження також беруть початок із вивчення біографій археологів. Поступово, приблизно з другої половини 2000-х, київські дослідники намагаються аналітично підійти до історії українського палеолітознавства. Так, О.С. Федорченко, досліджуючи південь України, аналізує історію розвитку ідей щодо мисливських стратегій у палеоліті. С.В. Палієнко розробляє проблематику культурно-хронологічного ділення верхнього палеоліту в радянській і пострадянській історіографії. Такі дослідження переважно базуються на літературі, а не архівних джерелах. Тоді як архівними джерелами цікавляться спеціалісти з біографістики, еґо-історії, історії повсякдення та історії інституалізації науки в 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Архівні джерела обмежені тими установами, які їх накопичували. Так, наприклад, архів Імператорської археологічної комісії (ІАК) розташований у Санкт-Петербурзі, а архів ВУАК – у Києві. Фактично в Україні перебувають архівні джерела лише з досліджень палеолітичних пам'яток у радянській Україні. Винятком є дослідження Ф.К. Вовка, Л.Є. Чекаленка, оскільки Мізин досліджувався Музеєм/Кабінетом антропології та етнографії ім. Хв. Вовка, зокрема М.Я. Рудинським. Останній збирав документацію з попередніх досліджень Мізина, позаяк сам цю пам'ятку розкопував.

Через схожі обставини до НА ІА НАНУ потрапили деякі роботи про дослідження палеоліту Західної України. Системно накопичувалися документи з досліджень Наддніпрянської України у 20 – 30-х рр. Подальші дослідження історіографії палеоліту можливі шляхом детального вивчення наявних джерел, а також залучення до наукового обігу тих, які зберігаються в архівах сусідніх держав.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Організація польових досліджень значно залежала від наукових інституцій, діяльність яких була регламентована державою. В археологічних установах поступово складалась спадковість поколінь і формувалися певні напрями наукових досліджень. Кожна інституція мала власні внутрішні правила організації польових досліджень, вимоги до методики проведення робіт, щоб вважати результати розкопок прийнятними.

Обмеженість джерельної бази не дозволяє всеосяжно охопити історію польових досліджень, адже тільки за часів радянської влади була налагоджена система написання звітів. Важливо, що у радянський період ці звіти залишалися в Україні, оскільки за часів панування Російської імперії на теренах України звіти про польові дослідження йшли до Імператорської Археологічної комісії у Петербург, а за Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини – до місцевих наукових центрів, які перебували поза територією сучасної України. Окрім того, за Російської імперії звітування проводилось несистематично.

Польові дослідження палеолітичних пам'яток на території України розпочалися з відкриття і розкопок стоянки Гінці на Полтавщині у 1873 р., тобто майже півтора сторіччя тому. На той час територія сучасної України була поділена між двома імперіями: Російською та Австро-Угорською. Після Першої світової війни ситуація змінилася. У міжвоєнний період етнічні території українців входили до складу Чехословаччини, Польщі, Румунії, Угорщини (протягом декількох років перед початком Другої світової війни) та Радянського Союзу. У складі останнього на українських землях було створено квазідержавне утворення УСРР, а пізніше УРСР. Зі зміною суспільно-політичного устрою змінився і характер, цілі та завдання проведення польових досліджень палеоліту на території України.

2.1. Польові дослідження палеолітичних пам'яток Наддніпрянської України за часів Російської імперії

Продовжуючи радянську традицію, сучасні російські історики археології О.О. Формозов, Л.С. Клейн, Н.І. Платонова та ін. розглядають територію України в загальноімперському контексті [Формозов, 2006; Клейн, 1993; Платонова, 2010]. Фактично, коли вони пишуть про перші дослідження палеоліту в Росії, то ураховують і територію України. Слід зазначити, що така тенденція здебільшого проявляється у дослідників старшого покоління. Більш молода генерація російських дослідників із обережністю ставиться до географічних меж своїх робіт. Так, брянський науковець А.А. Чубур предметом своїх історіографічних студій обрав регіональний вимір басейну Десни [Чубур, 2005].

Безсумнівно, пам'ятки доби палеоліту кінця XIX – поч. XX ст., у більшості своїй, досліджувалися переважно зі столичного Петербурга (наприклад, Мізин розкопувався Ф.К. Вовком та П.П. Єфименком). Відповідно і звіти про дослідження цих пам'яток також зберігаються в тодішніх імперських центрах. Але необхідно зауважити, що на рівні зі столичними фахівцями палеолітичні місцезнаходження відкривалися та обстежувалися також місцевими дослідниками. Наприклад, Києво-Кирилівська стоянка, Іскоростень, Протасів Яр відкрив і дослідив київський археолог В.В. Хвойка.

Відкриття палеолітичної стоянки **Гінці** у 1873 р. стало сенсацією для археологів Російської імперії. Вперше на території сучасної України (південної частини імперії) було відкрито пам'ятку кам'яної доби. Ф.І. Камінським та К.Ф. Феофілактовим опубліковано реферати про гінцінівські старожитності в матеріалах до III Археологічного з'їзду [Каминский, 1878, с. 147 – 152; Феофилактов, 1878, с. 153 – 159].

Залишки життєдіяльності людини в Гінцях виявили випадково (як і всі палеолітичні пам'ятки в Україні до Першої світової війни). Ф.І. Камінський у своєму рефераті згадував, що на берегах р. Сули знаходили поодинокі палеолітичні артефакти й в інших місцях. Учений комплексно цікавився

археологічними залишками життєдіяльності людей на Полтавщині. Так, окрім палеолітичних пунктів, ним були досліджені археологічні пам'ятки пізніших періодів [Супруненко, 1991, с. 72 – 73].

Кістки мамонта в Гінцях було знайдено Г.С. Кір'яковим у 1871 р. У радянській історіографії за ним закріпилася репутація обмеженого землевласника, який не мав стосунку до археології. О.Б. Супруненко зазначає, що про місцезнаходження викопних остеологічних залишків було відомо ще з родинних переказів Кір'якових. Але саме Г.С. Кір'яков визначив викопні кістки як залишки мамонта [Супруненко, 2000, с. 103].

Протягом двох років кістки перебували у приватній колекції Г.С. Кір'якова, а у 1873 р. їх було передано до кабінету палеонтології Лубенської гімназії, де працював місцевий вчитель Ф.І. Камінський. Останній навесні 1873 р. відвідав місцезнаходження і з'ясував, що фауністичні матеріали залягають в одному шарі з кам'яними знаряддями праці [Каминский, 1878, с. 147 – 148].

Знахідка місцезнаходження давніх кісток та знарядь праці отримала широкий розголос. За твердженням А.О. Спицина, відомості про археологічні знахідки дійшли до графа О.С. Уварова (голови Російського археологічного товариства), який надіслав для досліджень пам'ятки К.М. Феофілактова [Спицын, 1915, с. 152]. К.М. Феофілактів здійснив вивчення геологічних умов залягання матеріалу [Феофілактів, 1878, с. 153 – 159].

Самі дослідники не акцентували увагу на питаннях методики польових досліджень, але з креслень і малюнків видно, що на пам'ятці були прокопані траншеї. Точне місце залягання археологічних матеріалів на плані не фіксувалося. Але про методику польових досліджень К.М. Феофілактова ми дізнаємося із роботи В.М. Щербаківського (копії короткого повідомлення, які зберігаються в особовому фонді І.Ф. Левицького в НА ІА НАНУ). Археолог розконсервував розкопи 70-х рр. XIX ст. та виявив, що всі великі кістки лежать *in situ*. Великі скупчення кісток були просто розчищені та залишені на місці

[Левицкий, 1935]. Зауважимо, що так само зробив і В.М. Щербаківський, взявши тільки маленькі скупчення, а великі залишив *in situ*.

У 1891 р. у Гінцях під час спорудження льоху було виявлено культурний шар: вугілля, перемішане з кістками мамонтів та інших тварин, а також кам'яні вироби, серед яких знаряддя праці та нуклеуси. Шар було зачищено під керівництвом К.М. Скаржинської (директорки Лубенського музею) [Супруненко, 2000, с. 105].

У 1902 р. пам'ятку відвідав М.І. Криштафович та склав її геологічний опис [Городцов, 1926, с. 8]. В.М. Щербаківський відзначав, що лікар Г. Гельвіг, приват-доцент медичного університету Київського університету св. Володимира, проводив розкопки на пам'ятці протягом 1904 – 1906 рр. [Щербаківський, 1919, с. 62]. В.О. Городцов зазначав, що дослідження доктора Гельвіга відбувались у 1913 р. [Городцов, 1926, с. 9]. Свідчення щодо часу, коли проводилися розкопки, були різними, але науковці зійшлися в оцінці якості польових досліджень як варварських. Автор розкопок не фіксував матеріал, і в сучасному розумінні такі дослідження є грабіжницькими розкопками, які мають на меті не реконструювати минуле, а добути археологічний матеріал. Щодо організації розкопок доктора Гельвіга В. М. Щербаківський відзначав, що на початку ХХ ст. у Гінцях «копали, між іншим, і якісь студенти по ночах, щоб не було дуже гаряче, а коли ставало занадто холодно, то вони розігрівали себе горілкою. Про вартість тих розкопів не приходиться говорити» [Щербаківський, 1919, с. 61].

У 1914 р. почалися масштабні польові дослідження під керівництвом В.М. Щербаківського [Городцов, 1926, с. 9]. У 1914 – 1915 рр. В.М. Щербаківський разом із В.О. Городцовим, було закладено траншеї, які примикали до розкопу 1913 р. Після знахідки остеологічних залишків траншею було розширено [Рис. 31]. Влучно зазначила сучасна дослідниця Гінців Л.А. Яковлева: «цікавим фактом історії удосконалення методики розкопок траншеєю та переходу до методу розкопок більш широкою площею, тобто у вигляді сучасного розкопу, були розкопи В.М. Щербаківського однією з

траншей» [Яковлева, 2003, с. 20 – 21]. Тобто методику розкопок 1914 – 1916 рр. не можна назвати методикою широких площ у повному сенсі цього поняття. Розширення траншей відбулось унаслідок виявлення кісток, тобто сталося ситуативно і не задумувалося від самого початку досліджень.

Методичний рівень польових досліджень 1914 – 1915 рр. якісно відрізнявся від рівня досліджень Ф.І. Камінського та К.М. Феофілактова, не говорячи вже про розкоп доктора Гельвіга. У 1914 – 1915 рр. було простежено скупчення фауністичних матеріалів та особливостей їх залягання в культурному шарі. Надалі ці скупчення були інтерпретовані як житла [Яковлева, 2003, с. 21].

У 1915 р. експедицією було добре оснащено та профінансовано. Губернська влада сприяла польовим дослідженням. Археологи мали фотоапарат, астролябію та нівелір, а також земство виділило на безоплатній основі трьох працівників [Городцов, 1926, с. 11]. До нашого часу дійшли фото з розкопок 1915 р., які зберігаються в НА ІА НАНУ [НА ІА НАНУ, Ф. ВУАК/ІМК, № 76].

Отже, польові дослідження в Гінцях започаткували вивчення палеоліту не лише в Україні, але і в усій Російській імперії. Перші роботи на пам'ятці стимулювали інтерес до неї та усвідомлення необхідності продовження польових досліджень, які тривають і сьогодні під керівництвом Л.А. Яковлевої та за участю французьких колег [Яковлева, Джинджан, 2014]. Ф.І. Камінським та К.М. Феофілактовим було зафіксовано палеолітичні матеріали, а В.М. Щербаківський разом із В.О. Городцовим почали дослідження стоянки на якісно новому методичному рівні за умови часткової фіксації на планах окремих знахідок. Аматорські розкопки доктора Гельвіга свідчать лише про цікавість серед місцевого населення до артефактів, які пов'язані з первісністю.

Києво-Кирилівська стоянка є однією з відомих серед широкого загалу пам'яток палеолітичної доби в Україні через виявлену тут вперше в Російській імперії пам'ятку верхньопалеолітичного мистецтва. Результати археологічних досліджень Києво-Кирилівської стоянки були опубліковані В.В. Хвойкою у

збірці матеріалів XI Археологічного з'їзду та Ф.К. Вовком у 1-му томі «Матеріалів до українсько-руської антропології» [Хвойка, 1901; Вовк, 1899а; 1899б]. Ф.К. Вовк пізніше публікував матеріали французькою мовою. На розкопки приїздили багато зацікавлених в археології, зокрема іноземці. Барон де Бай відібрав знаряддя з кам'яного комплексу пам'ятки та вивіз їх на експонування в паризький музей [Колеснікова, 2006, с. 13].

Нині частина цих речей перебуває у фондах Музею національних старожитностей у Сен-Жермен-ан-Ле під Парижем. Ці матеріали потрапили до Франції після відвідування Києва А. Годрі та Ж. де Байя. Французи з дозволу В.В. Хвойки відібрали деякі артефакти для поповнення власних колекцій. Після того як матеріали потрапили до Франції вони експонувались у Парижі, що дозволило замалювати та опублікувати їх Ф.К. Вовку [Яковлева, 2003, с. 19; Вовк, 1899б, с. 215 – 217]. У наші дні колекція була опрацьована та введена до наукового обігу Л.А. Яковлевою [Яковлева, 2000, с. 96]. Отже, Києво-Кирилівська стоянка стала однією з небагатьох палеолітичних пам'яток України, яка була відома західним археологам.

Стоянка була відкрита В.В. Хвойкою у 1893 р. під час проведення земляних робіт на вулиці Кирилівській № 59 – 61 біля Йорданської церкви у Києві. На тому місці були знайдені бивні мамонтів, а згодом і кам'яний інвентар.

Польові дослідження на Києво-Кирилівській стоянці відбувалися протягом шести років (1893 – 1899 рр.). Наступні три роки (1899 – 1902 рр.) В.В. Хвойка слідкував за земельними роботами на території пам'ятки, щоб переконатися, що стоянка докопана до кінця, і більше палеолітичного матеріалу на означеному місці немає. За цей час у польових дослідженнях взяли участь В.Б. Антонович, П.Я. Армашевський, а також археолог-аматор п. Гезе [Колеснікова, 2006, с. 13]. В.Б. Антонович майже одразу після відкриття бивнів мамонта прибув на Кирилівську вулицю та ідентифікував знахідки як археологічні, а їх місцезнаходження визначив як палеолітичну стоянку. Проф. П.Я. Армашевський займався геологією пам'ятки: описав стратиграфічну

ситуацію на стоянці та вважав її найдавнішою на території Російської імперії. Професор Ф.К. Вовк правильно датував Києво-Кирилівську стоянку мадленським часом. Московські палеозоологи О.П. Павлов та М.В. Павлова визначали фауністичний матеріал пам'ятки [Колеснікова, 2007, с. 42].

Найвідомішими знахідками Києво-Кирилівської стоянки стали фрагменти бивнів зі слідами обробки людською рукою. Ці фрагменти були визнані палеолітичним мобільним мистецтвом. Бивні нині зберігаються у фондах Національного музею історії України (НМІУ), а копія одного з бивнів із зооморфно-орнаментальним гравіюванням є окрасою експозиції музею періоду кам'яної доби.

На стоянці було виявлено два культурних шари із залишками палеолітичних конструкцій (В.В. Хвойко припустив, що це житла) та слідами від вогнищ. Важко говорити про характер культурних шарів Києво-Кирилівської стоянки з сучасного погляду. Методика польових досліджень була направлена на пошук і відбір артефактів. Не тільки окремі знахідки, але і їх скупчення та об'єкти фіксувалися не завжди.

В історіографії вже традиційною стала критика методики польових досліджень В.В. Хвойки. Основні претензії зводяться до відсутності чіткої фіксації матеріалу. В.В. Хвойка, на відміну від своїх колег, копав широкою площею [Цеунов, 2017в, с. 90]. В особовому фонді В.В. Хвойки (№ 2) НА ІА НАНУ зберігається фото процесу розкопок Кирилівської стоянки, яке опубліковано у статті Т.М. Радієвської та М.М. Беленка [Радиевская, Беленко, 2011, с. 33]. На цих фото чітко бачимо, що розкоп вівся у такій спосіб, щоб фіксувати планіграфічну ситуацію на пам'ятці.

Сам В.В. Хвойка писав, що мав на меті залишати археологічний матеріал *in situ*, але оскільки розкопки проводилися в межах міста, то археологи не могли гарантувати збереженість артефактів. Серед киян пішла чутка, що кістки мамонтів мають лікувальну властивість. Через посилену увагу городян довелося знімати артефакти з культурного шару одразу після їх виявлення, в іншому випадку їх розкрадали [Колеснікова, 2006, с. 13]. Тобто, якоюсь мірою

В.В. Хвойка став жертвою обставин. Але загалом, звісно, методика польових досліджень В.В. Хвойки була неприйнятна навіть для часів кінця ХІХ ст. через те, що не була чітко зафіксована стратиграфічна ситуація на пам'ятці.

Отже, польові дослідження на Києво-Кирилівській стоянці були резонансними для розвитку археології в Україні напр. ХІХ ст. Дослідження палеолітичної пам'ятки на території Києва спровокували інтерес громадськості до палеолітичної проблематики. Через недосконалу тогочасну методику польових досліджень нині важко сприймати палеолітичні матеріали з Києво-Кирилівської стоянки як повноцінні археологічні джерела. В.В. Хвойку можна назвати «вітчизняним Г. Шліманом», який працював методами, властивими епосі, у якій жив.

В.В. Хвойкою, крім славнозвісної Києво-Кирилівської стоянки, у 1903 р. було відкрито палеолітичну пам'ятку на правому березі р. Либідь у **Протасовому Яру** (м. Київ). Дослідник із жалем констатував неможливість проведення масових польових досліджень через нестійкість ґрунту та пов'язану з цією обставиною підвищену небезпеку завалу.

На пам'ятці виявлені залишки кісток і бивнів мамонта, але їхній стан збереженості був поганий: майже всі подроблені, побиті, не було жодного більш-менш великого цілого фрагмента бивня чи кістки. Кам'яний інвентар невиразний, але зі слідами штучної обробки. В.В. Хвойка разом із проф. П.Я. Армашевським силами студентів Київського університету ім. св. Володимира проводили зачистку на пам'ятці, але безрезультатно. Згідно з висновками Н.І. Криштафовича геологічні умови цієї стоянки ідентичні до Києво-Кирилівської [НА ІА НАНУ, Ф. 2, Спр. 33].

У 1911 р. В. В. Хвойкою було відкрито палеолітичну стоянку на території міста **Коростеня** (сучасна Житомирська обл.). З культурного шару походила значна кількість кам'яних знарядь праці та кілька залишків вогнищ, розміщених на відстані 1 – 2 м один від одного [Спицын, 1915, с. 142 – 144]. Безпосередньо після В.В. Хвойки не лишилося багато матеріалів. У 20-х рр. пам'ятку продовжили досліджувати І.Ф. Левицький та К.Ю. Коршак.

У 1907 р. великі плейстоценові кістки були знайдені в садибі козака С. Кошеля у селищі **Мізин** на Чернігівщині. Палеонтологічні залишки були привезені селянами до Чернігова, де кістки потрапили до музею. На місці знахідки в с. Мізин виявлено матеріали, які були представлені на виставці XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. Ф.К. Вовк, який на той момент повернувся до Російської імперії, серед колекції побачив оброблені людиною кам'яні знаряддя праці, що свідчило про наявність там археологічної пам'ятки [Яковлева, 2003, с. 19].

Господарча яма, де були знайдені кістки мамонтів, відповідно до попередньої домовленості, не засипалася до приїзду Ф.К. Вовка. На початку літа 1908 р. Ф.К. Вовк зі своїми учнями С.І. Руденком та П.П. Єфименком прибули до Мізина та розпочали дослідження [Волков 1910, с. 1; Вовк, 1909, с. 90].

Ф.К. Вовк обіймав посаду приват-доцента у Петербурзькому університеті. Основна аудиторія, яку він міг зацікавити польовими дослідженнями палеоліту, – студенти університету. Так, протягом 1907 – 1916 р. Ф.К. Вовку у дослідженнях пам'ятки йому допомагали Л.Є. Чикаленко, П.П. Єфименко, В.В. Сахаров, С.І. Руденко, А.В. Носов, Б.Г. Крижановський та ін. [Сергин, 1987, с. 5]. Вони відіграли значну роль під час польових досліджень Мізина. Ф.К. Вовк мав поважний вік (1848 р. н.) на початку розкопок стоянки і слабке здоров'я. Залучення молодих людей до польових досліджень пам'ятки було просто необхідним.

Садиба козака С. Кошеля розташовувалася на першій надзаплавній терасі з північного боку під другою надзаплавною терасою р. Десни. Господарча яма, де були знайдені кістки, була викопана у північній частині садиби. Перед археологами було поставлено завдання набрати матеріал для експонування на Археологічному з'їзді. Виконуючи поставлене завдання, дослідники прокопали трохи нижче на північ від господарчої ями, розчистили більш ранні розкопи. У лесових відкладах було виявлено культурний шар, який складався з палеолітичних фауністичних залишків, кам'яних знарядь праці та вугілля.

Слідів давнього мистецтва в культурному шарі виявлено не було [Волков, 1910, с. 3 – 7]. Історія відкриття Мізинської стоянки детально висвітлена в доповіді Ф. К. Вовка на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові [Волков, 1910.].

У 1909 р. було закладено розкоп за 5 – 5,5 м від льоху С. Кошеля. До польових досліджень у 1909 р. Ф.К. Вовком було залучено П.П. Єфименка, на той час студента Петербурзького університету. Під час розкопок було відкрито фауністичні знахідки, кам'яні знаряддя праці. Знайдені артефакти Ф.К. Вовк та П.П. Єфименко віднесли до пізнього періоду доби верхнього палеоліту – мадленського часу відповідно до періодизаційної схеми Г. де Мортильє. П.П. Єфименко зазначав, що кам'яний інвентар пам'ятки подібний до колекцій багатьох верхньопалеолітичних стоянок Німеччини, Франції та Австро-Угорщини. Аналіз кам'яної індустрії пам'ятки займає більшу частину праці П.П. Єфименка 1913 р. Дослідник зазначав, що Мізин – це перша стоянка доби палеоліту зі значною кількістю виразних артефактів, оброблених людиною, розкопана на території Російської імперії.

Фауністичні залишки з польових досліджень у 1909 р. були визначені московським палеонтологом М.В. Павловою та швейцарським зоологом професором Т. Штудером. У культурному шарі були виявлені кістки шерстистого мамонта, давнього носорога, плейстоценового коня, вовка, північного оленя та ін. [Волков 1910, с. 6 – 9; Єфименко 1913, с. 79 – 80]. Розкопки проводилися на низькому методологічному рівні навіть для свого часу: без розбивки квадратами, складання планів та розрізів. Відсутні свідчення про польові щоденники розкопок у 1909 р. [Сергин 1987, с. 6].

У 1909 р. Ф.К. Вовк скаржився на відсутність грошей для передачі знахідок до земського музею ім. Тарановського. Земська управа не змогла виділити 200 крб. для транспортування знахідок. Доля колекції залишилася невідомою. Варто зауважити, що така ситуація була доволі типовою для досліджень Мізина. На прикладі Мізина бачимо хибність думки, яка була сформульована в радянській історіографії в 30-х рр. ХХ ст. про те, що дореволюційна археологія – справа багатих людей [Равдоникас, 1930, с. 33].

Археологи стикалися з фінансовими складнощами не тільки в 1909 р., а й надалі.

Протягом 1910 р. розкопки Мізинської палеолітичної стоянки не проводилися. Серед документів, що стосуються польових досліджень Мізина, знайдено звіт про розкопки в 1912 – 1913 рр. У цьому звіті також подана інформація про дослідження 1911 р. До розкопок пам'ятки долучилися П.П. Єфименко та В.В. Сахаров. У 1911 р. метою досліджень була розвідка. Археологи заклали шурф на місці недокопаного розкопу в 1909 р., це сприяло виявленню кількох кісток і кам'яних знарядь праці, що стало приводом для польових досліджень у 1912 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 13а].

Унаслідок розкопок у 1909 та 1911 рр. було з'ясовано, що культурний шар потужніший вище по схилу в північно-східному напрямку, а чим нижче, тим він тонший. Дослідження наступного 1912 р. проводилися згідно з відкритим листом на ім'я тодішнього студента Л.Є. Чикаленка за участю препаратора Російського музею П.А. Смелова.

Під час розкопок у 1912 р. було відкрито загальну площу 68 м². Дослідниками закладено п'ять траншей розмірами 6 x 2 м та шурф 2 x 2 м, де було знайдено залишки вогнищ, фауністичні рештки та вироби з каменю. Видатними знахідками у скупченнях кісток стали предмети палеолітичного мистецтва: «пташки», платівки з геометричними орнаментами, підвіски (як з орнаментациєю, так і без). У звіті міститься інформація, що під час польових досліджень у 1912 р. було знайдено коронку (верхню частину) зуба людини в траншеях №№ 4 та 5. Для відкриття культурного шару було найнято місцевих жителів, а сам культурний шар розбирався лише керівництвом експедиції за допомогою ножів і маленьких лопат [НА ІА НАНУ. Ф. 30, Спр. 11; 13а].

У 1913 р. було вирішено закінчити польові дослідження траншеї минулого року. Варто зауважити, що тоді істотно погіршився стан здоров'я Ф.К. Вовка. Фактично польові дослідження самостійно вели вже досвідчений Л.Є. Чикаленко та Б.Г. Крижановський. Того самого року докопувалися

скупчення кісток, що були відкриті у 1912 р. На початку серпня 1913 р. польові дослідження було припинено через брак часу та несприятливі погодні умови.

М.Я. Рудинський повідомляв, що у 1914 р. польові дослідження Мізинської стоянки проводились, але свідчень про них майже немає. Сучасна дослідниця історії археології О.О. Франко пише, що розкопки почалися, але через початок Першої світової війни були перервані [НА ІА НАНУ, Ф. 30, Спр. 11; Франко 2000, с. 240]. Відомо, що розкоп у 1914 р. було закладено західніше від розкопів у 1912, 1913 та 1916 рр., і що він був віддалений від них.

Предметом дослідження 1916 р. була невеличка територія загальною площею 24 м². Метою польових досліджень було з'єднання розкопів 1912 та 1913 рр. для складення єдиного зведеного плану. Під час розкопок простежено давній яр.

Ф.К. Вовк і надалі лишався науковим консультантом розкопок у Мізині, однак польові дослідження одноосібно було проведено Л.Є. Чикаленком. І на його ім'я було видано відкритого листа, а також він значиться як автор звіту про дослідження Мізина. Польові роботи велися на високому методичному рівні відповідно до тодішньої методики. Сукупність фауністичних знахідок, кам'яного інвентарю, давнього мистецтва створили неповторний археологічний комплекс Мізина. Польові дослідження у 1908 – 1916 рр. мали вагоме значення у становленні палеолітознавства в Україні. Тут «виросли» як фахівці та здобули археологічну практику такі відомі дослідники доби палеоліту, як П.П. Єфименко, Л.Є. Чикаленко та ін.

Басейн **середньої течії Дністра** було поділено між Російською імперією та Австро-Угорщиною ще до Першої світової війни. Після війни лівий берег відійшов до складу УРСР, а правий – до Румунії.

Про пам'ятки доби палеоліту в Подільській губернії Російської імперії вперше написав ще О.С. Уваров у 1881 р. В.Б. Антонович дослідив місце будівництва греблі неподалік від Кам'янця-Подільського, де були виявлені кістки мамонта. Пізніше учнем В.Б. Антоновича на цьому ж місці були

знайдені ікло мамонта та кам'яні знаряддя праці палеолітичної людини [Уваров, 1881, с. 111 – 112].

У 1886 р. у роботах VI Археологічного з'їзду вийшла друком стаття В.Б. Антоновича, присвячена скельним печерам на Дністрі із залишками життєдіяльності людини доби палеоліту. У статті розповідається про польові дослідження печер у 1883 р., які були проведені напередодні VI Археологічного з'їзду в Одесі (1884 р.). В.Б. Антоновичем було обстежено низку печер біля с. Нечіно, Студениця, Нагоряни, Кривчика, де знайдено велику кількість остеологічного матеріалу та окремі уламки крем'яних знарядь праці. На північний схід від містечка Студениця, між підвищеннями Біла та Ганусівка, було виявлено кістки мамонта, а біля них – уламки кам'яних виробів. Можна припустити, що та знахідка була місцем забою тварин (*kill site*). До того ж В.Б. Антонович зазначив, що, за переказами місцевих жителів, на тому місці вимило цілий скелет мамонта, який вони (місцеві) розтягли між собою [Антонович, 1886, с. 93].

Оцінюючи здобуток В.Б. Антоновича у накопиченні джерельної бази вивчення палеоліту в Російській імперії, важливо зазначити, що немає жодного малюнка або фотографії знарядь праці. В.Б. Антоновича цікавили пізніші знахідки історичного часу, палеолітичним старожитностям увага майже не приділялася. Тим більше, що повноцінних розкопок В.Б. Антонович не організовував, а лише збирав підйомний матеріал. Крім того, безсумнівно, відомий та маститий історик В.Б. Антонович відверто плутався в датуванні різних предметів, часто використовуючи слово «древность» у характеристиці археологічних артефактів.

У 1904 р. геолог М.Й. Кріштафович оглянув місцезнаходження біля Студенців. Дослідник виявив остеологічні залишки мамонтів і крем'яні вироби, які були визначені як такі, що вироблені людиною [Черныш, 1959, с. 5].

Отже, палеолітичні дослідження на територіях сучасної України, що перебували в складі Російської імперії, розпочалися на початку 70-х рр. XIX ст., коли було відкрито стоянку в Гінцях. З 90-х рр. XIX ст. палеоліт в Україні

починають досліджувати систематично. В.В. Хвойка, П.Я. Армашевський, Ф.К. Вовк, К.Ф. Феофілактів, В.О. Городцов – і це ще не повний список всіх причетних до польових досліджень палеоліту фахівців останньої третини ХІХ – поч. ХХ ст. Інформація про польові дослідження до подій 1917 – 1922 рр. зберіглась і стала підґрунтям для продовження археологічних робіт.

Верхньопалеолітичні стоянки **Городок І і ІІ**, що неподалік від Рівного, на березі р. Устьє, лівої притоки Горині, було відкрито на власній землі бароном Ф. Штенгелем у 1909 р. Із зібраного бароном матеріалу було створено місцевий історично-етнографічний музей. Із листування Ф. Штенгеля з Ф.К. Вовком відомо, що безпосередньо на пам'ятці бував сам археолог і його учень Л.Є. Чикаленко: «...особисте знайомство з Вами дало мені багато... після Вашого листа у мене з'являється енергія працювати... Сподіваюсь, що Ви не останній раз були у Городку», – писав Ф. Штенгель Ф.К. Вовку [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 4633, арк. 1, 2, 4].

У роботах Л. Савіцького та П.Й. Борисковського є інформація, що безпосередньо перед Першою світовою війною Ф. Штенгель запросив дослідити Городок молодого археолога Л.Є. Чекаленка, який мав досвід досліджень Мізіна, під загальним керівництвом Ф.К. Вовка. Палеолітичні матеріали, що були знайдені до Першої світової війни, у 1915 р. було евакуйовано на Кавказ, де вони зберігалися до Другої світової в Армавірському музеї [Sawicki, 1927a, s. 37; Борисковский, 1953, с. 145].

Водночас, з листів Ф. Штенгеля дізнаємося, що Л.Є. Чикаленко відвідував Городок разом із Ф.К. Вовком ще 1909 р. У листі від 19 серпня під приміткою *P.S.* Ф. Штенгель писав: «Лев Євгенієвич забув у музеї записані пісні лірника. Чи не відправити Вам?» [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 4633, с. 4]. У жовтневому листі до Ф.К. Вовка Л.Є. Чикаленко також був згаданий: «Дуже нас здивував і навіть засмутив Левко Чикаленко тим, що не зайшов до нас у Києві» [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 4632, с. 2]. Отже, завдяки вивченню епістолярної спадщини Ф.К. Вовка нами було виявлено додаткові відомості, які дозволяють говорити, що палеолітичні місцезнаходження Городок І і ІІ були

достатньо відомі вузькому колу спеціалістів-палеолітознавців Російської імперії.

Про методику польових досліджень археологів Російської імперії в радянський час говорити було не прийнято. Лише в 10-х рр. ХХ ст. А.О. Спіцин видав працю з описом методики польових досліджень палеоліту, а пізніше вже повноцінну працю з методики розкопок розробив В.О. Городцов. У той час в Україні палеоліт копали переважно траншеями. Під час польових досліджень Гінців В.М. Щербаківським у зв'язку з відкриттям скупчення кісток траншею було розширено до розкопу більш широкою площею.

Польові дослідження археологічних пам'яток в Україні під владою Російської імперії були сконцентровані здебільшого в Середньому Подніпров'ї та на Десні. Увагу людей привертала фауністичні залишки великих тварин, зокрема мамонтів. Знаряддя праці давніх людей знаходилися вже спеціалістами біля остеологічних залишків.

2.2. Польові дослідження палеоліту в радянській Україні

Наприкінці 10-х – на поч. 20-х рр. ХХ ст. в Україні до влади прийшли більшовики, внаслідок чого в країні змінився суспільно-політичний устрій. У ті часи змін помер провідний палеолітознавець Ф.К. Вовк, а один із його учнів, Л. Є. Чикаленко, емігрував на Захід. Більшість археологів мали тимчасово покинути свої наукові студії через скрутний матеріальний стан і голод. На поч. 20-х рр. ХХ ст. кількість польових досліджень зменшилась. Фактично початок 20-х рр. ХХ ст. – це час змін поколінь.

У радянські часи в Києві створили численні археологічні організації. У 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. діяли Всеукраїнський археологічний комітет, Кабінет/Музей антропології та етнології ВУАН. У середині 30-х рр. ХХ ст. змінилася структура археологічних досліджень: на базі кількох наукових організацій було створено Секцію історії матеріальної культури (СІМК), яка

проіснувала майже рік і була реорганізована в Інститут історії матеріальної культури (ІМК), а в 1938 р. – Інститут археології (ІА) АН УРСР.

Співробітники цих організацій проводили археологічні дослідження палеолітичних пам'яток у радянській Україні. Зазначимо, що попри тотальну критику «буржуазних» археологів старої школи, польові дослідники використовували інформацію з попередніх розкопок. Наприклад, І.Ф. Левицький послуговувався звітами В.М. Щербаківського про дослідження Гінців та прирізав свої розкопи до розкопів попередніх дослідників. Так само діяв і М.Я. Рудинський, досліджуючи Мізин.

Зв'язок між «старою буржуазною» археологією та «молодою пролетарською» наукою був розірваний декларативно. Насправді ж радянська археологія в Україні не просто залучала дані старих дослідників, а й використовувала досвід попередніх поколінь.

На поч. 20-х рр. ХХ ст. в УСРР почали створювати розгалужену музейну мережу по всій країні [Яненко, 2016, с. 19 – 30]. Процес створення музеїв «вписувався» у більшовицьку політику з радянзації територій, що увійшли до СРСР. Музей мав би стати одним із інструментів в ідеологічній боротьбі за нову радянську людину.

У басейні Сіверського Дінця археологічні дослідження розпочав на межі ХІХ – ХХ ст. масштабні розкопки курганів епохи бронзи В.О. Городцов [Городцов, 1907]. Сучасна дослідниця палеоліту Сіверського Дінця І.А. Сніжко проводить польові дослідження пам'яток у регіоні. Археологиня зазначає, що у записах М.В. Сібільова за 1938 – 1939 рр. є відмітка про відкриття палеоліту біля м. Ізюма, але відсутність точної прив'язки не дозволяє ідентифікувати місцезнаходження [Сніжко, 2011, с. 286].

У 1920 р. було створено Ізюмський музей, який очолив відомий дослідник басейну Сіверського Дінця М.В. Сібільов. Необхідність наповнювати експозицію новоствореного музею археологічними експонатами спонукала його до масштабних пошукових робіт у регіоні.

Під час розвідок на лівій притоці Дінця р. Деркул М.В. Сібільов відкрив мустьєрську стоянку, для дослідження якої запросив П.П. Єфименка. У 1924 р. П.П. Єфименко збирав мустьєрські знаряддя на березі Деркула, а у 1925 р. розчистив невеличку ділянку берегового урвища на 2 м завглибшки. Знайдено декілька знарядь праці, радіальні нуклеуси та більше 30 відщепів. П.П. Єфименко у 1930 р. останній раз відвідав Деркул разом із М.В. Сібільовим. [Єфименко, 1935].

Пам'ятки кам'яної доби в басейні Сіверського Дінця були невідомі до початку ХХ ст. М.В. Сібільов у 20-х – перш. пол. 30-х рр. займався здебільшого мезолітичною та неолітичною проблематикою. Активні польові дослідження пам'яток доби верхнього палеоліту М.В. Сібільов почав у 1939 р. і продовжував дослідження у 1940 та 1941 рр. На жаль, цінні матеріали, що були здобуті в 20 – 30-х рр. ХХ ст. досліджень цього мікрорегіону, втрачені під час Другої світової війни.

У 1940 р. продовжено польові роботи на верхньопалеолітичній пам'ятці Минівській Яр, відкритій ще у 1926 р. П.П. Єфименком. Ці польові дослідження мали рятувальний характер, адже через Минівську стоянку мали прокладати шосе. У 1940 р. закладено розкоп на самій терасі, а зачистку схилу не робили (як це було за участі П.П. Єфименка). Також досліджено Дронівську палеолітичну стоянку. Палеолітичні культурні шари пам'яток пов'язані з лесоподібними суглинками, час формування яких відноситься до вюрмського зледеніння.

У 1940 р. М.В. Сібільовим було відкрито пам'ятки, що були названі Кам'янка, Синичино та Прістен. Кам'янка та Синичино були відзначені як малоперспективні³. На Прістені проводилися зачистки й у 1941 р. У 1941 р. М.В. Сібільов проводив активні польові розвідки у басейні Сіверського Дінця. Було відкрито та оглянуто ще кілька палеолітичних стоянок. Зокрема, на Яремівській (Єремівській) стоянці виявлено декілька рубил, які були

³ Як зазначалося вище, пам'ятки, що були відкриті М.В. Сібільовим не відповідають сучасним. У мікрорегіоні І.А. Сніжко виявила значну кількість палеолітичних пам'яток.

інтерпретовані ашельським часом, серединний різець і скребок, що були покриті патиною молочного кольору. Перевірити достеменність хронологічних визначень знахідок, їхнє відношення до ашелю чи верхнього палеоліту не можливо, адже матеріали були втрачені або депаспортизовані. Самого М.В. Сібільова евакуйовано разом із ВУАН до Уфи [НА ІА НАНУ, Ф. 5. Спр. 7].

У 1920 р. було відкрито музей у Луганську. Окрім того, у Луганську діяло Наукове товариство Донеччини. У 20 – 30-х рр. ХХ ст. на Луганщині жив і працював археолог з фаховою освітою (що на той момент було достатньо рідкісним явищем серед краєзнавців на місцях) С.О. Локтюшев. Він закінчив Московський археологічний інститут зі званням вченого-археолога та був зарахований у дійсні члени інституту [Локтюшев, 2009, с. 13].

У 1919 р. С.О. Локтюшев відкрив верхньопалеолітичну пам'ятку біля с. Весела Гора у басейні Сіверського Дінця. Основний масив знахідок складала остеологічні матеріали (залишки мамонта, шерстистого носорога, благородного оленя, бізона та ін.) [Косиков, 2001, с. 20].

Біля с. Красний Яр у 1925 р. було відкрито стоянку доби середнього палеоліту. Матеріали з Красного Яру та Деркулу в 1933 р. оглядав С.М. Замятін. Сировиною для виготовлення знарядь на стоянці слугував не тільки кремій, але і кварцит. Кварцитові знаряддя праці були відкриті *in situ* у великій кількості в місцях оголення минулих річкових наносів та схилів балок [Локтюшев, 2009, с. 244]. Згідно зі стратиграфією однозначно можна сказати, що ці артефакти відносяться до середнього або навіть раннього палеоліту. Проблематика кварцитових пам'яток раннього та середнього палеоліту Донбасу знайшла продовження в роботах сучасного луганського археолога В.С. Ветрова [Ветров, 2013, 2014, 2015].

У 1926 р. відкрито палеолітичну пам'ятку на схилах Якимівської балки поблизу с. Рогалик. На Рогалику було виявлено фінальнопалеолітичний кам'яний інвентар (пластини, різці), кістки коня, рештки прикрас, риболовецький інвентар і вуглисті плями від вогнищ. С.О. Локтюшев

інтерпретував наявність геометричних форм як приналежність до свідерської стадії доби верхнього палеоліту. Дослідник наголошував на емпіричній схожості кам'яних знарядь із виробами інших верхньопалеолітичних стоянок Східної Європи (зокрема, Борщево II в басейні р. Дон) [Локтюшев, 1941, с. 266]. У 80-х рр. ХХ ст. О.Ф. Горелик продовжив польові дослідження фінальнопалеолітичних стоянок біля с. Рогалик [Горелик, 2001].

Матеріали з розкопок Рогалика 20 – 30-х рр. ХХ ст. були повністю втрачені під час Другої світової війни. Самого С.О. Локтюшева у 1943 р. органами НКВС заарештовано і звинувачено у передачі музейної колекції німцям і, як наслідок, зраді Батьківщини. За матеріалами слідства, археолог помер у Погорілівській в'язниці від туберкульозу [Ключнева, 2009, с. 22].

Здебільшого польові дослідження у басейні Сіверського Дінця велися не на високому методичному рівні. Археологи закладали траншеї, шурфи, робили зачистки. Дослідники повністю не вибирали весь матеріал із місцезнаходжень, що не відповідало тогочасному рівню розвитку археологічної науки. Варто зазначити, що басейн Сіверського Дінця на момент початку Другої світової війни було досліджено археологічними розвідками набагато інтенсивніше ніж більшість регіонів України, але і повномасштабних розкопок тут майже не проводили. У 70-х рр. ХХ ст. палеоліт басейну Сіверського Дінця до недавнього часу досліджували О.Ф. Горелик, В.С. Ветров, а в наші дні – І.А. Сніжко. Більшість досліджених останніми десятиліттями стоянок Подінців'я було відкрито ще у 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Музейна археологія в 20 – 30-х рр. ХХ ст. розвивалася не лише на Сході України. Зокрема, потужні польові дослідження було організовано І.Ф. Левицьким, який працював у Волинському музеї в м. Житомир. Перші розвідки на Східній Волині в межах Житомирської області І.Ф. Левицький почав проводити з 1921 р. У цьому самому році було досліджено урочище Старі Могили на Овруцькому кряжі та виявлено **Довгинецьку** палеолітичну стоянку, яку він відвідував у 1924 та 1928 рр. Дослідник розкопував пам'ятку

упродовж 1929 – 1930 рр. на чолі експедиції археологічного відділу Волинського музею [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 25, с. 1].

В особовому фонді І.Ф. Левицького (№ 4) у НА ІА НАНУ відклалися унікальні планшетні фотографії з розкопок 1929 – 1930 рр., за допомогою яких можна простежити методику польових досліджень. На Довгиничах І.Ф. Левицький використовував ту саму методику, за допомогою якої він трохи пізніше копав палеолітичні пам'ятки Надпоріжжя в рятувальній експедиції під час будівництва ДніпроГЕСу [Рис. 5 – 6; Рис. 15 – 21]. Методика передбачала зачистку берегового схилу чи урвища. До неї прирізався розкоп, у межах якого від денної поверхні поступово опускалися вниз до культурного шару, розширюючи площу розкопу. Така методика дозволила відмовитися від розкопок традиційними траншеями [Левицький, 1930].

На час розкопок І.Ф. Левицький визначив за геологічними даними, що пам'ятка була заселена в час рис-вюрмського міжльодовиків'я. Відповідно до тодішніх уявлень стоянка датувалася найбільш ранньою оріньяцькою стадією верхнього палеоліту.

У 1925 р. І.Ф. Левицький відкрив палеолітичну стоянку на дюні в урочищі Піщаному поблизу м. **Народич**, звідки він був родом. Перші польові дослідження проводили в 1927 р. Дослідником розпочато роботи з просівання верхніх шарів дюни [Рис. 4]. Для остаточного з'ясування складної стратиграфічної ситуації науковці шурфували пам'ятку та її околиці (усього закладено 30 шурфів) [Левицький, 1931, с. 194 – 195]. Найбільш ранній горизонт пам'ятки вчений відніс до мадлену й азілю, завдяки аналогії до знайдених у ньому мікролітів, яку він вбачав у матеріалах французької стоянки Мас-д'Азілі [Левицький, 1931, с. 199].

У 20-х роках ХХ ст. **Коростенську стоянку**, яку відкрив ще В.В. Хвойка, продовжив досліджувати І.Ф. Левицький. Коли біля пам'ятки розрісся піщаний кар'єр і став її потрохи «з'їдати», І.Ф. Левицький, що постійно контролював земляні роботи, провів рятувальні розкопки. У 1924 – 1925 рр. на території давньоруського городища виявлено крем'яні нуклеуси та пластини. У 1940 р.

проведено цілеспрямовані польові дослідження саме залишків палеоліту. Під час розкопок у 1940 р. І. Ф. Левицький дійшов висновку про існування чіткої стратиграфії, засвідчивши наявність шарів доби верхнього палеоліту та раннього неоліту. Вчений визначав коростенську пам'ятку перехідним періодом між палеолітом та неолітом і бачив найближчу аналогію на Сіверському Дінці в дослідженнях М.В. Сібільова [Левицький, 1950].

Перші свідчення про палеолітичні місцезнаходження на лівобережжі Придністров'я в 20-х рр. ХХ ст. можна знайти у працях Д.М. Щербаківського (рідного брата Вадима Щербаківського). Науковий співробітник Київського історичного музею повідомив про палеоліт на лівому березі Дністра. Залишки життєдіяльності палеолітичної людини були виявлені місцевим шкільним учителем із с. Озаринці О. Кривицьким. У 1926 р. О. Кривицький передав до Київського історичного музею колекцію артефактів кам'яної доби, що була зібрана в урочищі Борщевський Яр [Щербаківський, 1927; Черныш, 1959, с. 8].

У 1927 р. на Поділлі почав свої польові дослідження М.Я. Рудинський. Протягом п'яти років (до 1932 р.) археолог досліджував відомі раніше пам'ятки та відкривав нові. Наступного, 1928 р., М.Я. Рудинський знайшов пам'ятку Колачківці I на березі р. Студениці. Упродовж 1930 – 1931 рр. було відкрито понад 10 палеолітичних місцезнаходжень: Колачківці II, Китайгород I – III, Сокіл, Баговиця, Врублевці та ін. Усі ці пам'ятки відомі лише за підйомним матеріалом, який було втрачено, за словами М.Я. Рудинського, вивезено з СРСР нацистами під час війни [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 53, с. 4].

У 1927 р. на Чернігівщині, у басейні Десни, біля с. Оболоння Коропського району знайдено фауністичні залишки. Директором Сосницького музею Ю.С. Виноградським отримано від місцевих жителів ікло мамонта, а також фрагменти черепів, хребці великих ссавців (можливо, бика, бізона, мамонта та ін.) [Виноградський, 1931, с. 43 – 44]. У 1937 р. Ю.С. Виноградський на околиці села особисто зібрав кістки великих тварин, а також три кам'яні знаряддя [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 15; Ступак, Хлопачев, Грибченко, Комар, 2014, с. 9]. На сучасному етапі археологічного дослідження

регіону Д.В. Ступаком була досліджена пам'ятка біля с. Оболоння. На ній було виявлено гравійований бивень мамонта [Ступак, 2010; Ступак, Хлопачев, 2014; Ступак, Хлопачев, Грибченко, Комар, 2014].

Напр. 20-х рр. ХХ ст. СРСР взяв курс на індустріалізацію країни. Зокрема, у Південно-Східній Україні було розпочато будівництво великих підприємств. Супроводжуючи ці будівництва, було проведено й новобудовні археологічні дослідження. В Україні рятувальні польові роботи проведено під час будівництва металургійного комбінату Азовсталь у Маріуполі на чолі з М.О. Макаренком, під час будівництва гідроелектростанції на Південному Бузі (БоГЕСу) на чолі з Ф. А. Козубовським та Дніпровської ГЕС (ДніпроГЕСу).

Серед усіх великих будівництв найграндіознішим було спорудження гідроелектростанції на Дніпрі (ДніпроГЕСу) в Запоріжжі. Так, найбільшою з новобудовних експедицій була **Дніпрогесівська** на чолі з Д.І. Яворницьким. З українських новобудовних експедицій палеолітичні пам'ятки переважно виявили та дослідили члени Дніпрогесівської та меншою мірою – Бозької експедиції. Метою новобудовних експедицій було знайти та дослідити максимум пам'яток археології і, як мінімум, створити археологічну карту територій пам'ятки, які будуть знищені (затоплені).

У 1927 р. розпочалися роботи з археологічного дослідження на місці будівництва ДніпроГЕСу. Кам'яний інвентар, який міг бути палеолітичним, вперше було виявлено в 1930 р. у Маркусовій балці на лівому березі Дніпра (територія сучасного м. Запоріжжя в р-ні Кічкасу) [Добровольський, 1930]. Палеолітичні пам'ятки у 1931 р. відкриті поблизу х. Свистуново в Кайстровій, Дубовій та Осокорівій балках [Яворницький, 1931б].

Польові дослідження проводилися протягом 1931 – 1932 рр. та пов'язані з іменами українських археологів А.В. Добровольського, І.Ф. Левицького, Т.Т. Теслі та їхніх помічників. У 1931 р. у відкладах Кайстрової балки виявлено кістки мамонта. Місцевий учитель В.Н. Гоц повідомив Дніпропетровський історичний музей про знахідки кісток великих тварин поблизу с. Свистунове. А.В. Добровольський повертався з розвідок на р. Самара та обстежив це

фауністичне місцезнаходження, яке виявилось палеолітичною стоянкою. У 1931 р. в Кайстровій балці на глибині 6 – 7 м. знайдено один великий бивень (завдовжки – 1,8 м) та значну кількість дрібних фрагментів [Добровольський, 1931а].

Палеолітичні пам'ятки знаходилися на лівому березі Дніпра навпроти Дубового острова на терасі, яка перерізається трьома балками: Кайстровою, Дубовою та Осокоровою. Польові дослідження проводились за допомогою зачистки схилів балок, а на місцях, де були виявлені палеолітичні шари, закладені розкопи [Рис. 15 – 21]. Основні задачі, які ставили перед собою дослідники: розв'язати питання стратиграфії, особливостей залягання культурних шарів та їхньої кореляції з геологією пам'ятки, зокрема і геолого-морфологічної схеми регіону загалом [Яворницький, 1931б].

У розрізах Осокорової балки було шість палеолітичних культурних шарів. Культурна атрибуція – від оріньяку до мезоліту. У нижніх культурних шарах знайдено залишки вогнищ. У найдавнішому (доби початку верхнього палеоліту) культурному шарі виявлено фауністичний матеріал та житлові комплекси. Визначені кістки мамонта, шерстистого носорога, крупні копитні та різноманітні гризуни [Яворницький, 1931а; Яворницький, 1931б; Левицький, 1932]. Осокорову балку продовжував досліджувати масштабніше І. Ф. Левицький у повоєнні роки.

Стоянка Кайстрова балка I була виявлена Т.Т. Теслею та вивчалася щодо геології В.В. Різниченком 1931 р. Того самого року А.В. Добровольський разом із А.А. Добровольським та Г.О. Авраменком проводили польові дослідження двох палеолітичних пам'яток у Кайстровій балці. Дослідники зафіксували скупчення матеріалу у вигляді попелу, який був перемішаний із фауністичними залишками та кам'яним інвентарем [Добровольський, 1931а]. На Кайстровій балці III було закладено розкоп і зафіксовано два скупчення матеріалу: одне містило залишки вогнища, остеологічні матеріали та кам'яний інвентар, а інше – лише каміння.

Кайстрова балка IV була відкрита та досліджена у 1933 р. Результати польових досліджень у 1933 р. опубліковано лише в повоєнні роки, що викликало жваву дискусію про її характер і функціональні особливості. Слід зазначити, що матеріали з Кайстрової балки IV є чи не єдиною палеолітичною колекцією з півдня України, яка повністю пережила Другу світову війну і була доступною для археологів у повоєнні роки.

Найменш висвітленою у звітах учасників експедиції та найбільш згадуваною в літературі є палеолітична пам'ятка Дубова балка, яка має вісім культурних шарів. У всіх шарах наявні залишки вогнищ, фауністичні залишки та кам'яний інвентар [Тесля, 1931; Борисковский, 1953, с. 379 – 380]. У 1931 р. було проведено численні розвідки на лівому березі Дніпра, унаслідок яких відкрито пам'ятки в Капустяній, Голій, Росохуватій, Кислій балках та біля с. Жаврине [Тесля, 1931].

Упродовж 1932 р. виявлено палеолітичні пам'ятки біля с. Микольське, с. Дзвинецьке (б. Тягинка), х. Марівка (Білаєва балка), х. Грушуватий на Вороній, с. Майорка, с. Волоське, с. Ямбург, с. Чаплі. На цих пам'ятках були закладені шурфи (по 2 – 3 шурфи на пам'ятці). Місцезнаходження відкриті та досліджені загоном дніпробудівської експедиції, у якому активну участь брали І.Ф. Левицький та Т.Т. Тесля [Левицький, 1932; Борисковский, 1953, с. 376 – 384; Громов, 1948, с. 65 – 75].

Ямбург досліджувався восени 1932 р. за складних погодних умов. Цій пам'ятці не загрозувало затоплення, адже більшу частину робіт було зроблено вже після урочистого пуску ДніпроГЕСу. 1 жовтня 1932 р. електростанція була відкрита.

Польові дослідження були погано задокументовані, саме через це, встановити точну площу та локацію розкопів неможливо. Серед документації є перелік фотографій розкопу, за якими можна було б визначити його розмір, методику польових робіт, але самі фото виявити не вдалося [Левицький, 1938б].

Частина фауністичних залишків з польових досліджень ДніпроГЕСу зберігаються в палеонтологічному відділі ННПМ. Зокрема, є і знахідки з Ямбурга. Важливо, що номери, якими підписані матеріали, збігаються з номерами викопних кісток в інвентарній книзі. Так, № 719 колекції було правильно визначено як залишки *Bison priscus*. Водночас помилково визначено фрагменти трубчастих кісток (№ 680, 720) як проколки [Левицький, 1938а, с. 3; Додаток Б]. За усним повідомленням А.В. Вейбер, кістки мають природне походження і не могли бути використані як проколки.

Варто наголосити, що інвентарні книги з розкопок Ямбурга у 1932 р. було складено І.Ф. Левицьким у 1938 р. На той момент Т.Т. Теслю вже було репресовано. Тому в інвентарних книгах немає жодної згадки про нього. Водночас бірки на матеріалах підписані рукою Т.Т. Теслі і на них вказано «рік 1935» [Додаток Б]. Найімовірніше, Ямбург досліджувався не лише у 1932 р., а Т.Т. Тесля вертався на ці місця із розвідками пізніше, у 1935 р. І.Ф. Левицьким, ймовірно, у 1938 р. було створено реєстр з наскрізною нумерацією, куди було занесено всі знахідки, що пов'язані з Ямбургом.

Усього в палеонтологічному відділі ННПМ зберігаються фауністичні рештки з кількох пам'яток, які були досліджені Т.Т. Теслю. З'ясувалося, що значна кількість остеологічних матеріалів датуються третинним часом і до палеоліту не стосуються. Частина фауністичних залишків належать до плейстоцену (зокрема, і Ямбург) та можуть мати відношення до життєдіяльності палеолітичної людини [Додаток Б].

Унаслідок польових досліджень на палеолітичній пам'ятці Ямбург виявлено, за словами І.Ф. Левицького, дванадцять культурних шарів, що перекривають один одного. П.Й. Борисковський, посилаючися на В.І. Громова, відзначав наявність дев'яти культурних шарів [Борисковский, 1953, с. 378]. На глибині 12 м. знайдено скупчення кісток крупних тварин, які І.Ф. Левицький інтерпретував як залишки жител палеолітичних людей [Левицький, 1932].

Топографія більшості пам'яток порожистої частини Дніпра – це схили балок. Залежно від і топографії також формувалася методика польових

досліджень (зачистка схилів, закладання розкопів на краю схилів), яка насамперед була направлена на максимальне фіксування стратиграфії та геологічних умов залягання культурних шарів.

Наприкінці 20-х рр. було прийнято рішення будувати гідроелектростанцію на Південному Бузі біля м. Первомайська (сучасна Миколаївська область). За аналогією до будівництва на Дніпрі було прийнято рішення про організацію новобудовної експедиції [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 262].

Брав участь у складі Богеської експедиції палеолітознавець, член Білоруської АН К.М. Полікарпович. Загоном К.М. Полікарповича виявлено залишки пізньоплейстоценової фауни з обробленим крем'яним інвентарем. Біля с. Семенків поблизу Первомайська було закладено 6 розвідувальних розкопів, у чотирьох із яких знайдено залишки фауни та оброблений людиною кремінь. Дослідники мали справу з пам'яткою(ами) з перевідкладеними одним або кількома культурними шарами. Дослідники знаходили аналогічний кам'яний інвентар у палеолітичних пам'ятках Віліндорф та Борщево I [Козубовський, 1933, с. 67 – 70].

У 1935 р. Ф.А. Козубовським було оприлюднено відомості про пам'ятку первісності біля с. Анетівки, поблизу місця впадіння р. Бакшали до Бугу. Пам'ятку датовано часом переходу від палеоліту до неоліту. У публікації подано лише статистику зібраних кам'яних артефактів зі слідами штучної обробки людиною. Малюнки, за якими можна було б визначити точніше час побутування стоянки, відсутні [Козубовський, 1935, с. 113-119].

Організацію польових досліджень Д.І. Яворницьким було піддано критиці. Закиди на адресу керівництва були пред'явлені Ф.А. Козубовським, М.М. Міллером [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 217] та ін. Д.І. Яворницького критикували за відсутність чіткого планування, невизначеність із кількістю грошей, людей та часу. Ф.А. Козубовський наголошував, що про археологічні роботи на Дніпробуді стало відомо ще в 1925 р. і було достатньо часу для планування польових досліджень. Він натякав на те, що прорахунки під час

проведення розкопок пов'язані з тим, що керівник експедиції Дніпробуду Д.І. Яворницький тривалий час працював у дореволюційній археології та зберіг старі дорадянські підходи та методи досліджень [НА ІА НАНУ, Ф. ВУАК/Дніпробуд. Спр. 130].

Характерною ознакою новостворених польових археологічних досліджень півдня України є системність. Чи не вперше в Україні археологи мали на меті розвідати та дослідити пам'ятки доби палеоліту. До новобудовних археологічних експедицій у 20 – 30-х рр. ХХ ст. всі палеолітичні місцезнаходження знайдено випадково. Члени новостворених археологічних експедицій вперше ставили собі на меті системно дослідити археологічні пам'ятки, зокрема, і доби палеоліту на території окремих мікрорегіонів. До роботи з палеолітичними пам'ятками працівники Дніпробудівської експедиції залучили геологів. І.А. Лепікаш та В.В. Різниченко пов'язали геологічні дані з археологічними. І.А. Лепікаш розробив геолого-морфологічну схему Надпоріжжя. Пізніше ці відомості було оброблено, інтерпретовано та введено в геологічну схему всього СРСР В.І. Громовим [Громов, 1948].

Оскільки палеолітичні пам'ятки Надпоріжжя мали схожі топографічні умови до Журавки і Довгинецької стоянки, то і методика польових досліджень була обрана подібна. Археологи намагалися максимально зафіксувати стратиграфію та планіграфію пам'яток. Фактично була використана комбінована методика, пов'язана з іменем І.Ф. Левицького, яка надалі отримала своє продовження в дослідженнях Гінців 1935 р. та польових роботах на пам'ятках басейну Десни.

У 1927 р. полтавськими краєзнавцями було відкрито місцезнаходження кам'яної доби, що датується фінальним палеолітом-мезолітом, біля с. **Журавка** на березі р. Удай. За два роки силами київських та місцевих археологів проведено розвідки на пам'ятці за допомогою шурфів і зачисток. У 1930 р. було закладено розкопи на схилі тераси [Рис. 7 – 10].

Копачі розбирали культурний шар не вертикально, а горизонтально, що зумовило вищий рівень фіксації стратиграфічної ситуації на пам'ятці [Рис. 10].

Топографічні умови Журавки дозволили реалізувати ідею горизонтального розбирання культурного шару повною мірою. Завдяки цій методиці дослідники змогли зафіксувати скупчення матеріалу понад 1 м. [Рудинський, 1930, с. 100 – 102]. У такий спосіб простежуються елементи мікростратиграфії.

Фотофіксацію М.Я. Рудинський мав намір робити за квадратами, але через розмитість культурного шару відмовився від цієї ідеї. Проте під час подальших польових досліджень у Пушкарях археолог реалізував свою ідею щодо створення фотографічного плану розкопу [Рис. 25].

Польові дослідження не були організовані лише з метою знайти археологічні артефакти, на відміну від більшості розкопок у 20-х рр. ХХ ст. Методичне новаторство на Журавці реалізовано в наступних польових дослідженнях М.Я. Рудинського.

Археологічний матеріал із Журавки не такий яскравий, як, наприклад, із Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. Знахідки представлено двома об'єктами (ймовірно, житлами), мамонтовою фауною та кам'яною індустрією. Певною типовістю пам'ятки зумовлено експериментальний підхід до процесу розкопок. Це місцезнаходження стало методичною лабораторією розробки методики польових досліджень палеолітичних пам'яток.

У 1929 р. під час будівництва **Білоцерківської** водогінної станції виявлено кістки мамонта. У 1933 р. організовано спільну експедицію Білоцерківського музею та Київоблнауки під керівництвом М.Я. Рудинського. Свідчення очевидців знахідок у 1929 р. розійшлися: хтось казав про «цілого мамута», а хтось – лише про окремі кістки та кремінці. Спочатку експедиції 1933 р. у фондах Білоцерківського музею зберігалися окремі фауністичні матеріали та кам'яні артефакти. Висновки М.Я. Рудинського торкалися здебільшого геологічних умов Білоцерківщини та формування р. Росі, а не археології [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 57].

Басейн Десни на рівні із Середнім Подніпров'ям – найбільш досліджувані археологами-палеолітознавцями регіони. Протягом кінця 20 – 30-х рр. ХХ ст. у басейні Десни розгорнули свою діяльність експедиції в с. Мізин,

Пушкарі, Чулатів, у м. Новгород-Сіверський. Ці стоянки стали визначальними для українського палеолітознавства.

Пам'ятки Авдєєво, Єлисейовичі, Юдиново та ін. знаходяться в басейні річок Судості, Сейма, що в гідрологічній сітці Десни, але вже на території сусідньої держави. Звісно, дослідники території України вивчали і пам'ятки Костенківсько-Борщевського регіону для повноти розуміння минулого доби палеоліту.

За радянської влади перші польові дослідження на пам'ятці було проведено у 1930 та 1932 рр. За цей час значно змінилася організація польових археологічних робіт. Розкопки 1930 та 1932 рр. пов'язані з Музеєм/Кабінетом антропології та етнології ім. Ф.К. Вовка та ім'ям М.Я. Рудинського. У 1930 р. М.Я. Рудинський обійняв місце завідувача відділу доісторії в Кабінеті (Музеї). Добре знаючи Мізин та дореволюційні дослідження, археолог намагався з артефактів пам'ятки організувати виставку, присвячену десятиріччю ВУАН. Для наповнення виставки необхідно було отримати нові відомості про пам'ятку й поновити польові дослідження на Мізинській стоянці [Колеснікова, Чорновол, Яненко, 2012].

У 1930 р. було закладено три невеличких розкопки-кесони «А», «В» та «С». М.Я. Рудинського цікавила наявність палеолітичних жител, вогнищ, особливості структури культурного шару загалом. Дослідник намагався перевірити здогадки Л.Є. Чикаленка про наявність палеолітичних жител на пам'ятці, кількох культурних шарів. М.Я. Рудинський застосував нову методику розбору розкопів. Археологи відкривали верхні шари ґрунту лопатами, а культурний шар – маленькими лопатками, ножами.

М.Я. Рудинський зазначав, що розкопки у 1930 р. мають єдиний культурний шар, який поступово й повільно формувався. Культурний шар являє собою два відокремлені горизонти, які, однак, не мають між собою стерильних прошарків. Тому чітко розмежувати ці два горизонти не можна, власне, як і чітко виявити два періоди заселення в історії Мізинської стоянки [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 11]. Отже, М.Я. Рудинський підтвердив здогади

Л.Є. Чикаленка про характер та особливості культурного шару Мізинської палеолітичної стоянки. Відомо, що М.Я. Рудинський перед початком польових досліджень консультувався з Л.Є. Чикаленком, який на той момент жив за кордоном [Сергин, 1987, с. 7].

Під час польових досліджень у 1930 р. було виявлено численні вироби палеолітичного мистецтва: орнаментовані бивні мамонтів, платівки з геометричними орнаментами, підвіски, «пташки», голки, проколки, а деякі з них – із нанесеними орнаментами та ін. Відомості про ці знахідки містяться в інвентарному описі польових досліджень 1930 та 1932 рр. Ці артефакти також сфотографовані для таблиць, що експонувалися на виставці, та після того використані М.Я. Рудинським для систематизації матеріалів [НА ІА НАНУ, Ф. 30. 10а]. Вчений у неопублікованій роботі про дослідження 1930 р. відзначав, що багато документації було втрачено під час Другої світової війни [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 13г].

У 1932 р. було розкопано невеличку площу. Зокрема, закладено шурф за 25 м на схід від розкопу «В» 1930 р. На цій ділянці пам'ятки культурний шар йшов вглиб від денної поверхні. Культурні залишки в шурфі нечисленні. Артефакти знайдено завглибшки від 5,25 до 7 м. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 17(2)].

Польові дослідження Мізина продовжив після Другої світової війни І.Г. Шовкопляс, який зацікавився пам'яткою ще до війни. В особовому фонді М.Я. Рудинського збереглася рецензія тоді ще кандидата історичних наук І.Г. Шовкопляса на працю, що була присвячена Мізину. Він високо оцінював якість роботи М.Я. Рудинського та відзначав необхідність її оприлюднення [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 11е].

Мізинська палеолітична експедиція продовжила свою роботу і в 1933 р. Проте безпосередньо Мізин експедиція не досліджувала. Було відкрито та розпочато дослідження Новгород-Сіверської стоянки та Пушкарів [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 13г].

У 1932 р., окрім досліджень на Мізинській стоянці, експедиція провадила розвідки в регіоні, під час яких знайдено палеолітичну пам'ятку на урочищі Погон біля с. Пушкарі. На пам'ятці закладено численні шурфи та розкоп 12 x 12 м. Основною метою досліджень було визначити межі стоянки та з'ясувати геологічну ситуацію.

У 1933 р. було відкрито понад 200 м². площі стоянки (згодом, Пушкарі I). П.Й. Борисковський (дослідник пам'ятки у 1937 р.) зазначав, що не збереглося жодних письмових свідчень про польові дослідження пам'ятки в 1932 – 1933 рр. [Борисковський, 1941, с. 155]. Натомість у НА ІА НАНУ зберігаються короткі машинописні огляди тих робіт, написані М.Я. Рудинським. Відсутність письмових свідчень про Пушкарі напр. 30-х – поч. 40-х рр. ХХ ст., напевно, пов'язана з тим, що у 1934 р. М.Я. Рудинського було репресовано та вислано з території України. Покарання М.Я. Рудинський відбував у м. Красноборськ Архангельської області. Після відбуття трирічного терміну ув'язнення М.Я. Рудинський переїхав до Вологди, де також вів археологічні дослідження. У 1944 р. його запросив до Києва в ІА АН УРСР тодішній директор Л.М. Славін [НА ІА НАНУ, Ф. 30, Спр. 69]. Посилання на роботи М.Я. Рудинського могли бути небезпечними для археологів у другій половині 30-х рр. ХХ ст.

Повернувшись до Києва після війни, М.Я. Рудинський опублікував свідчення про дослідження 1932 – 1933 рр в урочищі Погон. Усього виявлено шість палеолітичних місцезнаходжень в урочищі. Дослідника передусім цікавили не так культурні рештки, як геологічні умови залягання культурного шару на Пушкарівських пам'ятках та аналогії [Рудинський, 1947, с. 7 – 20].

У Пушкарях було продовжено методологічний експеримент М.Я. Рудинського. Для фотографічної фіксації культурного шару було використано вежу для ортогонального (перпендикулярного) знімання розкопу [Рис. 8]. Згори фотографувався культурний шар окремих його ділянок. Пізніше археолог склеював фотографії й отримував загальний план розкопу. За цими

фото потім малювалися загальні плани розкопу. В архівній документації відомі плани рівнів 0,25 – 0,45 та 0,45 – 0,65 [Рис. 8; Рудинський, 1947, с. 11].

У розкопі Пушкарі I виявлено залишки вогнищ, а також численні кам'яні знаряддя праці. У своїх замітках М.Я. Рудинський зосереджував увагу на соціально-економічному житті давнього населення Мізина та Пушкарів [НА ІА НАНУ, Ф. 30, Спр. 13г; Рудинський, 1947б, с. 14].

Відомості про Новгород-Сіверську палеолітичну стоянку було опубліковано вже в 1934 р. У 1933 р. геолог Ю.М. Абрамович у Новгород-сіверському кар'єрі зібрав кілька непатинованих відщепів, а також остеологічний матеріал. Кар'єр «з'їдав» ймовірну палеолітичну стоянку, тому терміново у північно-східній його частині було зроблено зачистку площею 34 м². Значних археологічних матеріалів у 1933 р. виявлено не було, лише І.Г. Підоплічком описано фауністичні залишки пам'ятки. Проте М.Я. Рудинський наполягав на продовженні польових досліджень Новгород-Сіверської стоянки через загрозливу ситуацію щодо подальшого розширення кар'єру [Підоплічка, 1934, с. 80-82].

Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс є однією з найяскравіших пам'яток доби палеоліту Надазов'я та України. Амвросіївський комплекс, що складається з кістковища та розташованої за 200 м стоянки, – визначна пам'ятка верхнього палеоліту України, Степу та Східної Європи.

Пам'ятка розташована у східній частині Донецької області за 1,5 км на схід від с. Родники Амвросіївського р-ну у верхів'ях балки Казенної, що впадає в р. Кринку, притоку Міуса.

На початку 30-х рр. ХХ ст. в регіоні вів науково-дослідницьку роботу Сталінський краєзнавчий музей (нині ДОКМ). У штаті музею працювали люди, імена яких пов'язані з першими дослідженнями Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу, – В.М. Євсєєв та Г.Г. Афендик. У 1932 р. в басейні р. Кринка працювала комплексна експедиція під керівництвом Г.Г. Афендика, яка мала на меті пропаганду радянського способу життя, а також всебічне дослідження регіону. В.М. Євсєєв вів експедиційний щоденник,

що зберігається у фондах ДОКМ. Зокрема, в щоденнику, поряд з легендою про «казну», записану в Чистяковському та Макіївському районах Сталінської обл., зафіксовано знахідку оброблених кременів доби неоліту в балці Казенній поблизу м. Амвросіївка [Косикова, 1994, с. 6].

Зазначимо, що інтерпретація будь-яких знахідок крем'яних артефактів як неолітичної стоянки притаманна різним дослідникам Донеччини міжвоєнного періоду. Зокрема, це сталося з матеріалами Рогалик-Якимівської палеолітичної стоянки [Локтюшев, 2009, с. 129].

В.М. Євсєєв зауважував, що з 1932 р. на кістковищі з'явилися грабіжницькі ями для добування місцевим населенням кісток, що здавалися в утилізацію [Євсєєв 1935, с. 2]. Окрім того, серед місцевого населення побутували легенди про закопане тут золото або «казну».

Казенна балка серед місцевого населення відома легендами про зариті там скарби («казну»). Ще у XVIII ст. валка козаків на сорока возах, запряжена волами, везла «казну» – сорок бочок золота. Валку пограбували розбійники, чумаків перебили, а золота було так багато, що не було змоги взяти все з собою, і через те розбійники закопали скарб на місці. Відповідно й балка, в якій була закопана казна, стала називатися Казенною.

Міфічне золото стало об'єктом полювання скарбошукачів. Але золото так і не було знайдено, бо вважалося, що воно зачароване. Нібито, коли підходиш до золота, воно провалюється глибше під землю або перетворюється в кістки. [Підоплічко, 1949г, с. 2]. Отже, культурний шар кістковища активно пошкоджувався, а тому перші його розкопки у 1935 р. певною мірою були рятувальними.

Експедиція працювала в такому складі: В.М. Євсєєв (керівник), В.А. Головатий (художник), О.Є. Грейліх (фотограф). Консультував та здійснював первинну обробку кісткового матеріалу Г.Г. Афендик.

Слід зазначити, що В.М. Євсєєв не був професійним археологом. У 1935 р. він закінчив математичний факультет і був студентом заочної форми історичного факультету Ворошиловградського педагогічного інституту

[Кучугура, 2003, с. 90]. Але, так чи інакше, В.М. Євсєєв брав участь у польових дослідженнях Маріупольського могильника на чолі з М.О. Макаренком і був найбільш досвідченим археологом у Сталінському музеї.

У 1935 р. закладено три розкопи – дві траншеї на стоянці та одна на кістковищі [Рис. 5]. Загальна площа дослідження – 107 м². У траншеї № 1 площею 2 x 7,5 м., закладеній у східній частині стоянки за 213 м. від кістковища, археологічний матеріал залягав на глибині 0,45 – 1,15 м *in situ*. Нижче 1,56 м. від поверхні культурні рештки не простежувались. На основі знайденого в розкопі зуба кістки ідентифіковані як рештки *Bison priscus* [Євсєєв, 1941, с. 269].

Кістковище досліджено в середній ділянці. В.М. Євсєєв дійшов до висновку, що кістковище знаходиться в стародавньому яру, промитому в складці мергелю, яка тягнеться з північного сходу на південний захід із незначним падінням. Товщина шару кісток фіксувалася від 0,12 до 0,97 м. Дослідник під час розкопок звертав увагу на положення кісток, виділив окремі групи в анатомічному порядку (всього 20). Серед кісток він виокремив кістяні артефакти (2 проколки та 2 наконечника) [Євсєєв, 1941, с. 272].

Польові дослідження у 1935 р. були спрямовані насамперед на пошуки знахідок. Методика явно відставала від тогочасного рівня. Відкриття культурного шару відбувалося без розділу на квадрати, загальною площею, знахідки не фіксувалися у зв'язку з їх хоча б приблизним місцезнаходженням. Траншеї закладалися не систематично, лише сподіваючись щось знайти. Дослідники у 1935 р. так і не дійшли до «дна», тобто не було зібрано археологічний матеріал максимально. Фактично В.М. Євсєєв прокопав культурний шар лише частково. Звісно, говорити про фіксацію стратиграфічної та планіграфічної ситуації на пам'ятці не доводиться.

В.М. Євсєєв підтримував листування з П.П. Єфименком, зустрічався з І.Г. Підоплічком, який 14 грудня 1937 р. відвідав Маріупольський музей. В.М. Євсєєв скаржився на нестачу археологічної літератури. Попри всі недоліки у методиці роботи він дійшов логічних висновків, а саме: стоянка та

кістковище зв'язані між собою та являють єдиний комплекс, що підтвердилося подальшими дослідженнями [Евсеев. МКМ. Неописане. с. 14].

Колекція з розкопок 1935 р. складалася з 13497 кам'яних артефактів, 1 вирізки з кістковища та 11 монолітів – стратиграфічних розрізів, значної фауністичної підбірки, 305 фотонегативів і польової документації (6 фото, 116 негативів, 22 малюнки) [Кучугура, 2003, с. 90]. У Маріупольському краєзнавчому музеї (МКМ) зберігається 202 крем'яних вироби та 36 фауністичні знахідки. Решта матеріалів з розкопок 1935 р. знаходилися в Донецькому обласному краєзнавчому музеї (ДОКМ) в депаспортизованому стані.

Незадовільний стан збереження колекції здебільшого пов'язаний зі змінами в музейній структурі регіону й перевезенням колекції зі Сталіно (Донецька) до Жданова (Маріуполя) і назад. Дослідження проводилися Сталінським музеєм, відповідно всі матеріали відразу були передані в фонди організатора польових досліджень. Але у 1937 р. у зв'язку з утворенням Сталінської області краєзнавчий музей в м. Маріуполі отримав обласний статус. Зі Сталіно в Маріуполь на роботу переїхав В.М. Євсеев, а разом із ним – і колекція. У 1951 р. обласний музей знову було повернуто в м. Донецьк, а маріупольський музей лишився просто краєзнавчим музеєм обласного підпорядкування. Відповідно, упродовж першої половини 50-х рр. відбувалася передача фондів у музей зі Жданівського (Маріупольського) краєзнавчого музею до обласного Сталінського музею.

У 1935 р. пам'ятка була в стані знищення і через це потребувала оперативних археологічних робіт. Як для 30-х рр. ХХ ст. експедиція була цілком достатньо профінансована та укомплектована штатом співробітників Сталінського краєзнавчого музею. Трьома розкопками досліджено значні площі. Головною метою робіт було вивчення кістковища, а також виявлення всіх археологічних об'єктів у балці Казенній. Було закладено 2 траншеї в західній частині розкопу. Дослідники отримали яскраві матеріали, що зацікавили фахівців і стимулювали подальші розкопки пам'ятки. Нині частина

археологічної колекції з розкопок 1935 р. зберігається у фондах МКМ, ще частина – у фондах ДОКМ.

Матеріали Амвросіївського костига та стоянки, які отримали дослідники в 1935 р., привернули увагу провідних фахівців у галузі палеоліту. Зокрема, пам'ятку оглянули С.М. Замятін, І.Ф. Левицький та І.Г. Підоплічка. І.Ф. Левицький цілком справедливо критикував методику розкопок В.М. Євсєєва. Основна претензія до В.М. Євсєєва – незавершені розкопки. І.Ф. Левицький намалював власне бачення розкопок комплексу надалі – на північний схід від кістковища широкою площею, ретельно фіксуючи геологічні нашарування. Окрім того, вивчивши крем'яні знаряддя з кістковища та зі стоянки в музеї в Маріуполі, І.Ф. Левицький підтвердив висновок В.М. Євсєєва про зв'язок між цими складниками пізньопалеолітичного комплексу [Левицький, 1938, с. 3 – 6]. У 1937 р. І.Г. Підоплічка оглянув Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс. Дослідник тоді їздив Україною та збирав інформацію про давні зооархеологічні місцезнаходження [Підоплічка 1937-1938, с. 13].

У 1940 р. І.Г. Підоплічка призначено керівником Амвросіївської експедиції ІА АН УРСР. Про польові дослідження 1940 р. до нас дійшли лише щоденники вченого. Звіту про дослідження 1940 р. немає. Значну інформацію про ці дослідження знаходимо в матеріалах 1949 р. Так, у польовому щоденнику П.Й. Борисковського подано план розкопу у 1949 р. З плану та пояснень до нього дізнаємося, що у 1949 р. були докопані квадрати, що закладались у 1940 р. [Рис. 14].

Польові дослідження у 1940 р. тривали 20 днів і були перервані через несприятливі погодні умови. Було прийнято рішення законсервувати розкоп і продовжити дослідження у наступному році. Однак через початок Другої світової війни розкопки у 1941 р. не відбулися [Федорченко, 2007, с. 81].

У 1948 р. І.Г. Підоплічка, В.І. Зубарева та П.Й. Борисковський відновили польові дослідження пам'ятки. Виявилось, що законсервованій розкоп 1940 р. добре зберігся. Протягом наступних трьох років було розкопано значну площу

кістковища. У щоденнику П.Й. Борисковського за 1949 р. знаходимо план розкопів 1935, 1940 та 1949 рр. Розкоп 1940 р., що мав площу 60 м², прирізано до траншеї В.М. Євсєєва 1935 р. Кістковище копав І.Г. Підоплічка квадратами 2 x 2 м [Рис. 14; Підоплічко, 1949б, с. 252].

Перші дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу в 30-х рр. ХХ ст. були важливою віхою в історії вивчення палеоліту в Україні. Пам'ятка зацікавила маститих археологів із провідних наукових центрів (С.М. Замятін, І.Ф. Левицький, І.Г. Підоплічка). Амвросіївка стала об'єктом для дослідження багатьох поколінь палеолітознавців.

Знайдені в Амвросіївці унікальні матеріали привернули увагу дослідників палеоліту до мало вивчених на той час регіонів – Надазов'я та суміжного з ним Нижнього Подоння. Надалі дослідження цих регіонів дали цінний археологічний матеріал.

У 1934 р. відбувалося переформатування інституцій, які здійснювали археологічні дослідження. Так, ВУАК став СІМК, згодом – ІМК, а у 1938 р. – ІА АН УРСР. Офіційна причина зміни форми організації досліджень давнього минулого людства – тенденція ВУАК до ізоляції від наукового життя РСФСР [Цеунов, Черкасская, 2017а, с. 199]. Фактично, українська наука потрапила в умови необхідності вимушеного тісного співробітництва з російськими та загальнорадянськими установами й окремими науковцями.

Так, у 1935 р. проводилися польові дослідження **Гінцівської палеолітичної стоянки**. Розкопки, організовані ІМК АН УРСР та ГИМ, проводилися під загальним керівництвом І.Ф. Левицького. Московську делегацію очолював О.Я. Брюсов [Рис. 30]. І.Г. Підоплічка визначав фауністичні залишки на пам'ятці. Було виявлено та визначено, окрім мамонта, кістки північного оленя, бика, зайця, ведмедя, росомахи, рисі та ін. [НА ІА НАНУ, Ф. ІМК/Гінці. Спр. 74].

Глибина розкопу в 1935 р. доходила до 5 – 7 м. над рівнем р. Удай. О.Я. Брюсов припускав, що палеолітичний матеріал залягає ще глибше від

поверхні. Вирішення цього питання було залишено наступним дослідникам Гінців.

Проте варто віддати належне колективу дослідників Гінцівської стоянки. У НА ІА НАНУ в особовому фонді І.Ф. Левицького міститься «План археологічних досліджень в Гінцях в 1935 р.» [Левицький, 1935]. Одним із пунктів цього плану є методика польових досліджень. Згідно з цим планом польові дослідження фактично проводилися методикою широких площ, що підтверджує фото з розкопок. Було закладено розкоп загальною площею 100 м². (10 x 10 м.). Як зазначалось у «Плані..», у разі потреби на загальній площі можуть виділятися окремі квадрати по 25 і 10 м². У документі зафіксовано, що стінки були б зайвими, а замість них необхідно застосувати шнурові рівні.

На фотографіях, які додані до звіту, чітко видно спадковість методики цих польових досліджень із дослідженням ДніпроГЕСівської експедиції. Адже, той же І.Ф. Левицький досліджував палеолітичні Осокорову і Кайстрову балки. Різниця між Гінцями та дніпробудівськими пам'ятками – у площі розкопу (на Гінцях значно більша).

Чи не головною задачею, яка декларувалась І.Ф. Левицьким та О.Я. Брюсовим, було піддати критиці спостереження та висновки попередніх дослідників Гінців. Радянські археологи заново перекопали розкоп доктора Гельвіга 1913 р. (залишки якого можна побачити на рис. 31), де було знайдено значну кількість фауністичних залишків [Левицький, 1949а, с. 197 – 239].

Археологи акцентували свою увагу на геологічних умовах залягання палеолітичного матеріалу та на простеженні об'єктів. Також значну увагу дослідники приділяли і планіграфічній ситуації на пам'ятці. У Гінцях було здійснено спробу простежити житлову структуру самого поселення. Було реконструйовано ями-сховища та наземні споруди (напівземлянки архаїчної форми та житла пізнішого періоду з глиняними стінками) [Левицький, 1949, с. 256].

Завдяки дослідженням 1935 р. було підтверджено здогади В.О. Городцова про можливу наявність жител на пам'ятці. Під час польових робіт відкрито «підлогу» у вигляді стоптаного лесу, перемішаного з суглинком та шматками вохри. Скупчення фауністичного матеріалу, зафіксованого експедицією В.М. Щербаківського у 1915 р., було інтерпретовано як палеолітичні житла [НА ІА НАНУ, Ф. ІМК/Гінці. Спр. 74; Яковлева, 2003, с. 24].

Варто зазначити, що інтерпретації І.Ф. Левицького вже у повоєнні часи були розкритиковані І.Г. Підоплічком. Дослідник зауважував, що у реконструкціях 1935 р. значну роль відіграли кротовини [Підоплічко, 1969, с. 47; Яковлева, 2013, с. 24].

Деснянську експедицію організували у 1936 р. спільно ІМК АН УРСР, ІМК ім. М.Я. Марра АН СРСР і Державний музей антропології Московського університету. У польових дослідженнях брали участь як російські, так і українські археологи, палеозоологи та геологи. Керівником експедиції було призначено росіянина М.В. Воеводського. Метою експедиції було дослідити палеолітичні пам'ятки в межах дніпровського язика рисського зледеніння і зіставити археологічні та геологічні матеріали [Воеводський, 1941, с. 41]. Через це дослідники часто намагалися знайти аналогії між пам'ятками на території УРСР та РСФСР.

Під час польових досліджень Деснянською експедицією відкрито палеолітичні стоянки Чулатів I – III, Пушкарі II, III, VII, а також продовжено дослідження Новгород-Сіверської стоянки та Пушкарів I. У найбільш загрозливому стані перебувала Новгород-Сіверська стоянка, тому І.Г. Підоплічка не припиняв стежити за роботами на кар'єрі.

У 1935 р. в щілинах пісковика дослідником знайдено ще кілька кременів зі слідами штучної обробки людиною. Упродовж 1936 – 1938 рр. тут проводились інтенсивні польові роботи. За три роки було розкопано більше ніж 200 м² [Підоплічка, 1949б, с. 67]. За характером дослідження були рятівними й тому проводилися поспіхом. Оскільки роботи здійснювались у

кар'єрі, то найуживанішим методом розкопок була зачистка стінок [Рис. 32 – 36]. Дослідники фіксували місце та глибину залягання артефактів і фауни.

Біля с. Чулатів Новгород-Сіверського району Чернігівської області ще з першої половини XIX ст. розроблявся крейдяний кар'єр. У 1935 р. місцевий учитель М.Я. Захарченко зібрав у кар'єрі кремій з слідами штучної обробки людиною та фауністичні залишки. Унаслідок розміщення над кар'єром пам'ятка знаходилася під загрозою знищення, тому інформацію було передано до Києва, звідки відрядили І.Г. Підоплічка. Вже у 1935 р. розпочато польові дослідження пам'ятки Чулатів I (Крейдяний Майдан). Розкопками було відкрито три об'єкти (залишки вогнищ). За свідченнями робітників кар'єру, сажиста маса, великі кістки та кремій траплялися на вищих точках крейдяного горба і раніше [Підоплічка, 1949в, с. 124]. А серед матеріалу найбільш привернув увагу дослідників фрагмент черепної кришки людини [Підоплічка, 1940, с. 65 – 79].

Наступного року польові роботи на Чулатові I було продовжено Деснянською експедицією. Унаслідок довготривалих дощів на кар'єрі у грудні 1935 р. стався обвал. Обвалилася ділянка, на якій планувалося продовження розкопок 1935 р. [Підоплічка, 1949в, с. 136]. Фактично дослідники мали копати в іншому місці стоянки, через це було неможливо зробити більш-менш чіткий загальний план пам'ятки.

Ситуація на Чулатові I подібна до ситуації на Новгород-Сіверській стоянці (хоча між ними значна відстань): рятувальні польові роботи, більша частина пам'ятки знищена. Основна цінність польових досліджень Чулатова I – фіксація наявності палеолітичної стоянки, її нанесення на археологічну карту регіону, атрибуція культурного шару мадленським часом.

Більша частина пам'яток, відкритих Деснянською експедицією, відомі лише за розвідками, бо внаслідок їх польових досліджень не було отримано показового матеріалу: Пушкарі II (Анікеїв Рів), Пушкарі III (Сосоницький Рів), Пушкарі VII (Покровщина), Бугорок, Чулатів II, Чулатів III та ін. [Галич, 1949; Семенова, 1949].

Пушкарі I досліджував репресований М.Я. Рудинський, проте польові роботи було продовжено тут у 1937 – 1939-х рр. Загоном, що досліджував Пушкарі I, керував П.Й. Борисковський, а в різні роки його помічниками були: у 1937 р. – К.С. Алексашина; 1938 р. – Н.П. Амбургер; 1939 р. – В.В. Карачовський та І.В. Погожева-Сизова [Борисковский, 1939, с. 10; 1953, с. 179].

П.Й. Борисковський наголошував на тому, що методичною основою проведення польових досліджень був пошук «підлоги» в розкопі [Борисковский, 1953, с. 182]. Водночас за фотографіями в публікаціях бачимо, що археологи використовували деякі новації, запропоновані та використані репресованим на той момент М.Я. Рудинським. Так, по краях розкопу було прокопано траншею, що дозволяло розбирати культурний шар горизонтально. П.Й. Борисковський не згадував ім'я М.Я. Рудинського у власних публікаціях [Борисковский, 1941, с. 155-185].

У роботі 1953 р. про М.Я. Рудинського було згадано, але лише в контексті місцезнаходження розкопу 1932 – 1933 рр. П.Й. Борисковський зазначав, що відомостей про польові роботи вкрай мало, зокрема немає щоденників розкопок 1932 – 1933 рр. [Борисковский, 1953, с. 181-182].

Водночас, у П.Й. Борисковського не викликало труднощів локалізувати місця розкопів 1932 – 1933 рр., а також під час розкопок він використав певні методичні розробки М.Я. Рудинського. Ці факти наштовхують на думку про замовчування П.Й. Борисковським ролі М.Я. Рудинського в дослідженні Пушкарів. Нагадаємо, що у 1934 р. М.Я. Рудинського було репресовано і лише через десять років (1944-го) археолог повернувся до Києва [ЦДАГО, Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995].

Дослідники 1936 – 1939 рр. акцентували на планіграфії пам'ятки. У 1938 р. на Пушкарях було відкрито об'єкт, який був інтерпретований як залишки трьохкамерного житла. Розміри його 12 x 4 м, тобто майже 50 м² загальною площею [Борисковский, 1940б, с. 81].

Всі кістки, з яких мало бути побудовано житло, без винятку належали до *Elephantis primegenius*. На давній «підлозі» було зафіксовано три сліди від вогнищ у формі западини, які були заповнені попелом, виробами з кременю та фауністичним матеріалом. Цікаво, що серед кісток на підлозі траплялися не лише мамонт, але й кістки північного оленя, вовка, песця, бурого ведмедя [Борисковский, 1940б, с. 81; 1953, с. 187].

Кістки мамонтів, що виконували функцію стін, були відібрані, у альвіолах черепів (яких було знайдено чотири – по кутках житла) були відсутні бивні. Бивні мамонтів лежали, наче над вогнищами, що підштовхнуло П.Й. Борисковського до думки про можливість житла як певного культового місця, вже після того, як люди перестали використовувати даний об'єкт як житло [Борисковский, 1940б, с. 85 – 86].

М.В. Воеводський критикував висновки П.Й. Борисковського щодо можливого культового значення споруди, зокрема саму ідею трикамерності як неможливу з суто конструктивного боку. Загалом на той момент подібних палеолітичних жител не було відкрито [Воеводский, 1952а, с. 73].

Серед кістяних виробів із Пушкарів I яскравими є мотики та прикраси. Знайдені й заготовки знарядь праці, які мають аналоги серед знахідок на стоянках Мізин, Костенки, Єлісеєвичі, Пшедмост, Стинка Рипичень та ін. [Рудинский, 1947а, с. 171 – 172].

Серед знахідок, що були відкриті Деснянською експедицією привертають до себе увагу фрагменти людських кісток, які були інтерпретовані дослідниками як палеолітичні. З розкопу 1938 р., за визначенням М.А. Гремяцького, походить фрагмент молочного зуба людини з **Пушкарів I** [Гремяцкий, 1949б, с. 187 – 188]. Зачистками 1935 р. було відкрито фрагмент черепної кришки людини з **Чулатова I** [Гремяцкий, 1949а, с. 121 – 122]. На **Новгород-Сіверській стоянці** знайдено три фрагменти черепної кришки та фрагмент трубчастої кістки людини [Підоплічка, 1949б, с. 106].

Отже, Деснянська експедиція зробила значний внесок в історію археологічних досліджень 30-х рр. ХХ ст. в Україні. Ця експедиція фактично

започаткувала комплексний підхід у вивченні регіону. У роботі експедиції брали участь археологи (М.В. Воєводський, П.Й. Борисковський та ін.), палеонтологи (І.Г. Підоплічка), антропологи (М.А. Гремяцький) та геологи (В.І. Громов). Учасники Деснянської експедиції виявили не лише палеолітичні місцезнаходження, проте саме палеолітичні пам'ятки було найбільш описано та досліджено. Вчені використали методичні розробки попередників, що дозволило зафіксувати археологічні, геологічні особливості пам'яток. Дані, які були опубліковані членами Деснянської експедиції, стали черговим кроком у роботі з відтворення палеогеографічних умов за палеолітичної доби в Україні.

Перше, на що необхідно звернути увагу, коли ми говоримо про польові дослідження палеолітичних пам'яток у 20 – 30-х рр. ХХ ст. в радянській Україні, – це кількісні показники. За неповні двадцять років інтенсивних польових робіт на території радянської України було відкрито та досліджено в рази більше палеолітичних пам'яток, аніж за попередні п'ятдесят років.

Радянська влада з початку свого існування вирішила ліквідувати інтелектуальну відсталість широких мас, певна річ, ведучи політичну пропаганду. У 20-х рр. ХХ ст. в Україні почали створювати розгалужену музейну систему, а музей став одним із знарядь ідеологічної обробки населення на місцях. Музеї необхідно було заповнювати археологічними колекціями. У зв'язку з цим відкрито та досліджено Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс, Народичі, Оболоння та ін.

Окрім того, радянська влада акцентувала на необхідності дослідження пам'яток з метою їх порятунку внаслідок масштабних будівництв. Варто наголосити, що будівництво великих промислових об'єктів відбувалось і в Російській імперії. Але більшість земель, на яких велись будівельні роботи, були приватними, й самі підприємства мали бути приватними. Через це було зовсім інше ставлення до пам'яткоохоронних питань. Палеолітичні пам'ятки були відкриті під час експедицій у зоні затоплення ДніпроГЕСу та БоГЕСу. Під час проведення новобудовних експедицій до археологічних польових

досліджень залучалися геологи. Надалі інформація з цих розкопок стала підґрунтям палеогеографічних побудов І.А. Лепікаша та В.І. Громова.

Після створення СІМК/ІМК у 1934 р. почали організовуватися спільні російсько-українські експедиції з дослідження палеолітичного минулого України. У такий спосіб досліджувалися Гінці та басейн Десни.

У наслідок технічного прогресу значно покращилися можливості фіксації археологічних матеріалів. Завдяки збільшенню кількості фотоапаратів ми маємо більшу кількість фотографій, на яких зафіксовано процес і методику розкопування пам'яток. У цей період спостерігалось змішання нових західних методів (розкопів широкою площею на Народичах, Дніпробуді, Гінцях та Десні) з успадкованою з дореволюційних часів траншейною методикою (у Мізині, Амвросіївці та ін). У 20 – 30-х рр. ХХ ст. сформувалося специфічне «обличчя» радянської археології, яке проявилось у польових дослідженнях палеолітичних пам'яток середини – другої половини ХХ ст.

2.3. Польові дослідження палеоліту на території Західної України

До Першої світової війни землі західної частини сучасної України входили до Австро-Угорської імперії. До Королівства Галичини та Лодомерії – Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, Покуття, українське Закерзоння та ін. Після розпаду «клаптикової імперії» утворилося безліч нових незалежних держав. Україна також виборювала свою незалежність на західноукраїнських землях у формі ЗУНР та Карпатської України. Спроби створити незалежну українську державу провалились, і наші західні території були розділені між Другою Річчю Посполитою, Румунією, Чехословаччиною та Угорщиною.

У цьому підрозділі йдеться про дослідження палеолітичних пам'яток на території сучасної України, які перебували поза межами Російської імперії та СРСР.

В останній третині ХІХ ст. у Львові було створено музей любителів старовини Дідушицьких. Музей став центром накопичення речей, які мали

відношення до давнини. Палеолітичні артефакти також посіли в музеї своє місце. На виставці в Парижі у 1878 р. В. Дідушицький представив «пам'ятки кам'яної доби, відкриті в Галичині» [Булик, 2010, с. 33].

У 1877 – 1878 рр. на околицях с. **Городниця** (сучасна Івано-Франківська область) знайдено вироби доби палеоліту. І. Коперницький (*J. Kopernicki*) та П. Пшибиславський (*P. Wlad Przybyslawski*) досліджували регіон Городниці в археологічному плані та виявили уламки патинованих знарядь праці з каменю. Палеолітичні речі було знайдено на місці городища пізніх часів й описано лише побіжно. Самі археологи не до кінця розуміли, що вони знайшли, і віднесли свої знахідки до «доісторичної доби» [Колос, 2015, с. 330].

Характерну палеолітичну пластину знайдено у 80-х рр. ХІХ ст. біля с. **Чистопади**. Нині артефакт перебуває в експозиції Археологічного музею Львівського національного університету ім. Франка.

Ці поодинокі знахідки палеолітичних артефактів не стали причиною зацікавлення старожитностями кам'яної доби в регіоні. Наступні польові дослідження палеоліту відбулися лише у 1913 р. Студент П. Мехльман (*P. Mehlmann*) повідомив геолога Т. Вісньовського (*T. Wiśniowski*) про знахідку кісток мамонта працівниками цегляного заводу на околицях с. **Глиняни** Золочівського р-ну Львівської області [Wiśniowski, 1919, s. 3; Колос, 2015, с. 331].

Польові дослідження проводились у 1913, 1918 та 1922 рр. У 1913 р. Т. Вісньовським закладено невеликі розкопи. Про Глиняни попередньо було відомо, що це палеонтологічне місцезнаходження. Власне археологічні розкопки розпочали тому, що в Глинянах знайшли кістки мамонта, поруч з якими знайдено декілька кам'яних знарядь праці (за визначенням керівника розкопок, ножі, скребачка та різець). Важливо, що сам автор розкопок не був переконаний у тому, що кам'яні знаряддя з кістками являють собою єдиний комплекс [Wiśniowski, 1919, s. 6].

Т. Вісньовський у своїй роботі описав стратиграфічні умови залягання культурного шару та геологію пам'ятки. Все-таки основною метою дослідника

був пошук археологічних артефактів: фауністичних залишків та кам'яних знарядь праці. Під час робіт фіксувалася лише глибина залягання артефактів.

Т. Вісньовський, через незначну чисельність решток, не зміг узагальнити матеріали з Глинян і навести прямі аналогії. Лише вказано, що подібні скупчення кісток тварин та кремені відомі з палеолітичних стоянок Костьонки, Пшедмость та Києво-Кирилівської. Щодо датування, то Т. Вісньовський припускав, що пам'ятка належить до оріньяка чи солютре [Wiśniowski, 1919, s. 7 – 10; Колос, 2015, с. 332].

Про методику польових досліджень у роботі не йдеться. Т. Вісньовський був палеонтологом, а не археологом, тому його науковий інтерес схилився в бік геології пам'ятки, археологічних артефактів він торкався побіжно. Через це і методика археологічних робіт переважно (зокрема і в Глинянах) не витримана навіть, враховуючи тогочасні вимоги польових археологічних досліджень.

Польові дослідження на Галичині та Волині у роки панування Австро-Угорської імперії не були настільки інтенсивними, як у Середньому Подніпров'ї під владою Російської імперії. Фактично було проведено цілеспрямовані розкопки лише на одній пам'ятці палеолітичної доби – Глинянах. Рівень методики польових досліджень був невисокий, як порівняти з деякими дослідженнями палеоліту на території Російської імперії (наприклад, Мізинської стоянки). Важливо, що Т. Вісньовський бачив аналогії Глинянам серед матеріалів, що були знайдені на території Російської імперії. Отже, він був знайомий з тогочасною російськомовною археологічною літературою.

У 1922 р. польові дослідження у **Городку** на Волині були відновлені на чолі з Л. Савіцьким (*L. Sawicki*). А у 1924 – 1927 рр. розкопки велися безперервно. Було виявлено сім пам'яток археології, з яких палеолітичні – I, II і VII. Зокрема, розкопувалися I і II, а VII була відома за розвідками. Варто лише уявити, що у 1925 р. дослідниками було відкрито 188 м², а у 1926 р. – близько 700 м². Під час польових досліджень Городка було залучено приблизно тисячу копачів.

Враховуючи наявні в публікаціях фотографії, прокопування відбувалося за допомогою лопат, а скупчення матеріалу розчищали за допомогою ножів, кельм і т. п. Скупчення матеріалу фотографували та залишали на останцях. Так, доволі показовою є фотографія хребта мамонта у положенні *in situ* [Sawicki, 1927a, s. 40]. Знахідки фіксувалися та заносилися на план.

За організацією та методикою польової роботи розкопки в Городку нагадують польові дослідження у Довгиничах, які проводив І.Ф. Левицький. А ще цікава деталь полягає в тому, що робота Л. Савіцького є єдиною, на яку у своєму звіті, присвяченому Довгиничам, послався Ф.І. Левицький [Левицький, 1929; НА ІА НАНУ, Ф. 4, Спр. 25, арк. 13]. Цей факт свідчить про безпосередній зв'язок археологів радянської України та дослідників палеоліту Західної України.

Одна з основних цілей польових робіт – дослідити геологічну структуру пам'яток і місце археологічних знахідок у ній. У публікаціях нами не було знайдено малюнків, фотографій стратиграфії, проте в публікації Л. Савіцького є стратиграфічний опис стінки розкопу.

Окремо слід наголосити на матеріально-технічних умовах, за яких відбувалися розкопки. Оскільки польові дослідження здійснювалися на землі барона Ф. Штенгеля, та враховуючи його безпосередню зацікавленість, то особливих проблем з фінансуванням не було. Міністерство суспільних робіт виділило 18 тис. злотих. Л. Савіцький обладнав польову лабораторію для очищення від залишків лесу, сортування та пакування знахідок [Sawicki, 1927, s. 41]. Матеріально-технічним умовам польових досліджень Городка можуть позаздрити багато археологів, які сьогодні досліджують палеолітичні пам'ятки.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. на Волині проводилися польові дослідження фінальнопалеолітичних пам'яток **свідерської культури**. Загалом у Польщі виявлення пам'яток свідерської культури пов'язано з іменами Ірени Савіцької та Стефана Круковського. Дослідники на стоянці Свідре Вельке I під Варшавою проводили розвідки з 1912 р., а в 1919 – 1932 рр. – розкопки [Sawicki, 1935, s. 1].

Польові дослідження пам'яток на території сучасної України проводилися на чолі з С. Круковським у 1938 – 1939 рр. Також у роботах брали участь Мар'ян Гоздовський (*Marian Gozdowski*) та Ян Зурек (*Jan Zurek*). Археологи розкопували пам'ятку Нобель I на території сучасної Рівненської області [Грибович, 1980, с. 54].

Через особливість Нобеля як дюнної пам'ятки було обрано і специфічну методику польових робіт. Всю територію місцезнаходження було поділено на частини: західну і східну, північну і південну. За допомогою просіювання було локалізовано окремі скупчення, які і було окремо розкопано [Sulgostowska, 1989, s. 141 – 143]. Яскравим прикладом подібної техніки польових робіт є дослідження Народич І.Ф. Левицьким [Рис. 4]. Колекція з розкопок 1938 – 1939 рр. зберігається у Кракові.

У повоєнні роки свідерські пам'ятки продовжили активно досліджувати вже українські дослідники Р.Т. Грибович [Грибович, 1980] та Л.Л. Залізняк [Нерпина, Залізняк, Кротова, 1986; Залізняк, 1989; Залізняк, 1999; 2005; 2015; 2016].

У 1920 р. відбулася значна подія в науковому житті Галичини – було відкриття для відвідувачів експозиції музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Керівником музею став **Юрій Іванович Полянський** – людина з широким колом інтересів і думок. Зокрема, основними сферами його інтересів були плейстоценова геологія й археологія доби палеоліту. Починаючи з 1923 р. Ю.І. Полянський проводив щорічні польові дослідження, під час яких збирав археологічний, зокрема палеолітичний, матеріал [Ситник, 2012, с. 59].

На заваді дослідженню наукової спадщини Ю.І. Полянського стоїть дуже мала кількість опублікованих ним праць. Ця особливість може бути обумовлена характером самого археолога, який насторожено ставився до колег, підозрюючи їх у можливному плагіаті. Вчений відкрив низку пам'яток кам'яної доби у сучасних Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях, зокрема 66 палеолітичних пам'яток. Проте про більшість із них відомо лише зі згадок у його геологічних працях [Ситник, 1998, с. 19].

Пам'яток ашельської доби в регіоні не виявлено. Стоянки мустьєрського типу (Янів, Касперівці, Буківна, Більче Злате та Печерна) характерні використанням на них кварциту як сировини для виготовлення знарядь праці. Окрім того, на пам'ятках досліджені залишки фауни плейстоценової доби, а саме: мамонта (*Elephas primegenius*), коня (*Equus caballus*), благородного оленя (*Cervus elephus*), бізона (*Bison priscus*) та ін. [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 501, с. 9 – 17]

Найвідомішими верньопалеолітичними пам'ятками, дослідженими Ю.І. Полянським, є **Лісичники** та **Новосілка-Костюкова**, які знаходяться на березі р. Серет у Заліщанському районі Тернопільської області.

На пам'ятках були закладені невеликі розкопи. Варто зазначити, що головною метою польових досліджень Ю.І. Полянського була фіксація геологічної ситуації на пам'ятці, а археологічні студії були другорядними. Новосілка-Костюкова була розкопана Ю.І. Полянським разом із С. Круковським. Спільно вони проводили польові дослідження і на інших пам'ятках [Krukowski, 1939, s. 40 – 41; Борисковский, 1953, с. 128 – 133; Ситник, 1998, с. 19; 2012, с. 61 – 62].

Про дослідження палеоліту **Закарпаття** містяться свідчення в роботах Й. Скутіла та І. Янковича [Skutil, 1938; Янкович, 1931]. Й. Скутіл створив бібліографічний покажчик робіт, що стосуються палеолітичної археології Моравії. Покажчик цінний тим, що у ньому можна знайти загальні роботи з вивчення палеоліту Чехословаччини [Skutil, 1965].

Й. Скутіл відзначав наявність двох районів українського Закарпаття, де було виявлено палеоліт: біля міст Мукачеве та Берегове. Т. Легоцький, будучи місцевим адвокатом, збирав палеолітичні старожитності поблизу Мукачева та передавав їх до місцевого музею. У 1906 – 1908 рр. Тівідар Легоцький знайшов поблизу Мукачева кам'яні знаряддя праці які передав до місцевого музею (завідував музеєм доктор Й. Янкович). Тут Т. Легоцький відкрив «багату кам'яну індустрію чорного кольору» [Skutil, 1938, с. 129]. У роботі М. Янковича містяться фотографії даних знахідок, де, не зважаючи на низьку

якість знімків, у матеріалі можна побачити деякі палеолітичні риси. Водночас у колекції містяться кулеподібні нуклеуси, скребачки у вигляді трапецій, наконечники стріл, які відносяться до пізніших епох [Янкович, 1931, с. 5758].

Т. Легоцький також зібрав п'ять кам'яних фрагментів, які Й. Скутіл відніс до мустьє. Знахідки мали типову для середньопалеолітичних нуклеусів радіальну форму. Також Й. Скутілом відібрано й опрацьовано артефакти зі зборів Т. Легоцького. На північний схід від Мукачева відкрито значну кількість обробленого людиною андезиту з характерними мустьєрськими рисами [Skutil, 1938, с. 129-130; табл. 15]. Загалом можна сказати, що збори Т. Легоцького мали нерегулярний характер. Археологічні дослідження околиць Мукачева проводилися упродовж двох років, однак нині складно визначити точне місце збору тих чи інших речей.

На правому березі р. Боржави (притока р. Тиси) неподалік від м. Берегове у 1935 р., на схід від Берегового на найзахідніших відрогів Карпатських гір було відкрито палеолітичну стоянку. На південному схилі західних відрогів було розміщений кар'єр по добуванню ріолітових порід. У західній стінці кар'єру на глибині 1,83 – 2 м. у 1935 р. дослідники виявили знаряддя праці людини палеолітичної доби. Це були перші палеолітичні артефакти, що були знайдені *in situ* в культурному шарі. Ця пам'ятка є результатом спільної роботи Й. Скутіла та М. Янковича [Skutil, 1938, с. 132-133].

Першим виявив кам'яні артефакти робітник кар'єру Олександр Монда. Речі було передано до Мукачівського музею, де їх опрацювали В. Янській (*Dr. V. Jantsky*) і Й. Скутіл. Згодом В. Янській обстежив кар'єр та знайшов шматки андезиту, пісковіку та кварциту з обробленим робочим краєм. Дослідники інтерпретували знайдені артефакти ашельською добою або навіть більш ранніми. Але за малюнками важко визначити час побутування цих речей [Skutil, 1938, с. 134-135].

Питань методики польових досліджень археологи не торкались через те, що на Закарпатті у міжвоєнний період не проводили повноцінні розкопки жодного палеолітичного об'єкту. Така ситуація обумовлена відсутністю

науково-дослідницької структури в регіоні. Звісно, було б некоректно порівнювати збори під час прокопування кар'єру в Закарпатті у 30-х рр. ХХ ст. з польовими дослідженням подібних кар'єрних пам'яток в УРСР. Закарпатський палеоліт досліджували краєзнавці, робітники місцевих музеїв. Ці дослідження, безумовно, не такі яскраві, як повоєнні розкопки радянських палеолітознавців.

Кордон між СРСР і Румунією до літа 1940 р. проходив по річці Дністер. У 1940 р. **Північна Буковина**, або сучасна Чернівецька область, увійшла до складу УРСР. Після Першої світової війни і до Прутської операції Північна Буковина та Бессарабія входили до складу Румунії. Тому пам'ятки палеолітичної доби досліджувалися румунськими археологами.

Найповніший історіографічний опис польових досліджень до приходу радянської влади у сучасній Чернівецькій області містять роботи О.П. Черниша [Черныш, 1952; 1953; 1954; 1959].

Перша пам'ятка палеолітичної доби у Північній Буковині – стоянка Оселівка, відкрита у 1923 р. Ч. Амброжевичем, професором Чернівецького університету. У 1924 – 1926 рр. розвідувальними шурфами виявлено два культурних шари: мікоксський та оріньяцький. Тоді ж було відкрито та досліджено пам'ятку в с. Кормань. Ч. Амброжевич визначав культурні залишки Кормані як ашельсько-мікоксські та оріньяцькі. Окрім того, було виявлено залишки палеоліту у вигляді кам'яних знарядь праці біля с. Дарабани Хотівського району. У 1924 – 1926 рр. геолог з Кишинєва Н. Фролов в урочищі Казенний Яр зібрав остеологічні залишки мамонта та знаряддя праці палеолітичної людини [Черныш, 1959, с. 6].

Упродовж 1926 – 1928 рр. Ч. Амброжевич на правому березі Дністра відкрив групу палеолітичних пам'яток: Вороновиця I – IV, Бабин I – VI, Кормань I – III, Ожево I, Распопинці I – III, Волошкове I – IV, Неславча I – II, а також місцезаходження біля сіл Прелипче Лука, Наславча та Балинці. У 1928 р. він провів розвідувальні роботи на стоянці Оселівка, а в 1929 р. – на стоянках Бабин III та Кормань II. Матеріали не публіковано, а є лише згадка про них

[Черниш, 1959, с. 6]. Усього за роки своїх розвідок Ч. Амброжевич відкрив 27 палеолітичних стоянок та місцезнаходжень. Майже всі пам'ятки дослідник відносив до оріньяку, а лише деякі з них – до мікоку.

У 1928 – 1931 рр. на Дністрі працював геолог І. Ботез, який займався вивченням четвертинних відкладів. Суміжно до геології І. Ботез зазначав особливості залягання археологічних матеріалів палеолітичного часу. Дослідник відкрив три палеолітичні пам'ятки між селами Кормань та Атаки Секирянського р-ну. Однією з цих трьох пам'яток є Молодова І з чотирма культурними шарами: мустьєрським та трьома оріньяцькими.

Окрім того, вивчав палеоліт лівого берега Дністра Н. Морошан. Протягом 1928 – 1932 рр. Н. Морошаном було відкрито 15 палеолітичних пам'яток, а також обстежено стоянки, що були відкриті раніше Ч. Амброжевичем. Особливу увагу дослідника привернули пам'ятки Бабин І – VI та біля с. Молодова. Польові дослідження Кормані та Молодови І протягом декількох років спільно проводили І. Ботез та Н. Морошан [Черниш, 1959, с. 7-8].

Отже, палеолітичні пам'ятки на Північній Буковині було виявлено лише в 20-х рр. ХХ ст. Ч. Амброжевич, Н. Морошан та І. Ботез відкрили та обстежили більше п'яти десятків пунктів палеолітичного часу. Широкомасштабних польових досліджень не проводилось. Деякі з відкритих румунськими дослідниками пам'яток продовжують досліджуватись і нині.

Отже, західноукраїнські землі мають різноманітну політичну історію і не менш різноманітну та яскраву історію польових археологічних досліджень палеолітичних пам'яток. Більшість польових робіт – це розвідки (пошук та огляд пам'яток, збір підйомного матеріалу, закладання невеличких шурфів). До Першої світової війни більшість палеолітичних пам'яток було відкрито не археологами, а геологами, палеонтологами, краєзнавцями та любителями давнини. Такі дослідження мали на меті зафіксувати ситуацію природничу, а не археологічну, тому дослідники здебільшого не зважали на особливості залягання культурного шару.

Після Першої світової війни на західноукраїнських територіях, що увійшли до Польської держави (як порівняти з Румунією та Чехословаччиною), найактивніше розвивалося палеолітознавство. Львів став одним із наукових центрів Другої Речі Посполитої. У Львові польові дослідження палеолітичних пам'яток проводив Ю.І. Полянський, який, не зважаючи на свою активну політичну проукраїнську діяльність, плідно співпрацював з колегами з Польщі.

Методика польових робіт розкопок С. Круковського, Л. Савіцького була використана радянським палеолітознавцем І.Ф. Левицьким у дослідженнях палеолітичних пам'яток Волині, які були на території тодішнього СРСР (Житомирщина), – Довгинич та Народич.

Висновки до розділу II

Перші польові дослідження палеолітичних пам'яток в Україні датуються 70-ми рр. XIX ст. Історію розкопок палеоліту на території сучасної України, яка входила до тодішньої Російської імперії, можна поділити на два етапи: 70 – 90-ті рр. XIX ст. та 90-ті рр. XIX ст. – 1917 р. Під час другого періоду польові дослідження суттєво інтенсифікувалися. Водночас провести яку-небудь періодизацію польових досліджень на українських землях, що входили до Австро-Угорщини, неможливо. Така ситуація пов'язана з тим, що у Наддніпрянській Україні досліджено набагато більше палеолітичних пам'яток, аніж у Західній. Чи не єдиним дослідженим палеолітичним місцезнаходженням були Глиняни, що неподалік від Львова.

Палеолітичні пам'ятки України привертали увагу науковців не тільки Києва, а й Петербурга. У Києві протягом 90-х рр. XIX – 10-х рр. XX ст. сформувався власний центр польових досліджень археологічних пам'яток, зокрема й доби палеоліту. В.В. Хвойка, В.М. Щербаківський, Д.М. Щербаківський, П.Я. Армашевський, В.Б. Антонович заклали підвалини методики польових досліджень палеолітичних пам'яток України.

У 20-х рр. XX ст. територія сучасної України залишилася розділеною між різними державами, але тепер уже між СРСР, Польщею, Румунією та

Чехословаччиною. Двигуном радянської археології в Україні стала діяльність працівників новостворених музеїв і центральних установ у Києві: Кабінету/Музею антропології та етнографії ім. Хв. Вовка, ВУАК-СІМК-ІМК-ІА АН УРСР та ін.

У 20 – 30-ті рр. ХХ ст. в радянській Україні реалізовували такі масштабні проекти як ДніпроГЕС та БоГЕС. Під час будівництва цих об'єктів інфраструктури вели рятувальні археологічні дослідження, зокрема і палеолітичних пам'яток. Безсумнівно, державна власність на землю відкрила ширші можливості для обстеження всіх земель щодо наявності об'єктів археологічної спадщини. Було досліджено зони майбутнього затоплення водосховищем ДніпроГЕС у Надпоріжжі, де було відкрито палеолітичні пам'ятки Ямбург, Кайстрова балка, Осогорова балка, Семенівка та ін.

Історія польових досліджень палеолітичних пам'яток за радянської України ділиться на два послідовні етапи: до реорганізації ВУАК у 1934 р. та після і до початку бойових дій на території України (1934 – 1941 рр.).

До 1934 р. українська радянська археологія була замкнута в собі та розвивалася природнім шляхом. У 1934 р. було ліквідовано ВУАК зі звинуваченням у буржуазному націоналізмі. Після цих подій стали організовувати спільні українсько-російські експедиції на території сучасної України. Зокрема, варто згадати про дослідження Гінців у 1935 р. та Деснянської експедиції у 1936 – 1941 рр.

Більшість пам'яток доби палеоліту в Західній Україні (на територіях, що були під владою Польщі, Румунії та Чехословаччини) відомі нам виключно за розвідками.

На західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, широкими площами масштабно досліджувалася лише одна палеолітична пам'ятка – Городок. Розкопки пам'ятки проводили на високому фаховому рівні. Відомо, що керівника досліджень Городка Л. Савіцького консультував Л.Є. Чикаленко, який ще під час власних досліджень у Мізині в 1916 р. висловлював ідею наявності палеолітичних жител.

У цей період закладались основи методів польових досліджень. Рівень проведення польових досліджень палеолітичних пам'яток тоді пройшов не простий шлях від скарбощукацтва до організації експедицій, які мали на меті знайти палеолітичну пам'ятку та дослідити особливості залишків життєдіяльності давньої людини.

Методика польових досліджень упродовж останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст. пройшла певний шлях розвитку. Спочатку палеолітичні пам'ятки копалися з єдиною метою – добути якомога більше артефактів. Під час досліджень Гінців у 70-х рр. ХІХ ст. археологи брали лише дрібні речі, а великі комплекси, де були важкі кістки мамонтів, лишали *in situ*, попередньо акуратно розчищаючи. На поч. ХХ ст. майже всі палеолітознавці копали траншеями. Лише В.В. Хвойка копав широкою площею, попри те, що йому довелося копати в несприятливих умовах міського оточення.

Поступово вже напр. 20-х рр. перемогла ідея збору максимальної кількості інформації за допомогою ретельної фіксації стратиграфії та планіграфії об'єкта. Траншеями тоді копали лише поодинокі археологи-аматори (наприклад, В.М. Євсєєв).

Український радянський археолог І.Ф. Левицький у своїх дослідженнях на Народичах та Довгиничах використовував методику аналогічну тій, що була застосована польськими колегами під час робіт на Городку. Вчений, перейшовши на роботу з Житомирщини до столичного Харкова, переніс із собою і прогресивну тоді методику польових робіт широкими площами, яку застосував під час досліджень стоянок Надпоріжжя за кошти Дніпробуду. Згодом він так само розкопував Гінці в 1935 р.

М.Я. Рудинський копав широкими площами Журавку та Пушкарі І. Винятком є роботи на Мізині у 1930 та 1932 рр., які були цілком справедливо розкритиковані П.П. Єфименком. Однак необхідно зважати на мету, яку ставив М.Я. Рудинський, коли він починав роботи («набрати матеріали на виставку»). Говорячи про методику, важливо згадати дослідження Городка в 20-х рр. ХХ

ст. на Волині, на території контрольованій Польщею. Розкоп Л. Савіцького виглядав ідентичним до розкопів І.Ф. Левицького.

Кордон між державами не вплинув на розвиток методики польових досліджень. Польові роботи на Волині (що була поділена між Польщею та СРСР) проходили за схожою методикою, яка згодом перейшла і до радянських дослідників. Методика варіювалася залежно від топографічних умов, геології пам'ятки, а також фінансування.

За влучним визначенням Н.І. Платонової, дореволюційна археологія – це археологія без археологічної думки в сучасному її розумінні. Археологія з доволі невизначеною методикою, але з чіткою метою, яка полягала у тому, щоб знайти залишки життєдіяльності палеолітичної людини та спробувати реконструювати її життя.

Отже, українська польова археологія у 20-30-х рр. – це пошук окремих речей, комбінування досліджень старими методами, дореволюційними та новими, які проникають до радянського наукового простору через Західну Україну.

РОЗДІЛ III. ТЕОРЕТИЧНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ПАЛЕОЛІТ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XIX – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

Археологічна наука на теренах сучасної України розвивалася паралельно зі світовими тенденціями. У попередньому розділі йшлося про те, що землі України були поділені між Австро-Угорською та Російською імперією, а пізніше між СРСР і Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Значною мірою такий поділ між державами позначився на організації польових досліджень і накопиченні джерельної бази, що спричинило поширення різних принципів і теоретичних концепцій інтерпретації минулого. Під теоретичними узагальненнями в роботі розуміються принципи побудови періодизацій, соціально-економічних схем реконструкції палеолітичного минулого.

У цьому розділі дисертаційної роботи висвітлюються питання щодо теоретичних узагальнень останньої третини XIX – першої половини XX ст. Основні задачі: описати хронологічні схеми, якими користувалися вітчизняні дослідники; показати регіональні особливості палеолітичної археології; охарактеризувати принципи побудови періодизаційних, хронологічних схем, які були побудовані дослідниками на палеолітичних матеріалах з території України; окреслити особливості радянського міжвоєнного періоду для палеолітознавства (порівнюючи з регіонами України, які не входили до складу СРСР); побудувати періодизацію теоретичних узагальнень палеоліту останньої третини XIX – першої половини XX ст.

3.1. Культурно-хронологічні інтерпретації, періодизаційні побудови археологів щодо палеоліту наприкінці XIX – у першій половині XX ст.

Ідея поділу ранньої історії людства на періоди сягає античних часів. Класичною є праця античного автора Лукреція Кара «*De naturarum rerum*» («Про природу речей») про використання людьми каміння, а згодом – бронзи та заліза:

«Зброєю давньою був кулак, нігті, зуби,

Та каміння, також шматки лісових гілляк;
Потім була відкрита сила заліза й бронзи;
Але раніше, ніж залізо, була знана бронза»

(переклад братів Шлейхер) [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 1027, арк. 30 – 31].

У Лукреція Кара така схема розвитку людства була зазначена без доказів і пояснень. Тому на довгий час ця схема давнини лишилася не більше ніж припущенням чи навіть фантазією античного автора. Подібні малодоказові вислови мають місце в роботах європейських інтелектуалів XVIII ст. [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 1027, арк. 32]. Однак усі ці роботи містили відомості про домінування кам'яних індустрій в історії людства до всесвітнього потопу.

Ранні періоди розвитку археології прийнято пов'язувати з антикварництвом – збором цікавих речей (незвичної форми чи таких, які виготовлені з благородних металів). Поступово виникли перші музеї – зібрання раритетних речей. Музейні працівники перші відчували гостру необхідність у систематизації власних матеріалів.

Засновник і перший директор Датського національного музею в Копенгагені К.Ю. Томсон розробив власну систему «трьох віків» та опублікував її в 1836 р. у «Путівнику по північним старожитностям» [Генинг, Левченко, 1992, с. 37]. Для зручності розміщення речей давнини у музейних залах Датського національного музею директор поділив усі археологічні знахідки на кам'яні, бронзові та залізні. У такий спосіб народилася «система трьох віків», від якої взяли початок усі хронологічні, періодизаційні схеми та історико-культурні побудови. По суті, система трьох віків є класифікацією археологічного матеріалу за поступальним принципом. Деякі археологи розглядають діяльність К.Ю. Томсона як перші наукові дослідження в галузі археології [Клейн, 2000, с. 485]. Згодом схему К.Ю. Томсона доповнив стратиграфічними дослідженням Й.Я. Ворсо. Схема «трьох віків» отримала підтвердження завдяки польовим дослідженням: кам'яні комплекси лежали в нижніх шарах пам'яток, які зверху перекривали шари з речами бронзової та

залізної діб. Отже, схема Томсона – Ворсо не була виключно теоретичним конструктом, а виходила з реального місця речей у геологічних відкладах.

Розроблена К.Ю. Томсоном система є періодизацією, яка побудована за ознакою пануючого в певну епоху матеріалу. Періодизація К.Ю. Томсона – Й.Я. Ворсо втілилась в роботах послідовників. Так, Дж. Леббок поділив кам'яну добу на палеоліт і неоліт, а до схеми додав і мезоліт. Ділення кам'яної доби відбулося вже не за матеріалом, а за техніко-типологічними характеристиками артефактів. За таким само принципом побудована і схема француза Г. де Мортільє, про яку йтиметься нижче.

Центром розвитку фізичної та доісторичної антропології у ХІХ ст. була Франція. На формування перших уявлень про кам'яну добу в Російській імперії значно вплинула французька антропологія. Власне наука про найдавніше минуле людства почала формуватися в середині ХІХ ст. У 30-х рр. ХІХ ст. на берегах річки Сомі в Північній Франції місцевий краєзнавець Буше де Перт збирав кам'яні речі, які вважав знаряддями праці давніх людей. У 50 – 60-ті рр. ХІХ ст. вийшли друком роботи з доісторії Франції Буше де Перта, Е. Ларте, Г. де Мортільє, А. Брейля та ін.

Г. де Мортільє 1 березня 1869 р. на засіданні Академії наук виголосив доповідь «Спроба класифікації печер та навісів за знаряддями праці». Допрацьовану доповідь було проголошено на конгресі з антропології та доісторичної археології в Брюселі [Пахарєва, 2008, с. 39]. Ця схема була класифікацією палеолітичного матеріалу суто з території Франції. Ф. Сальмон, Е. Пьєт запропонували інші системи класифікації кам'яних речей.

Класифікація Г. де Мортільє була побудована на основі техніко-типологічного аналізу кам'яних знарядь праці палеолітичної доби. Для Г. де Мортільє індустрії або «культури» були поділені за стратиграфічними шарами. Між поняттями «культура» та «епоха» ставився знак рівності [Лебедев, 1992, с. 331]. Палеоліт складався з ашелю, мустьє, солютре та мадлену. У схемі був відсутній оріньяк. Між твариною та людиною у схемі Г. де Мортільє була істота – перехідна ланка: гомосіміус, антропопитек, яка

користувалась еолітами (природньо загостреним камінням). Хронологічна схема Г. де Мортільє залишалася панівною в доісторії й антропології до того, як її почала витіснити періодизація абата Анрі Брейля.

У 60-х рр. ХХ ст. Е Ларте застосував стратиграфічний метод та зміг датувати культурні шари та поховання палеолітичної доби. Дослідник спромігся встановити зв'язок між геологічними шарами та рештками викопної фауни. Було виділено ери панування гіпопотама; печерного ведмедя; мамонта та шерстистого носорога; північного оленя; зубра та бізона [Лебедев, 1992, с. 115].

З 1911 р. на посаді професора Паризького університету працював Г. Обермайер. На початок ХХ ст. дослідник зміг узагальнити відомий на той час масив відомостей про палеоліт і завдяки цьому сформулював періодизацію найдавнішого минулого людства на засадах еволюціонізму. Вчений виділяв глобальні епохи, що послідовно змінювали одна одну: шель, ашель, мустьє, оріньяк, солютре, мадлен, азиль [Обермайер, 1913, с. 125 – 161, 200 – 253].

Робота Г. Обермайера мала енциклопедичний характер і лягла в основу праць радянських палеолітознавців, зокрема П.П. Єфименка. Сама структура фундаментальної праці П.П. Єфименка «Первісне суспільство» частково повторює структуру «Доісторичної людини» Г. Обермайера [Обермакйер, 1913, с. V – VII; Єфименко, 1938, с. III – VII].

Отже, у ХІХ ст. у Франції сформувалися два підходи до класифікації, побудови періодизаційних, хронологічних схем палеолітичних пам'яток: техніко-типологічний принцип і принцип панування певного виду тварин у конкретну епоху. Г. Обермайером створено періодизацію палеолітичного минулого людства, з опираючись на розвиток матеріальної культури первісної людини.

Французькі дослідники мали контактували з археологами, що досліджували територію України. Зокрема, Ф.К. Вовк пройшов французьку школу палеолітознавства і в його особовому фонді відклалися листи від Г. де Мортільє та А. Мортільє. Листи датуються французьким періодом життя

вченого (1887 – 1905 рр.). Після переїзду його до Петербурга інтенсивність спілкування знизилася [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 3246 – 3260а; 3262; 3263].

3.1.1. Уявлення про хронологію дослідників палеоліту Наддніпрянської України напр. XIX – на початку XX ст.

Вже з відкриттям у 70-х рр. XIX ст. стоянки Гінці на Полтавщині почалися перші дослідження доби палеоліту на території України. Перші палеолітичні матеріали вітчизняні дослідники інтерпретували, спираючися на праці західних дослідників, насамперед французів. У 60-х рр. XIX ст. побачили світ російськомовні переклади фундаментальних праць Ч. Дарвіна та Г. Лайєля. На поч. XX ст. опубліковано переклади європейських науковців Г. Обермайера, Г. де Мортільє та ін. У 1903 р. Ф.К. Вовк прочитав у Львові курс лекцій присвячених періодизаційній схемі Г. де Мортільє.

Зазначимо, що залишки діяльності палеолітичної людини траплялися і до відкриття першої стоянки давньої людини на території України. Завдяки відкриттям Буше де Перта та класифікації Г. де Мортільє з'явилася можливість фахової оцінки цих знахідок.

Ф.І. Камінський віносив кам'яні знаряддя праці типу мустьє до «найбільш давнього типу» [Каминский, 1878, с. 148]. Дослідник відзначав схожість знайдених артефактів у Гінцях із західноєвропейськими аналогами. Панування знарядь праці типу мустьє відповідає епосі панування мамонта в Європі. Великі кістки вимерлих тварин привернули увагу місцевих жителів, кремій же мав другорядну роль [Каминский, 1878, с. 148 – 150].

К.М. Феофілактів зосередився на питаннях геології, клімату за часів побутування в Гінцях палеолітичних людей. Вчений вважав, що територія України під час льодовикової доби була покрита прильодовиковими водами. А після того, як льодовик розтанув, а територія України стала придатною для життя людини. Саме післяльодовикову добу К.М. Феофілактів визначає як час існування людини на Гінцівській стоянці [Феофилактів, 1878, с. 159].

Посилань на роботи європейських археологів у перших дослідників Гінців немає. Лише спростовується думка Й. Ворсо про те, що людина в палеоліті на території Російської імперії не жила.

Розкопки Гінців українські археологи поновили лише в 90-х рр. ХІХ ст., зокрема професор історії університету ім. св. Володимира в Києві В.Б. Антонович. В.Б. Антонович сприймав первісну археологію як невід'ємну частину історії Східної Європи. Вивчення історії українського народу було першочерговою метою історика.

Професор був знайомий з європейською літературою з доісторичної археології, про що свідчать короткі конспекти робіт західних дослідників давнини. Зокрема, В.Б. Антонович був знайомий з працями Дж. Леббока, К.Е. фон Баєра та Дель Маркеса де Надаля, що дають загальну інформацію про первісну археологію. Про роботи Г. Де Мортильє В.Б. Антонович згадував, але не виділяв із загалу. Археолог зазначав, що праця «Доісторія людства» – досить популярний твір про кам'яну добу. Водночас роботи Ж.-Л. Катрфажа, він відніс до робіт, у яких свідчення з етнографії та антропології застосовані у первісній археології [ІР НБУВ, Ф. 1. Спр. 7796].

Об'єктом археологічного зацікавлення професора була Волинь. Дослідник датував всі зроблені з каменю речі кам'яною добою. Зокрема, кам'яні артефакти з поховальних комплексів доби бронзи дослідник теж відніс до кам'яної доби, яку археолог не ділив на періоди та епохи [ІР НБУВ, Ф. 1. Спр. 7835].

Під час досліджень Києво-Кирилівської стоянки в Києві В.В. Хвойка визначив оброблені рукою людини каміння палеолітичним часом. Датування пам'ятки підтвердили професори Київського університету ім. св. Володимира В.Б. Антонович та П.Я. Армашевський. Варто зауважити, що вони не були фахівцями саме з вивчення первісності. В.В. Хвойка не був професійним науковцем, а В.Б. Антонович насамперед був істориком, який цікавився пізнішими періодами історії України, аніж палеоліт. П.Я. Армашевський був

професором геології. Він виголосив доповідь, присвячену геологічній будові Кирилівської стоянки на XI Археологічному з'їзді в Києві в 1899 р.

П.Я. Армашевський зазначав, що Кирилівська стоянка є найдавнішою з усіх відомих на той момент пам'яток кам'яної доби на території Російської імперії [Армашевський, 1903, с. 143]. Після доповіді зав'язалася дискусія щодо датування пам'ятки: дольодовиковим часом чи післяльодовиковим. В.О. Городцов не бачив на пам'ятці слідів впливу морени, а П.Я. Армашевський наголошував на тому, що стоянка відноситься до післяльодовикового часу.

В.В. Хвойка розробив власну періодизацію давнього минулого України, в основі якої лежала ідея автохтонізму. Періодизація була присвячена передусім пам'яткам пізніших епох. Кам'яну добу традиційно поділено на палеоліт і неоліт, не виділяючи в межах цих епох певні культурні підрозділи [Хвойка, 1913, с. 1-10].

Панівною була ідея не зміни населення, а зміни культури, носієм якої був народ, що постійно живе на певній території. Популярна з XVIII ст. ідея автохтонізму походить з концепції прогресивного поступового розвитку людства. Власне Г. де Мортільє вважав, що розвиток людського суспільства напряму залежить від розвитку технологій вироблення та обробки знарядь праці. Тому в схемі Мортільє кожен етап розвитку людства безпосередньо пов'язано з певним етапом розвитку людської культури (суспільства). Тобто на прикладі класифікації кам'яних знарядь праці яскраво відображено процес прогресивного розвитку людства [Генинг, 1982, с. 69].

Слід зауважити, що класифікація Г. де Мортільє вирішувала суто прикладні задачі. Як зазначає Н.І. Платонова, археологи виходячи з практики цілком природньо, приходили до ідеї еволюційного розвитку людської культури. Так, О.Г. Пітт-Ріверс самостійно дійшов до ідеї еволюції технологій. Лише Е.Б. Тайлор теоретично обґрунтував еволюціонізм як напрям у розумінні первісності. За часів Російської імперії не було заведено давати опис методики археологічних досліджень пам'ятки. Фактично доводиться формулювати

теоретичні засади робіт дореволюційних археологів через їх реконструкції на базі фрагментарних даних [Платонова, 2010, с. 11-12].

Медіатором між археологічною наукою Заходу та Російської імперії був українець Ф.К. Вовк. Після повернення до Російської імперії Ф.К. Вовк сприяв організації антропологічних робіт у широкому сенсі. Професор та його учні цікавилися сучасним антропологічним складом населення України, а також доісторичної антропологією. Дослідник першим застосував класифікаційну схему Г. де Мортильє щодо Кирилівської палеолітичної стоянки, віднісши її до мадленського часу. Він визначав час існування пам'ятки передусім за виробами мистецтва, аналогії яким відкрито у Франції та датовано мадленом. Вироби мистецтва з Кирилівської стоянки тотожні з французькими артефактами мадленського часу за орнаментальними мотивами та технікою різьблення. Для підкріплення авторитетності власних слів вчений звертався до Е. Пьета, який без сумніву визнав речі з Кирилівської стоянки як мадленське мистецтво [Вовк, 1899a].

За палеонтологічною періодизаційною схемою Е. Ларте мадленський час відповідав періоду панування північного оленя (*Cervus Tarandus*). Ф.К. Вовк відзначав, що в культурному шарі Кирилівської стоянки не було знайдено залишків північного оленя. Тобто у ті часи, коли у Франції люди виробляли знаряддя праці з кісток північного оленя, на території України панувала популяція мамонтів.

Е. Пьет ділив мадлен на дві фази: рання – панування мамонта, а пізня – оленя. Ф.К. Вовк вважав, що за розвитком кам'яних знарядь праці Кирилівська стоянка відповідає першому етапу мадленського часу, а за розвитком мистецтва – другому. І як висновок археолог припускав можливість існування особливої специфічної мадленської доби в Україні, де знаряддя праці мадленські і панує мамонт, а не північний олень [Вовк, 1903, с. 20 – 25]. Даткування мадленським часом викликало дискусію в середовищі російських антропологів, але зрештою і сам В.В. Хвойка погодився з культурно-історичним визначенням Ф.К. Вовка [Франко, 2000, с. 219].

У 1903 р. Ф.К. Вовк у Парижі закупив невеличку археологічну колекцію кам'яних знарядь праці. Ця колекція стала ілюстрацією до короткого курсу лекцій з археології, який він прочитав у стінах Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові. 16-годинний цикл лекцій було присвячено періодизаційній схемі Г. де Мортильє. НТШ опублікувало окремим виданням схему Мортильє у перекладі Ф.К. Вовка українською мовою [Франко, 2000, с. 226].

Ф.К. Вовк був учнем і послідовником Г. де Мортильє. Він промовив на похоронах французького вченого прощальне слово, а також опублікував некролог, у якому оцінюючи періодизаційну схему Мортильє, відзначав, що вона побудована не лише на французьких матеріалах. Ця схема цілком може бути використана і в побудові локальних хронологічних колонок.

Визначаючи час існування Мізинської стоянки, один із учнів Ф.К. Вовка, П.П. Єфименко, опирався на геологічний опис району П.Я. Армашевського. Ключовим стало питання повсякденного побуту людей, які залишили культурні залишки у часи до панування льодовика чи після. П.П. Єфименко однозначно бачив, що культурний шар не було порушено, тобто потужні водні потоки, що текли під час танення льодовика, не зруйнували культурний шар. Тому було зроблено висновок, що пам'ятка існувала вже в післяльодовиковий час [Єфименко, 1913, с. 76].

П.П. Єфименко займався класифікацією кам'яних знарядь праці з Мізинської палеолітичної стоянки. Дослідник відзначав, що загалом кам'яні знаряддя повторюють форму знарядь праці з палеолітичних пам'яток Франції. Інвентар класифіковано за «французькою» схемою [Єфименко, 1913, с. 81]. Виділені групи артефактів: нуклеуси, відбійники, відщепи та пластини, пластини з відбитим краєм, увігнуті скребачки, проколки, різці.

А.А. Спіцин у своїй праці «Русский палеолит» узагальнив відомості про дослідження кам'яної доби на території Російської імперії. Археолог підкреслював, що палеолітознавство є специфічною галуззю археології, тому що належить до природничих дисциплін. Щодо періодизації, то науковцем

було взято за основу схему Г. де Мортільє. Характеризуючи різні пам'ятки, А.А. Спицин описував технокомплекс, який був тотожним до тієї чи іншої еталонної пам'ятки у Франції [Спицын, 1915].

Питання хронології, періодизації та культурно-історичної диференціації палеолітичних матеріалів, які походять із території України, досліджувались у загальноєвропейському контексті та контексті первісної археології Російської імперії. Дослідників Гінців у 70-х рр. XIX ст. цікавив період життя на палеолітичній пам'ятці під час існування льодовика. У 90-х рр. XIX ст., київський геолог П.Я. Армашевський також цікавився питанням існування льодовика та датував існування Києво-Кирилівської стоянки льодовиковою добою. Кам'яний інвентар археологи визначили за періодизаційною схемою Г. де Мортільє згідно з техніко-типологічним принципом. Основою схеми слугували класичні західноєвропейські пам'ятки. Археологи, які вивчали палеолітичні пам'ятки на території України, цю схему сприймали як підґрунтя для локальних періодизаційних побудов із урахуванням місцевих особливостей. Поняття часу та культури були тотожні (наприклад, мустьєрський чи мадленський час). Питання про можливість співіснування палеолітичних культур археологи не порушували.

3.1.2. Теоретичні узагальнення щодо хронології та періодизації радянських палеолітознавців

З приходом радянської влади у 20-30-х рр. на території України значно збільшилась інтенсивність польових досліджень, а разом із ними, – теоретичних розробок. Попри політичні події, які відбулись у 1914 – 1922 рр. у Східній Європі, наукове життя продовжувалося.

Після Першої світової війни відбулися значні зміни у європейській філософії та методології науки. Науковці зацікавилися питаннями розвитку націй. В археології така парадигма знайшла своє відображення у формуванні міграціонізму. Особливо яскраво такий погляд на речі відобразився в діяльності німецького археолога Густава Коссіні. З ім'ям Г. Коссіні пов'язана

принципово нова інтерпретація поняття «археологічна культура». Цьому поняттю тепер надавалось етнічне забарвлення. Археологічну культуру вчений розглядав як сліди існування древніх етносів.

Техніко-типологічний принцип ділення давнього минулого на періоди залишився панівним. Загальні принципи схеми Г. де Мортильє дороблювалися його учнями, які й самі стали класиками світової археології. Про Мортильє не перестали згадувати і в радянському палеолітознавстві, але не завжди позитивно.

Так, П.Й. Борисковський та С.М. Замятін опублікували критичну статтю про діяльність Г. де Мортильє. Радянські дослідники наголошували на ігноруванні етнографічних матеріалів в археологічних реконструкціях, зокрема на неможливості без цього реконструкції первісності. Навіть звинувачували в антирадянській суті наукову спадщину Г. де Мортильє. Акцент у статті зроблено на релігійних віруваннях Г. де Мортильє, тобто на їх відсутності. Радянські історики докласового суспільства наголошували на необхідності «правильного» розуміння концепції Мортильє. У цій статті викладена вся суть радянської археології, коли наголошувалося на можливості «правильного» або ні трактування тих чи інших робіт та ідей [Борисковський, Замятин, 1934, с. 88 – 107]. Фактично згадана стаття написана через призму радянського бачення історії. Соціальне життя Г. де Мортильє виявилось важливіше, аніж його ідеї. На думку радянських істориків, що яскраво проявилось у статті П. Й. Борисковського та С. М. Замятіна, все пов'язано з політикою. Тобто в ідеях Мортильє, в його періодизації первісності вбачалася політична суть буржуазного устрою.

«Батьком» міграціонізму в палеоліті був А. Брейль. С.В. Палієнко, як уже зазначалося вище, базуючися на ідеях В.Ф. Генінга та А.І. Ганжи, виділяє у радянському міжвоєнному палеолітознавстві два послідовні періоди: 20-ті рр. ХХ ст. – панування міграціонізму, кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст. – соціоархеологія [Палієнко, 2009, с. 10]. Зазначимо, що попри дійсні відмінності між радянською археологією 20-х та 30-х років ХХ ст. запропонована С.В.

Палієнком схема здається нам надто абстрактною і такою, що потребує деталізації та додаткової аргументації.

Радянська археологія у 20-х рр. ХХ ст. продовжила поступовий розвиток археології у Російській імперії. Радянські археологи, які позиціонували себе істинними марксистами, критикували попередників, називаючи їх метод емпіричним. Натомість метод роботи А.А. Спіцина, який перший у СРСР підійшов до вивчення давнього минулого Східної Європи з міграційних позицій, можна вважати індуктивно-аналітичним. Даний метод роботи полягає у класифікації знизу, тобто групуванні археологічного матеріалу від рівня елементів (ознак, форм) до рівнів типів, а від типів до культур. Виділені типи можуть як мати культурне значення, так і не мати його [Лебедев, 1992, с. 377].

В.О. Городцов продовжив емпіричний напрям радянської археології у 20-х рр. ХХ ст. У 1923 р. вийшла друком узагальнююча праця В.О. Городцова з палеоліту «Археологія. Том 1. Кам'яна доба». У роботі дослідник намагався ствердити археологію як природничу дисципліну, яка за своєю суттю близька до діалектичного матеріалізму, адже ця наука має справу з матеріальними залишками життя людей. Природнича суть археології за В.О. Городцовим була успадкована від археологів кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В.О. Городцов не розробив власної комплексної періодизації палеоліту, а запропонував хронологічну класифікацію археологічних індустрій палеолітичної доби. Враховуючи сукупності різноманіття знарядь праці, дослідник виділив окремі періоди поширення певного археологічного матеріалу (від загального до конкретного). Історію людства, за В.О. Городцовим, можна поділити на відрізки доіндустріального та індустріального життя. Археологи через обмеженість власних методів пізнання були здатні дослідити лише індустріальний відрізок існування людства. Як найпоказовіша ознака, за якою може бути виділений індустріальний час, обрана сукупність знарядь праці. Зважаючи на знаряддя праці, можна побудувати цілі ряди підпорядкованих відрізків часу їх існування. Технічні

прийоми обробки знарядь праці удосконалювалися та змінювали один одного в наступному порядку:

- Первісне пристосування природніх каменів та уламків для використання їх як знарядь праці за допомогою більш або менш грубих методичних прийомів їх ретушування (оббивка);
- Ускладнений і суто методичний прийом обробки гальок кристалічних порід способом тесання, коли галька перетворюється на знаряддя;
- Обробка каміння сколюванням, коли галька перетворюється на нуклеус;
- Обробка кам'яних знарядь праці відтисканням;
- Обробка кам'яних знарядь праці поліруванням [Городцов, 1923, с. 21 – 23].

Отже, в індустріальний час виділено кам'яний період, який поділено на наступні епохи: еолітичну, археолітичну, мезолітичну, палеолітичну та неолітичну. Кожна з епох ділиться на три пори: ранню, середню та пізню.

До еолітичної епохи відносяться найдавніші кам'яні знаряддя первинних форм. Головна ознака – методична ретуш та деяка спеціалізація форм. Знаряддя археолітичної епохи переважно виготовлені за допомогою тесаної техніки. Рання пора відповідає знаряддям стрепійського типу (за схемою Г. де Мортильє), середня – шельського, а пізня – ашельського. Мезолітичну епоху характеризують знаряддя праці, виготовлені за допомогою техніки сколювання. До ранньої пори відносяться левалуазька індустрія, а до середньої та пізньої – мустьєрську. Знаряддя праці палеолітичної доби виготовлені за допомогою відтискної техніки. Рання пора відповідає оріньяку, середня – салютре, а пізня – мадлену. Неоліт у схемі В.О. Городцова відповідає неоліту в схемі Г. де Мортильє [Городцов, 1923, с. 26 – 28].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. у радянській політиці відбулися радикальні зміни. Водночас у Москві та Ленінграді розгорілася справжня методологічна війна. У сучасній історіографії події 1929 – 1934 рр. у радянській археології

названі методологічним переломом або «великим переломом». [Платонова, 2002].

Ленінградським археологом В.Й. Равдонікасом на аспірантському семінарі Яфетичного інституту АН СРСР у березні 1930 р. проголошено доповідь «До питання про соціологічну періодизацію палеоліту у зв'язку з поглядами Маркса і Енгельса на первісне суспільство». Важливим фактором для тогочасних реалій було те, що археолог прив'язав матеріальні залишки життєдіяльності до ідеології та системи розвитку мови М.Я. Марра (кінетична мова – у ашельській та мустьєрській час, звукова – з появою *Homo sapiens*). Окрім того, В.Й. Равдонікас взяв за критерій розвитку суспільства виробничі відносини. Так, у ашельській час – це просте співробітництво, у мустьєрську добу – примітивний поділ праці за статтю та віком, а у верхньому палеоліті – розвиток статево-вікового поділу праці та виділення організаторів у процесі полювання [Равдоникас, 1931, с. 31 – 32].

Отже, В.Й. Равдонікас окреслив основні положення соціологічної схеми періодизації палеоліту. Його ідеї були розвинуті П.П. Єфименком у своїй праці «Дородове суспільство. Нариси з історії первісно-комуністичного суспільства» [Єфименко, 1934]. Дослідник брав за основу саме соціологічний критерій розвитку людства. Він виділяв такі етапи: нижній палеоліт (шелльська орда, мустьєрська орда) та верхньопалеолітичний час (оріньяцько-солютрейський, мадленський та азильський час). У праці 1934 р. П.П. Єфименко лише відзначає, що перехід від примітивної культури мустьє до верхньопалеолітичної культури (оріньяцько-солютрейського часу) являв собою відображення процесу значних змін суспільно-господарчої структури первісного суспільства [Єфименко, 1934, с. 333].

У доповненому виданні «Первісне суспільство» 1938 р. П.П. Єфименко розробив чітку періодизацію найдавніших ступенів історії первісного суспільства. Усього виділено три періоди: первісне стадо; первісна дородова комуна та первісна родова комуна. Часи первісного стада відповідають в археологічній періодизації дошеллю та шеллю. Первісна дородова комуна – це

шелль та мустьє, тобто часи до приходу *Homo sapiens*. Первісна родова комуна відповідає добі верхнього палеоліту [Ефименко, 1938, с. 157].

Водночас необхідно враховувати, що до відкриттів О.М. Рогачова в Костьонках у 50-х рр. ХХ ст. та дискусії про одночасність технологічних традицій вважалося, що в палеоліті існували послідовні стадії обробки кременю. Ручне рубило шелльського часу трансформувалося в неандертальський наконечник мустьєрського часу, а знаряддя мустьє нібито переходили у верхньопалеолітичні форми. У верхньому палеоліті також виділяли три послідовні стадії обробки кременю: оріньяк, солютре, мадлен. Тобто мустьєрський етап замінився на оріньяцький, якому прийшов на зміну солютрейський, після якого був мадленьський. Фінальному палеоліту та мезоліту відповідав азіль, а згодом – тарденуаз. Сам же П.П. Єфименко загалом приймав схему Г. де Мортильє, яка, по суті, викладена вище. Але до неї дослідник ставився дуже обережно, адже фактично не міг її підтвердити виходячи з археологічного матеріалу, на який спирався у своїй роботі.

Ідеї еволюційного трансформізму фактично безроздільно панували в європейському палеолітознавстві. Лише на поч. ХХ ст., як зазначалося вище, поширюється міграціонізм, який активно критикувався в радянській археологічній літературі 30-х рр. ХХ ст. Міграціонізм називався расовою теорією, прирівнювався до расизму, фашизму та подібних явищ і протиставлявся домінуючому на той час автохтонізму.

Традиційно вважається, що всі 30-ті рр. ХХ ст. пройшли під гаслом побудови історії первісного суспільства. Принаймні таке уявлення про радянську археологію формується, якщо не звертатися до досліджень поза Москвою та Ленінградом. Ідеологічним вождем цих робіт був ленінградець В.Й. Равдонікас, який підсумував зроблене у своїй праці [Равдонікас, 1940]. Але ситуація не настільки проста, як це здається з першого погляду.

У Києві в першій половині 30-х рр. було два професійних палеолітознавця: М.Я. Рудинський та К.Ю. Коршак. У 1934 р. Рудинського

відправлено на заслання, а Коршака у 1937 р. розстріляно. М.Я. Рудинський багато копав та особливо не заглиблювався у теоретичні питання.

К.Ю. Коршак польові дослідження не проводив, натомість розбирав вже накопані колекції та теоретизував. Він написав такі роботи: «Український палеоліт», «Крем'яні знаряддя Києво-Кирилівської стоянки за матеріалами експозиції музею ім. Т. Шевченка» та «Палеолітична стація в містечку Іскорость» [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 1; 6; 7; 8].

К.Ю. Коршак працював із колекціями Києво-Кирилівської стоянки та Іскорості, що досліджувалися В.В. Хвойкою. На той момент матеріали зберігалися в Археологічному музеї ВУАН. Речі з Києво-Кирилівської стоянки було поділено на наступні категорії: відщепки, скребачки, різакі, протикачки (проколки), спичасті вістря, нуклеуси та уламки аморфної форми [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 6].

У 1934 р. в Москві вийшла друком праця П.Н. Федосєєва «Как произошло человечество». К.Ю. Коршак написав відгук, де відмітив необхідність появи подібної роботи. Але водночас дослідник зазначав недостатній рівень оформленості погляду радянської науки на давнину. Тобто «стара буржуазна періодизація» (палеоліт, мезоліт, неоліт) мала місце в роботі П.Н. Федосєєва [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 12].

Цікаво, що критикуючи П.Н. Федосєєва за вживання понять, які пов'язані зі «старою» періодизацією, К.Ю. Коршак, наприклад, в роботі «Деякі форми кам'яного знаряддя та їх призначення» [Коршак, «Деякі форми...»] сам активно вживає ці ж поняття. Так, дослідник описував кам'яні знаряддя праці з Києво-Кирилівської стоянки, Чулатового та Іскорості, а також колекції трипільського часу, які зберігалися в Археологічному музеї ВУАН. Окрім описів колекцій, К.Ю. Коршак роздумував над утилітарними функціями знарядь праці [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 7; 8].

Закономірно, що маючи такі логічні протиріччя в поглядах дослідник потрапив під жорстку критику. Зокрема його критикували П.І. Гавриленко, Ф.А. Ятребов, К.Т. Штеппа та ін. Так, наприклад, Ф.А. Ятребов у рецензії на

роботу К.Ю. Коршака «Землеробське знаряддя найдавніших родових громад на Україні» звинувачував його в тому, що він притримувався позицій західних «буржуазних» інтелектуалів. Фактично К.Ю. Коршака звинуватили в тому, що він продовжує наукову традицію вивчення матеріалу дореволюційної школи В.Б. Антоновича, В.В. Хвойки та ін. [Ястребов, 1935].

У березні 1936 р. К.Ю. Коршак читав лекції з історії докласових суспільств в Інституті Червоної професури (ІЧП). До нас дійшли стенограми лекцій, у яких йдеться про те, що традиційним для марксистського підходу до розуміння історії є її поділ на докласову і класову. Історія докласових (або первісно-комуністичних) суспільств насамперед ділиться на дородову, родову та сільську общини. Слід зазначити, що у своїх лекціях добу верхнього палеоліту він відмічав як час складання родового суспільства (хоча, у багатьох тогочасних працях йшлося про те, що родове суспільство зародилося в добу неоліту) [Коршак, 1936].

Отже, погляди К.Ю. Коршака щодо періодизації палеоліту просякнуті протиріччями. З одного боку є чітке усвідомлення «буржуазності» традиційних понять (ашель, мустье, оріньяк, мадлен та ін.), а з іншого боку – використання їх же для датування пам'яток. К.Ю. Коршак критикував «стару» схему періодизації палеолітичних старожитностей, але і не запропоновано нової.

На межі 30 – 40-х рр. ХХ ст. починають з'являтися праці природознавців присвячені добі палеоліту. Варто зауважити, що саме палеолітознавство формувалося в дискусіях про датування кам'яних знарядь за участю геологів. Стратиграфія відіграла і відіграє визначальну роль у визначенні віку побутування давнього населення тієї чи іншої палеолітичної стоянки.

Історія геологічного вивчення регіону бере свій початок ще у ХІХ ст. Так, на Донбасі було знайдено вугілля і цей регіон став об'єктом активного освоєння геологами. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. геологів починають активно залучати під час вивчення палеолітичних пам'яток.

Нам відомі імена А. Вороного, В.В. Крокоса, В.І. Громова, П.А. Тутковського та ін., які досліджували геологію України в 20-х рр. ХХ ст.

На межі 30 – 40-х рр. XX ст. В.І. Громов сформував схему геологічної періодизації півночі України (за висловом самого В.І. Громова, у загальних рисах).

Вважалося, що на початок мустьєрської доби північ Європи була закрита льодовиком, який поступово рухався на південь. У мустьєрський час на території України проживали гігантські олені, бізони, мамонти, а також північні олені. Під час поширення льодовика на південь вимерли деякі тварини, а їм на заміну прийшли представники арктичної фауни: песці, лемінги та ін. Період максимуму холоду та поширення льодовика на південь – ресс. І саме в цей час, на думку В.І. Громова, мустьє замінюється оріньяком (перехід від раннього палеоліту до середнього). Трансгресія льодовика відбувалася 40 – 35 трт. і у цей час на території України поширилася солютрейська культура/стадія верхнього палеоліту. До солютре В.І. Громов відносив пам'ятки басейну Десни (Пушкарі I, Чулатовську стоянку та Новгород-Сіверську) [Громов, 1940, с. 2-4].

Як зазначалося вище, І.Г. Підоплічка брав участь у польових дослідженнях палеолітичних пам'яток півночі України у довоєнні роки як спеціаліст-палеонтолог. Основна увага дослідника під час польових досліджень була прикута до фауністичних залишків.

У НА ІА НАНУ зберігається рукопис роботи І.Г. Підоплічка «Із досліджень палеоліту в УРСР за 20 років», датований 1941 р. Згодом ця праця із невеличкими правками та зміненою назвою вийшла у збірці «Палеоліт і неоліт України» у 1949 р. Загалом у цих роботах описано палеолітичні пам'ятки радянської України. Особливу увагу приділено питанню часу існування стоянок.

Варто зазначити, що І.Г. Підоплічка уникав використання абсолютного датування, тобто всі його датування були відносними. На його думку, найдавніші пам'ятки території УРСР – мустьєрські. Дослідник припускав можливість існування пам'яток шелю та ашелю на територіях, які були вільні від рисського льодовика – на півдні та заході радянської України. Щодо

верхньопалеолітичних стоянок, то тут ситуація набагато різноманітніша. І.Г. Підоплічка відзначав наявність дискусії між колегами (разом із тим, не називаючи конкретних прізвищ) щодо датування окремих пам'яток. Одна група дослідників вважала Мізин, Гінці та Журавку оріньяцькими, а на думку іншої – Мізин і Гінці відносилися до мадленського часу, а Журавка – азильського (тобто фінального палеоліту). Щодо питання наявності пам'яток доби солютре, то у цьому разі І.Г. Підоплічка впевнений, що таких пам'яток на території УРСР не виявлено [Підоплічка, 1941, с. 33].

У таблиці наприкінці роботи І.Г. Підоплічка наводив відповідності палеолітичних пам'яток до геологічних відкладів та палеофауни [Рис. 45]. Варто зауважити, що в уявленнях дослідника межа між плейстоценом та голоценом відносилася до ранніх етапів верхнього палеоліту, а у голоцені ще продовжували формуватися леси, у яких залягали верхньопалеолітичні стоянки. Верхній палеоліт вчений відніс до раннього та середнього голоцену, де панували лукоstepовий і лісостеповий (на півночі України) та степовий і лісостеповий (на півдні України) ландшафти. У верхньопалеолітичний час серед тварин побутували великі ссавці: мамонти, шерстисті носороги (поступово вимирали) та ін. Наприкінці палеолітичної доби (час Журавки) фауністичний склад поступово змінювався у бік збільшення кількості залишків бізоново-оленевої фауни (бізон, олень звичайний, олень північний, кінь, песець та ін.). І та ж фауна продовжила своє існування у період голоцену (доходячи до сучасності) [Підоплічка, 1949а, с. 34 – 35; Рис. 44].

І.Г. Підоплічка датував останній льодовик рисським періодом, а у верхньопалеолітичні часи, на його думку, відбулася трансгресія льодовика. І.Г. Підоплічка вважав, що на Кам'яній могилі люди безперервно жили від верхнього палеоліту до античних часів, а чіткої межі між палеолітом та неолітом не було [Підоплічка, 1949а, с. 36].

Отже, ми бачимо процес зародження антигляціальної концепції, яку підтримували радянські дослідники палеолітичних пам'яток України вже у повоєнні роки. У післявоєнні роки І.Г. Підоплічка намагався отримати

додаткові факти, які могли би підтвердити цю концепцію, проводячи польові дослідження у Межирічах [Пидопличко, 1969].

Водночас, палеолітичне минуле, окрім представників великих наукових центрів, досліджували також місцеві краєзнавці. Одним із них був ізюмський краєзнавець М.В. Сібільов. Микола Вікентійович переважну більшість своїх робіт присвятив мезолітичній і неолітичній тематиці. «Епіпалеолітичні індустрії басейну р. Сіверського Дінця» та «Перші землероби Ізюмщини» – це теми, яким були присвячені основні роботи М.В. Сібільова. Археолог виділяв макролітичну та мікролітичну зони на Дінці на основі типології кам'яного інвентарю.

У 1939 – 1941 рр. на Ізюмщині було відкрито палеолітичні пам'ятки (а Мінівський Яр був відомий ще з 1926 р.). Ці пам'ятки були описані археологом (разом із відомим з 1926 р. Мінівським Яром) вже в евакуації в Уфі. М.В. Сібільов виділяв окрему палеолітичну зону на ділянці берега Сіверського Дінця довжиною 24 км, де зосереджено 5 палеолітичних пам'яток.

«Формується таке уявлення, що людина ашельського часу звідси ніколи не йшла, а розмножувалася та призвичаювалася до клімату, який змінився, лише перебиралася на більш зручні місця по сусідству» – писав М.В. Сібільов. Саме так дослідник висловлював думку про зміни палеолітичних культур унаслідок місцевого регіонального розвитку [НА ІА НАНУ, Ф. 5. Спр. 7].

Зазначимо, що про палеоліт вчений почав писати на межі 30 – 40-х рр. ХХ ст. через те, що саме у цей час були виявлені палеолітичні пам'ятки. Дослідник користувався традиційною для того часу періодизаційною схемою: палеоліт – епіпалеоліт (мезоліт) – неоліт. Зі свого боку палеоліт складався з ашелю, мустьє, оріньяку та мадлену. Також дослідник був знайомий з геологічною хронологією льодовиків: гюнц – міндель – рисс – вюрм. Значну увагу археолог приділяв навколишньому середовищу та опису кліматичних умов. М.В. Сібільов намагався пов'язати клімат із формуванням техніки обробки каменю [НА ІА НАНУ, Ф. 5. Спр. 7].

Отже, у радянський час дослідження питань хронології, періодизації палеолітичних пам'яток пройшло декілька етапів, а саме:

- 20-ті рр. ХХ ст. – час культурно-історичних атрибуцій, наприкінці 20-х – залучення геологів для дослідження палеолітичних пам'яток;
- Кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст. – час панування соціологічної періодизації палеоліту (розроблена В.Й. Равдонікасом, П.П. Єфименком разом із київським археологом К.Ю. Коршаком);
- На межі 30 – 40-х рр. ХХ ст. – побачили світ праці спеціалістів-природознавців (геолога В.І. Громова та палеонтолога І.Г. Підоплічки), у яких науковці намагалися пов'язати палеолітичні пам'ятки з флорою, фауною та геологічною ситуацією.

Варто наголосити, що виділені етапи дещо умовні та схематичні. Робота археологів-краєзнавців на місцях не змінювала свій характер протягом міжвоєнного періоду.

3.1.3. Уявлення дослідників сучасної Західної України останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст щодо культурно-хронологічного членування доби палеоліту

Як було зазначено вище, у період панування Австро-Угорщини в краї проводилися лише поодинокі польові дослідження палеолітичних пам'яток. Найвідоміша зі стоянок – Глиняни – була досліджена палеонтологом Т. Вісньовським [Wisnowski, 1919]. Проте колекції кам'яного інвентарю вивчали на території Західної України і раніше.

Так ще у 1817 р. у Львові було відкрито Національний заклад імені Оссолінських (Оссоленіум)⁴. В Оссоленіумі зберігалися музейні експонати, серед яких були й археологічні колекції. Ще 25 грудня 1823 р. до Оссоленіуму на автономних правах увійшов музей Любомирських, який складався з п'яти

⁴ Ще за десять років до цієї події у Оссоленіум було відкрито у Відні, а до Львов перевозились вже зібрані колекції. Засновником музею був відомий колекціонер Юзеф Максиміліан Оссолінський (1748-1826 рр.).

відділів, перший з яких мав назву «Археологічний відділ». У цьому відділі експонувались археологічні знахідки, зокрема і кам'яної доби [Булик, 2014, с. 49 – 51]. Але слід зауважити, що основне місце в експозиційних матеріалах займали яскраві артефакти більш пізніших, а не палеолітичної.

У 1877 – 1878 рр. І. Пшебиславський та І. Коперницький виявили крем'яну пластину палеолітичної доби біля с. Городниця на Дністрі. У роботі дослідників фігурувало поняття «доісторія», а пам'ятка названа «доісторичною» [Kopernicki, 1878, s. 35]. Щодо поодиноких знахідок, то М. Мортильє подавав відомості про масивну пластину, яка була знайдена на Сереті біля с. Чистопади. Дослідник відносив знахідку до ашельської доби. Ця знахідка потрапила до М. Мортильє залишається загадкою [Колос, 2014, с. 330].

У 20-х рр. ХХ ст. значно активізувалися дослідження палеолітичної доби на західноукраїнських землях. Саме у міжвоєнний період досліджували палеолітичне минуле краю відомі польські дослідники: Л. Козловський, Ю.І. Полянський, С. Круковський, Л. Савіцький та ін.

Професор доісторії львівського університету ім. Яна Казимира Леон Тадеуш Козловський був чи не найвідомішим дослідником давньої історії в регіоні. На початку 20-х рр. ХХ ст. у Львівському університеті на гуманітарному факультеті археологія та доісторія були окремими дисциплінами. Провідним фахівцем з археології був професор Едмунд Булянда, а доісторії – професор Леон Козловський [Draus, 2007, s. 34]. У 1920 р. у Львівському університеті була створена кафедра доісторії, яку очолював Л. Козловський з перервами на політичну діяльність [Білас, 2010, с. 328 – 329].

Доісторики сконцентрували свою увагу на теоретичних питаннях, маючи на меті реконструювати давню історію. Представники кафедри археології цікавилися пізнішими темами (Е. Булянда – античною археологією, М. Смішко – латенськими культурами римського часу та ін).

Роботи львівських доісториків важко назвати класично археологічними. Сучасний львівський дослідник М. Колос зазначив, що перші дослідники

палеоліту користувалися поняттями «доісторична», «передісторична», «преісторична» епоха [Колос, 2014, с. 330].

Показовою щодо цього є робота Я. Брика. Львівською дослідницею історії археології Н. Білас було опубліковано річні звіти діяльності кафедри. У 1925/1926 навчальному році студент Я. Брик закінчив докторську (аналог сучасної дипломної роботи) працю на тему «Культури кам'яної доби на теренах південно-західної Волині» (науковий керівник – проф. Л. Козловський). У роботі йшлося про неоліт (хоча у вступі значилася кам'яна доба загалом). Дослідник ділив неолітичні пам'ятки на культури: тарденуазьку, волинську, кампінську, хвалібоговіцьку, шапановську [Bryk, 1928, s. 4].

Л. Козловський в університеті читав курс «Стародавня кам'яна доба Європи». До нашого часу дійшли нотатки лекцій доісторика, які були опубліковані М. Турчиняком. Нотатки складаються з двох списків та коротких конспектів лекцій. У списку № 2 значиться лекція XII «Циклічний розвиток палеоліту. Відносна хронологія. Моя система», але конспект лекції відсутній. Отже, аналізуючи ідеї Л. Козловського щодо хронології, періодизації та культурно-історичної диференціації палеоліту, звертаємося до опублікованих робіт дослідника.

У роботах Л. Козловського є чіткий поділ на палеоліт і мезоліт. Дослідник знайомий із тогочасними кліматичними студіями та поділом на періоди, який був розроблений на початку ХХ ст.: гюнц, міндель, рисс, вюрм [Kozłowski, 1922a, s. 6].

Ю.І. Полянський за фахом був геологом і не мав відношення до Університету Яна Казимира. Головною науковою установою, де він публікував результати своїх праць (переважно українською мовою) було НТШ. Проте слід зазначити, що Ю.І. Полянський працював і з університетськими палеолітичними колекціями [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 501].

Головною метою робіт Ю.І. Полянського були питання геології четвертинного періоду, стратиграфії плейстоценових відкладів, проблем палеогеоморфології та ін. [Ситник, 2012, с. 60]. У своїй праці «Палеоліт

Галичини» (1929) Ю.І. Полянський відзначав, що визначальними для комплексного вивчення давньої історії є питання хронології та стратиграфії. Погану фіксацію стратиграфії вчений називав трагедією французького палеолітознавства [Полянський, 1929, с. 3].

Праця «Подільські етюди» написана на основі польових досліджень с. Маріямпіль (сучасна Тернопільська область) і складається з двох частин: дослідницького матеріалу та нарису стратиграфії плейстоцену Поділля. У першій частині описано самі пункти та особливості відслонення терас, які були досліджені. У частині, де йдеться про стратиграфію плейстоцену, дослідник виділяв шість терас і намагався датувати їх вік, а також окремих горизонтів лесу. Він розглядав фауністичні залишки, які знаходив у лесових відкладах. Ю.І. Полянський дійшов до висновку, що одновікові леси можуть мати однакові комплекси фауни. Леси були поділені на: старший лес V тераси – ресс III, молодший лес III тераси – вюрм I, молодший лес II тераси – вюрм II [Полянський, 1929].

Щодо похованих ґрунтів, то вчений писав, що вони вказують на перерви в седиментації ґрунту; свідчать про поворотні зміни клімату від зимового і сухого до теплого і вологого; за ними можна визначити інтерстадіал за відсутності флори та фауни. Усього дослідник визначив шість періодів акумуляції та ерозії терас Поділля. Він установив період формування кожної тераси, проаналізувавши характер відкладів, час процесів ерозії й акумуляції, фауністичні рештки, флору та характер тектонічних рухів. У роботі «Галицький палеоліт» Ю.І. Полянський пов'язав періоди геологічні з періодами археологічними.

Отже, на наймолодшій першій терасі не знайдено жодних слідів палеолітичних стоянок. Дослідник прийшов до висновку, що в палеолітичний час перша тераса ще не була сформована. На другій терасі знайдено шість стоянок; на третій – вісім; на поверхні п'ятої тераси – вісім селищ, а на вододілах – дванадцять стоянок. Ці всі пам'ятки були віднесені вченим до так званого «молодшого палеоліту», оріньяцької культури (тобто верхнього

палеоліту). Мустьєрські пам'ятки було відкрито на третій та п'ятій терасах [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 501].

Ю.І. Полянський розробив власну хронологічну таблицю галицького палеоліту. Палеолітичні стоянки Східної Галичини були співвіднесені із західноєвропейськими хронологічними схемами. Абсолютне датування було за В. Сьоргелем. Так, ранньомустьєрські пам'ятки (Кастерівці I та Більче (?)) існували в період 183 – 118 трт. і у той час у вогуку та теплу погоду жили шерстистий носоріг та мамонт, а також формувались яри. Мустьєрські пам'ятки (Буківня I та ін.) були заселені людьми у період 118 – 110 трт. ітоді в холодну та суху погоду жив мамонт. Преоріньяцькі пам'ятки (Новосілка Костюкова, Чистопади, Маріямпіль та ін) функціонували у період 110 – 74 трт., коли за теплої і вологої погоди жили мамонти та росли дуби, смереки; у той же час формувалася лес I тераси. Середньо-пізньооріньяцькі пам'ятки (Ісаків, Буківня II, Буківня III та ін.) були заселені людьми 74 – 66 трт. за часів існування мамонтів, оленів, сліпаків та ін., а також росли смерека та модрина. Формувалась друга тераса, а клімат був сухий і холодний.

Отже, у Галичині, за Ю.І. Полянським, відсутні залишки солютрейської, граветської та мадленської індустрій. Епіпалеоліт/мезоліт/час вюрмського зледеніння/час після формування II молодшого лесу для дослідника лишився білою плямою [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 501, с. 67].

Вчений дійшов висновку про існування окремої Подільсько-Бесарабської провінції пізнього палеоліту (оріньяку), у якій виділено західноподільську (70 пам'яток), східноподільську (44 пам'ятки) та південно-східну (22 пам'ятки) групи пам'яток [Poljanskyi, 1936, s. 3 – 23; Ситник, 2012, с. 62; Колос, 2014, с. 337]. Ці групи були виділені на основі тотожності геоморфологічних умов залягання однокультурного кам'яного інвентарю. На основі цих досліджень Ю.І. Полянський дійшов до висновку про міграційних рух в т.з. оріньяцький час (детальніше міграціонізм буде описано у підрозділі 3.2.2.).

Отже, західноукраїнські дослідження хронології, періодизації та культурно-історичної інтерпретації палеолітичних пам'яток побудовані

переважно на геологічних студіях Ю.І. Полянського. Доісторик Л. Козловський користувався вже розробленими схемами та намагався розробити моделі соціально-економічного життя палеолітичного минулого.

В останній третині ХІХ – на поч. ХХ ст. серед археологів-палеолітознавців панувала французька періодизаційна схема, яка була розроблена Г. де Мортильє. Ця схема базувалася на техніко-типологічних характеристиках кам'яного інвентарю.

Кожний зі складників зазначеної періодизаційної схеми розумівся як певний період доісторії. Виділялися послідовні шельський, ашельський часи у ранньому палеоліті; оріньяцький, солютрейський та мадленський часи у верхньому палеоліті. Тобто від найгрубіших форм обробки каміння люди еволюційним шляхом проходили послідовні етапи розвитку. Водночас питання про можливість співіснування певних технік обробки каменю не ставилося, бо вважалося, що у певний час домінувала тільки одна техніка обробки каменю (ашельський час, солютрейський час, мадленський та інші).

Такий стан речей мав місце до 20-х рр. ХХ ст. На території сучасної Західної України у другій половині 20-х рр. ХХ ст. проникли міграціоністські ідеї (в особі Ю.І. Полянського), а радянська Україна була підпорядкована загальносоюзним тенденціям.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. лєнінградський археолог В.Й. Равдонікас розробив соціологічну періодизацію палеоліту. Відтоді основним критерієм виділення окремих періодів стали виробничі відносини. Наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. були відсутні роботи, які були б присвячені культурно-хронологічному членуванню палеоліту. На поч. 30-х рр. ХХ ст. побачила світ серія робіт К.Ю. Коршака, який підтримував соціологічне членування палеоліту. Але навіть він був вимушений користуватися «буржуазною» термінологією щодо датування палеолітичних пам'яток. Така ситуація склалася через фактичну нерозробленість власне «нової пролетарської» концепції давньої історії.

У другій половині 30-х – перші роки 40-х рр. ХХ ст. активізувалися польові дослідження палеолітичних пам'яток у басейні р. Десни. Пам'ятки було досліджено представниками суміжних дисциплін (геологія, палеонтологія) і, як наслідок, було побудовано хронологічні схеми за фауністичними залишками та геологічними відкладами. Ці схеми лягли в основу геологічної схеми історії СРСР В.І. Громова, яка була остаточно сформульована у повоєнні часи. Вплинула на них і антигляціальна концепція І.Г. Підоплічка.

Західноукраїнські дослідники продовжували здійснювати свої дослідження у контексті розвитку польської археології. Ю.І. Полянський відносив палеолітичні пам'ятки до певних геологічних часів. Фактично науковці продовжували користуватися схемою Г. де Мортильє, враховуючи місцеву специфіку.

Розробки дослідників палеоліту на теренах України не можна назвати періодизацією у сучасному розумінні цього поняття. Фактично це була адаптація теорії, що базувалася на пам'ятках європейських країн під місцеві реалії. Схеми давньої історії будувалися на якомусь одному принципі (техніко-типологічному чи соціологічному). Перші періодизації палеоліту для українського матеріалу було створено тільки у другій половині ХХ ст.

3.2. Соціально-економічні реконструкції палеолітичного минулого археологами останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст.

В археологічних дослідженнях довоєнного періоду панував реконструктивізм. Під цим розуміється намагання відновити події минулого через інтерпретування археологічних джерел. О.С. Федорченко у своїй дисертаційній роботі навела відомості (які є цілком коректні) про ділення західної археології на три етапи: кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. – панування реконструктивістського підходу; 60 – 70-ті рр. ХХ ст. – конструктивістський підхід; 80 – 90-ті рр. ХХ ст. – наші дні – поява ідей

деконструктивізму (при тому, що більшість дослідників продовжують притримуватися конструктивізму) [Федорченко, 2010, с. 121].

Реконструктивізм проявлявся в позитивістській методології науки про давнину. Тобто в основу вивчення палеолітичної доби зокрема та археології загалом було закладено емпіричні дослідження. Науковий процес зводився до розкопування пам'ятки та вивчення матеріалу. На основі сукупності матеріалу за допомогою індукції (від конкретного до загального) і робилися висновки.

У середині ХІХ ст. позитивізм проявлявся у формі еволюціонізму. Засновники цієї течії – англійські дослідники Е.Б Тайлор, Дж. Фрезер та ін. вважали, що культурні явища змінюють одне одного в процесі історичного розвитку. Еволюціоністська думка про те, що рівень культурного розвитку того чи іншого суспільства буде безпосередньо залежати від його економічного рівня, природних умов пояснювала схожі риси в духовній культурі первісних синполітейних суспільств. А також ця думка дозволила проводити паралелі між первісними синполітейними суспільствами та безпосередньо колективами археологічних епох або апополітейними суспільствами.

Ідеї еволюціоністського підходу до розвитку культури підтримав також Ф. Енгельс у своїй праці «Походження сім'ї приватної власності і держави» [Енгельс, 1986, с. 639]. У вступі до основної частини своєї роботи автор звертається до праць Й. Бахофена, Дж. Ф. Мак-Ленана та Л.Г. Моргана. Великий ідеологічний авторитет праць Ф. Енгельса та К. Маркса для науковців епохи СРСР сприяв тому, що методи та підходи, розроблені еволюціоністами, було застосовано на практиці істориками, етнографами та археологами для реконструкції давніх суспільств.

У центрі уваги дослідників було питання історії еволюції сімейних відносин. У другій половині ХІХ ст. тема історії родини отримала продовження у роботах Г. Мейна, Дж. Ф. Мак-Ленана, Л.Г. Моргана та Ф. Енгельса. Г. Мейн відкидав наявність матріархальної стадії протягом давньої історії людства. Дж. Мак-Ленан визнавав наявність матрілінійної спадковості. Він

інтенсивно використовував у вивченні історії давніх форм родини етнографічні аналогії. Етнографія стала основою для написання наступних подібних робіт.

Робота Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» лягла в основу більшості робіт радянських археологів щодо палеолітичних жінок. П.П. Єфименко зазначав, що «Походження сім'ї, приватної власності та держави» є, по суті, єдиною роботою, де висвітлено основні положення, які можуть слугувати основою для реконструкції первісного суспільства від зародження до розквіту матріархату [Єфименко, 1938, с. 346].

Як основне джерело етнографічних даних Ф. Енгельс використав роботу американського дослідника Л.Г. Моргана. Дослідження середини – другої половини XIX ст. базувалися на етнографічних джерелах і письмових свідченнях античних авторів про давні часи.

3.2.1. Генетична соціологія як галузь знань про минуле палеолітичної доби

На початку XX ст. у Російській імперії сформувалась окрема галузь знань – генетична соціологія. Найперші дослідження пов'язані з іменами М.М. Ковалевського та К.М. Тахтарєва. Ще починаючи з О. Конта (основоположника соціології як науки) соціологи ставили собі на меті дослідити закономірні зміни в суспільстві. Завданням генетичної соціології було напрацювання уявлень та побудова схеми про появу та еволюцію форм суспільних інституцій. К.М. Тахтарєв визначав генетичну соціологію як своєрідне поєднання соціології та антропологічних методів дослідження еволюції суспільства. Порівняльно-історичний метод та залучення етнографічних аналогій – основні методи генетичної соціології [Воронцов, Глотов, Громов, 2017, с. 253].

Генетична соціологія за часів Російської імперії конкретними українськими дослідниками не була представлена. О.В. Ясь, посилаючись на лекцію П. Сорокіна, зазначає, що на поч. XX ст. відбулася соціологізація всіх гуманітарних дисциплін. Соціологізм ставив питання про історію від «низів»

до загальних проблем та явищ [Ясь, 2015, с. 116 – 117]. У той час українських національно-визвольних змагань сколихнулось українське суспільне життя, українська наука, активізувався інтерес до історії.

Внаслідок національно-визвольних змагань українського народу тодішній провідний історик та політичний діяч М.С. Грушевський був вимушений емігрувати з України. У 1919 р. М.С. Грушевський виїхав до Праги, а згодом і до Відня, де ним було засновано Український соціологічний інститут (УСІ). Протягом 1920 – 1921 рр. навчального року М.С. Грушевський в УСІ читав курс лекцій «Початки громадянства (генетична соціологія)». Однією із цілей, які ставив перед собою М.С. Грушевський, створюючи такий курс, було запропонувати універсальні соціологічні підходи, які можна було б адаптувати до українських реалій [Бичук, 2005, с. 60].

Як пізніше писав сам М.С. Грушевський, цей час був вимушеною паузою в студіях з історії України. Оскільки доступ до України, а відповідно і архівів для Михайла Сергійовича був закритий, то він звернувся до іншої тематики – генетичної соціології [Грушевський, 1926б, с. 126].

Найдавніші відомості про українські традиції можна почерпнути з «Повісті минулих літ». Дослідник пов'язує найдавніші українські традиції з етнографічними даними про життя синполітейних (так званих «відсталих») народів. Фактично М.С. Грушевський намагався в українських традиціях побачити пережитки давніх соціальних укладів життя, які були властиві суспільствам палеолітичних часів.

Найдавніша форма людського співіснування, за М.С. Грушевським, – скупина (орда). Подальший соціальний розвиток людства (поступовий) ділився на дві великі епохи: родо-племінний уклад та політичний. Причому родо-племінний уклад зароджувався у палеолітичні часи і тривав до появи перших держав. Головна одиниця такого типу життя – рід, який лежить в основі послідовних стадій: фратрія (декілька родів, які обмінювалися шлюбними партнерами), плем'я та федерація племен [Грушевський, 1921, с. 241].

М.С. Грушевський підготував роботу присвячену палеолітичним суспільствам, але вона була написана в науково-популярному стилі. Головна мета роботи тоді вже радянського академіка М.С. Грушевського – привернути увагу до української культурної спадщини.

Сама назва роботи М.С. Грушевського «Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища» говорить про підхід до бачення палеолітичного минулого. Речі, які знайдені внаслідок археологічних робіт, мали би свідчити про побут давнього населення палеолітичних часів. Праця М.С. Грушевського вирізняється академічними знаннями про роботи щодо палеолітичного минулого [Грушевський, 1926в].

Після репатріації родини Грушевських у 1924 р. М.С. Грушевський та його донька К.М. Грушевська продовжили вивчення історії. К.М. Грушевська очолила видавництво щорічника «Первісне громадянство». Варто зауважити, що у щорічнику була рубрика «критика і бібліографія», яка, по суті, була дайджестом сучасної літератури з первісної історії (здебільшого зарубіжної).

У першому номері «Первісного громадянства» є рецензія на підручник класика російської генетичної соціології К.М. Тахтарєва під авторством М.С. Грушевського. Перший розділ роботи російського колеги під назвою «Тотемічне громадянство палеолітичної доби» у корифея української історичної науки не викликав особливих нарікань. Згідно з текстом книги розвиток австралійських аборигенів відповідає приблизно солютрейській добі. Аборигенам характерний тотемізм та анімізм, що дослідниками і було перенесено на солютрейську добу [Грушевський, 1926б, с. 126].

М.С. Грушевський у вступному слові до того ж номера «Первісного громадянства» заявив, що припиняє вимушені дослідження в галузі генетичної соціології і примітивної культури і поновлює роботи з основного свого фаху – історії України [Грушевський, 1926в, с. V]. Дослідження в галузі генетичної соціології переходить до доньки Михайла Сергійовича – Катерини Михайлівни.

К.М. Грушевська зверталася до теми жінки, її тіла, оголеності в народній обрядовості. Дослідниця торкалася проблематики матріархату в контексті опису традиційних суспільств. Грунтуючися на ідеях класиків марксизму, дослідниця зазначала, що матріархат – це схема ведення родоvodu за жіночою лінією, що не передбачало жодної політичної влади для жінки. «Він [матріархат] не має в собі ніякого господарського вмісту, не натякає на ніяку означену форму господарської організації», – писала К.М. Грушевська. Вона чітко розділяла економічну та родову ролі жінки в традиційних суспільствах, зокрема й українського. Дослідниця відзначала наявність приватної власності й усталених сфер діяльності та зайнятості жінок [Грушевська, 1927, с. 24 – 25].

На думку вченої, у палеолітичну добу чоловік займався полюванням, а жінка – збиральництвом. Зважаючи на аналіз зразків палеолітичного мистецтва у поєднанні з етнографічними даними, К.М. Грушевська зробила висновок про порівняння у традиційній культурі здатності жінки до народження зі здатністю природи до самовідтворення. «Господарські, городничо-рільничі здатності жінки виводилися від здатності до продовжування роду, чи ті і другі просто зливалися в уяві в одну якусь незвичайну творчу потенцію, недоступну чоловікові», – зазначала дослідниця. Долучаючи до свого аналізу пізніші відомості про народні повір'я, дослідниця робить висновок про поєднання принципу родючості на фізіологічному та господарчому рівнях. Відповідно до цієї аналогії жінка може краще «контролювати» процес відтворюючого господарства, а саме «народження» рослин та тварин.

Для К.М. Грушевської очевидним є наявність культу Великої Матері. Підтвердженням існування цього культу були палеолітичні жіночі фігурки. Для доведення своїх позицій вона наводить свідчення з давніх релігій, у яких Земля є своєрідною Матір'ю всього живого [Грушевська, 1927, с. 31].

У контексті генетичної соціології необхідно згадати про науковця із широким колом інтересів В.П. Петрова. Сам себе дослідник не ідентифікував як генетичного соціолога, але до сфери інтересів ученого входили окремі теми з археології, історії, літературознавства, фольклористики, філології та

філософії. А найбільш відомим широкому загалу Віктор Платонович став як письменник під псевдонімом В. Домонтович. Дослідник довгий час працював у Москві та Києві в академічних установах після Другої світової війни. Але більшість своїх робіт, у яких йшлося про палеолітичну давнину, автор написав ще у довоєнні роки. Точно датувати час написання робіт В.П. Петрова не можливо, єдине що можна сказати більш-менш точно – це те, що вони написані у довоєнні часи.

Всі ці роботи знаходяться у вигляді рукописів у НА ІА НАНУ, у фонді № 16 (особовий фонд В.П. Петрова). В.М. Корпусова, біограф В.П. Петрова, близька йому людина, вже за сучасної України опублікувала окремі роботи В.П. Петрова [Петров, 2006]. Щоправда досі неопублікованою залишилася праця «Про первісне суспільство та пережитки родового ладу в Росії» [НА ІА НАНУ, Ф. 16. Спр. 254].

В.П. Петров у своїй монографії «Матері-родоначальниці. Антропоморфні зображення матерів-родоначальниць» розглядав соціальну роль жінки в родовому устрої. В інтерпретації В.П. Петрова родовий устрій був «материнським» та бере свої початки у добу верхнього палеоліту [Петров, 2006, с. 97]. Тобто, говорячи про родовий устрій, ми говоримо про спільноти верхньопалеолітичних-неолітичних *Homo Sapiens*. А у неопублікованій роботі «Про первісне суспільство та пережитки родового ладу в Росії» В.П. Петров зазначає, що патріархальне суспільство зароджується разом із поширенням скотарства та хліборобства [НА ІА НАНУ, Ф. 16. Спр. 254, арк. 20].

Людина у давньородовому устрої не мислила себе окремо від колективної спільноти. Життя окремої людини було підпорядковано традиції. Однією з таких традицій було вироблення жіночих антропоморфних фігурок. В.П. Петров вважав, що статуетки є реалістичними зображеннями жінок, які колись жили в палеолітичну давнину. З огляду на нестабільність первісного мисливсько-збиральницького господарства навряд чи всі жінки в добу палеоліту були такими огрядними, якими їх зображують статуетки. У своїх працях В.П. Петров цитував Ф. Енгельса щодо панівної ролі жінки в добу

«первіснокомуністичного домашнього господарства». Фігурки і були матеріальним втіленням матерів-родоначальниць. На думку В.П. Петрова, таку жінку відокремлювали спеціально, її основна функція була гарно харчуватися і залишатись огрядною. Якщо ця матір-родоначальниця починала худнути, то це мало би негативно (у магічному сенсі) відбитись і на роді [Петров, 2006, с. 117]. Така позиція автора пояснюється обмеженою кількістю доступних етнографічних джерел, які являли собою праці етнографа Л.В. Штренберга та археолога П.П. Єфименка. Питання про реалістичність жіночих фігурок і нині залишається відкритим.

У 20-х рр. ХХ ст., з приходом радянської влади, на генетичну соціологію у Росії почав впливати марксизм. З 1921 р. у комуністичних учбових закладах почали викладати предмет «Історія розвитку суспільних форм». Підручник з цього предмету було написано лектором Комуністичного університету ім. Я. Свердлова в Москві П.І. Кушнером (Книшевим). Сам П.І. Кушнер пов'язував свою наукову діяльність з генетичною соціологією. Радянський інтелектуал вважав, що поняття «генетична соціологія» найадекватніше для узагальнюючої суспільствознавчої дисципліни. Генетична соціологія мала б базуватися на сукупності біологічних, етнографічних, археологічних та історичних відомостей. Роль етнологічних даних – «заповнити пробіли археології» [Кушнер, 1927, с. 206 – 214; Алымов, 2006, с. 66].

В основі історії розвитку суспільних форм було хронологічне ділення історії за «соціологічними епохами»: первісна, родова, феодальна, комуністична, соціалістична. У первісну епоху суспільство існувало у формі орди. Відповідно у родову епоху орда розпалася на окремі роди. У родах формується еліти, які акумулюють багатства – у такий спосіб утворювалася приватна власність і відбувся перехід від «примітивної демократії» до диктатури окремих привілейованих груп [Алымов, 2006, с. 64].

Важлива відмінність ідей П.І. Кушнера від ідей українських генетичних соціологів полягає в активному залученні марксизму. Радянським російським етнографом фактично створено загальну схему розвитку людства, яку

необхідно було заповнити окремими епізодами історії. М.С. Грушевським також була створена подібна схема, але із куди меншим наголосом на марксизм. Рушійні сили, які змінювали історію, у М.С. Грушевського чітко не прописані. Водночас П.І. Кушнер на питання про рушійні сили історії давав чітку відповідь – зміна характеру виробничих відносин.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. генетична соціологія поступово почала відходити на другий план, поступаючись місцем історії матеріальної культури та історії первісного суспільства.

3.2.2. Міграціонізм та стадіалізм. Взаємопроникнення та критика

Загалом у другій половині ХІХ ст. палеолітознавство розвивалось у контексті еволюціонізму. Тобто ще від Ч. Дарвіна складалася традиція погляду на минуле як на логічну та послідовну зміну певних етапів. У такий спосіб сформувався стадіалізм.

Проте поступово почала складатись антиеволюційна наукова концепція. Дослідники стали приходити до думки про не лінійність існування палеолітичних індустрій, а можливість їх співіснування. Французький археолог П. Буль висунув ідею, що палеолітичні індустрії могли мати локальний характер. Водночас лише фізична еволюція людини, а не особливості обробки кам'яних знарядь праці, на думку П. Буля, може свідчити про розвиток людства [Клейн, 2005а, с. 717].

Антиеволюційні ідеї отримали підтримку серед представників церкви. Так, позиції міграціонізму були остаточно сформульовані абатом-археологом А. Брейлем. Він ретельно досліджував стратиграфію палеолітичних пам'яток Франції і дійшов висновку про те, що оріньяк і солютре – це дві індустрії, які одночасно існували на початку верхнього палеоліту. Вчений поняття «час» (оріньяцький, солютрейський, мадленський та ін.) замінив на поняття «культура». У палеолітознавство стали потрапляти назви нових культур: «клектон» (між шеллем і ашеллем), «левалуа» (між ашеллем і мустье), «мікок» (приблизно час пізнього мустье) та ін. [Клейн, 2005а, с. 725]. Фактично у такий

спосіб народилася думка, що оріньяк не був наслідком розвитку місцевого мустьє, а був принесений *Homo sapiens* з Близького Сходу.

Міграціонізм у Західній Європі формувався протягом 10 – 30-х рр. ХХ ст. У 20-х рр. ХХ ст. дослідники палеоліту України знаходились у контексті європейської науки. Так, міграційних позицій притримувався Ю.І. Полянський. Дослідник палеоліту Галичини в силу свого основного фаху геолога цікавився передусім стратиграфією пам'яток. На думку Ю.І. Полянського, на території Західної України оріньяк затягнувся майже на весь верхній палеоліт і навіть частково продовжувався в добу епіпалеоліту (фінальний палеоліт). Тобто у той час, коли в Західній Європі панувала солютрейська традиція обробки кременю чи мадленська, то у Галичині досі проживало населення, яке було носіями оріньяцької культури. Зі свого боку оріньяк був принесений до регіону міграційним шляхом. Окрім того, Ю.І. Полянський зазначав, що, наприклад, на Лісниках був принесений кремінь із рудовищ, які знаходилися відносно далеко від пам'ятки [НА ІА НАНУ, Ф. 63. Спр. 501, арк. 69 – 70].

На початку 20-х рр. ХХ ст. С. Круковський після відкриття та перших досліджень пам'ятки Свідре Вельке виділив свідерську культуру. У 30-х рр. ХХ ст. Л. Козловським окреслив свідерське коло пам'яток. У 1939 р. він виділив мазовшанське коло пам'яток, до якого входило послідовно п'ять індустрій, з яких свідерська була хронологічно ранніша. Після Другої світової війни поняття мазовшанське коло використовувалось як синонімічне до поняття свідерське коло [Zaliznyak, 1995, с. 5].

П.П. Єфименко напр. 20-х рр. ХХ ст. намагався розробити власну історико-культурну періодизацію палеоліту Східної Європи, враховуючи можливості взаємодії між собою окремих груп первісного населення [Єфименко, 1928, с. 49; Федорченко, 2010, с. 75]. Фактично робота П.П. Єфименка була написана у контексті сучасних йому західноєвропейських робіт у ключі міграціонізму.

На поч. 30-х рр. ХХ ст. ситуація у радянському інтелектуальному просторі різко змінюється. Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. у радянському суспільстві та науці відбувся методологічний перелом.

Нова мета археологів-палеолітознавців була сформована відомим теоретиком «червоної» археології 20–40-х рр. ХХ ст. В.Й. Равдонікасом: «Марксистський підхід і до цього матеріалу, до голих археологічних та етнографічних фактів дасть можливість вже зараз намітити, наприклад, нову періодизацію палеоліту за соціально-господарчими ознаками, а не за формами та типами знарядь» [Равдоникас, 1931, с. 7].

В.Й. Равдонікас був одним із авторів, що розробили соціологізаторську схему палеоліту. Слід зазначити, що сам В.Й. Равдонікас участь у дослідженнях палеолітичних пам'яток не брав. Розбираючи ідеї класиків марксизму про первісність, археолог дійшов певного протиріччя. З одного боку, В.Й. Равдонікас дійшов цілком логічного висновку: К. Маркс вважав, що общинно-родовому суспільству передувало статичне, стабільне суспільство. Ця форма організації суспільства базувалася на мисливському та рибальському господарстві. З другого боку, цитуючи К. Маркса про народи, які займаються пастушеством, В.Й. Равдонікас зазначав, що ці народи стоять поза межами дійсного розвитку. На думку вченого, К. Маркс просто не займався докласовими суспільствами: «адже не міг же Маркс відкидати усякий розвиток у таких суспільствах» [Равдоникас, 1931, с. 20]. Інших аргументів, окрім неможливості через те, що це просто неможливо, В.Й. Равдонікас не наводив.

Праця П.Й. Борисковського «До питання про стадіальність у розвитку верхнього палеоліту» була опублікована у 1932 р. Загалом робота була спрямована на критику міграціонізму. На думку П.Й. Борисковського схема поділу палеоліту за Г. де Мортільє є «правильною». Але у різних місцях люди з різною швидкістю проходили різні етапи становлення своєї матеріальної культури. Так, наприклад, нижньо- та середньооріньяцька індустрія Атлантичної провінції Європи розвилися в солютрейську індустрію

[Борисковский, 1932, с. 14]. П.Й. Борисковський давав зрозуміти, що ніяких міграцій не могло бути, а зміна індустрій – це зміни еволюційного характеру.

Розвиток верхньопалеолітичних індустрій відбувався не поступово, а різко змінюючись. Ці індустрії названі П.Й. Борисковським окремими стадіями розвитку господарства в первісно-комуністичному палеолітичному суспільстві. Варто зауважити, що теоретичні побудови археолога базуються на західноєвропейській літературі, критиці ідей міграціоністів, а не на матеріалах, що походять з території СРСР.

Робота П.Й. Борисковського мала інші акценти, порівнюючи із студіями В.Й. Равдонікаса. Головна мета праці П.Й. Борисковського – побудова хроностратиграфічної колонки верхнього палеоліту, а етнографічні паралелі не так добре відомі археологу, як фактичний археологічний матеріал. Соціологічні схеми П.Й. Борисковський побудував залежно від кам'яного інвентарю. Етапи розвитку палеолітичного суспільства відповідають індустріям.

Оріньяк-солютре – це, за П.Й. Борисковським, час зародження родового ладу. Мадлен – це епоха високо розвинутого мисливства. Мисливство стало провідною галуззю економіки первісних людей [Борисковский, 1932, с. 38].

Окремо необхідно зазначити, що П.Й. Борисковський у цій публікації доволі скептично ставився до усталених понять: «оріньяк», «солютре», «мадлен» та ін. і декларував суто робоче використання цих назв. С.М. Биковський (згодом був репресований як «шкідник» та «ворог» радянської археології), у передмові до статті П.Й. Борисковського його роботу визначив як таку, що «на зламі» західної (буржуазної) і радянської археологій [Борисковский, 1932, с. 3–8].

Методологічна перебудова радянської археології позначилася і на українському палеолітознавстві. К.Ю. Коршак (літературний псевдонім О. Лан) був одним із плеяди київських інтелектуалів широкого кола інтересів молодій радянській формації у 20 – 30-х рр. ХХ ст. У 1929 р. молодий чоловік закінчив Київське ІНО і вступив в аспірантуру до Археологічного музею ВУАН. У 1932 р. К.Ю. Коршак захистив промоційну роботу «До питання про зародки

обміну в первісному суспільстві на Україні» і отримав звання наукового робітника-історика матеріальної культури [Коршак, 1932]. У 1937 р. ще молодого (40 років) дослідника давнини було звинувачено у контрреволюційній діяльності та розстріляно [ДГА СБУ, Спр. 52578].

Фактично робота К.Ю. Коршака у 1932 р. ознаменувала оформлення методологічних змін у радянській археології. Археологія позиціонувалася як буржуазне речознавство та такий напрям людської діяльності, який є недопустимим для реальності Країни Рад. Історія матеріальної культури мала на меті дослідити речі, якими послуговувалася людина у своєму житті. Предметом дослідження науковців стають люди, а не речі. Відтепер можна почути такі заклики, як «побачити за знаряддям праці людину».

К.Ю. Коршак наводив факти археологічних знахідок окремих речей в нехарактерних для них місцях. Так, біля с. Вишеньки на Київщині було відкрито знаряддя праці, які зроблені з волинського кременю. А біля Києво-Печерського монастиря знайдені мушлі *Unio pictorium* та *anodonta cygnea* [Коршак, 1932, с. 36]. А також, говорячи про речі, які підлягали обміну, К.Ю. Коршак активно звертався до етнографічних відомостей. Схема розвитку мінових відносин у хронологічній перспективі виглядала так: на найдавніших стадіях розвитку свого історичного поступу люди вимінювали прикраси, з часом – кам'яні знаряддя праці, пізніше ще до перерахованого додаються хутра, вироби з дерева та рогу.

Аналізуючи концепції сучасних йому західних інтелектуалів К.Ю. Коршак критикував можливість існування як найдавнішої форми обміну зародження «німого торгу». «Німий торг» полягав у тому, що сторони обмінюються між собою речами попередньо розкладаючи їх на землі у незалюднених місцях, на нейтральній території. Тобто сторони не стикалися тет-а-тет один із одним. Джерела для подібних висновків західні вчені черпали з етнографічних відомостей про аборигенів Австралії. Обмін речами відбувався між колективами і лише з поступовим оформленням приватної власності на пізніших історичних етапах став можливим індивідуальний обмін між

окремими особами [Коршак, 1932, с. 53-54]. К.Ю. Коршак вважав, що «німий торг» навряд чи мав місце. Певні люди (старійшини чи вожді), на думку київського інтелектуала, мали б отримувати дарунки з рук у руки. Первісна форма міну – це обмін дарунками [Яненко, 2014, с. 373].

Лише з поступовим розвитком ремесел, входженням до людського побуту сільського господарства, а як наслідок певної осілости, стає можливим масове виробництво тих чи інших виробів. Вже задовго після палеолітичної доби відбувається становлення сталих схем циркуляції товарів, тобто торгівлі.

На прикладі К.Ю. Коршака бачимо неоднозначність 30-х рр. ХХ ст. як періоду в історії археології. З одного боку, дослідник критикував західні «буржуазні» концепції, а з іншого – писав у ключі міграціонізму. Історик матеріальної культури вивчав рух давніх людей минулого, який ми можемо простежити через рух окремих речей.

У 1938 р. побачила світ перша редакція так званого «краткого курсу» історії ВКП(б) під редакцією комісії ЦК партії на чолі з Й.В. Сталіним. У цій праці було виділено п'ять основних типів виробничих відносин: первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і соціалістичний. Для доби первісно-общинного ладу характерна спільна власність на засоби виробництва. Через низький рівень виробничих сил люди були вимушені вести спільне господарство та працю. У таких суспільствах відсутня приватна власність, а як наслідок, і не було експлуатації, класів [История..., 1950, с. 119].

У 1939 р. опубліковано перший підручник з історії первісного суспільства (автор В.Й. Равдонікаса) на основі якого автор читав однойменний курс у Ленінградському університеті. Предметом курсу була первісно-общинна формація в історії людства (тобто докласові суспільства). Задачею історії первісного суспільства було вивчення розвитку давніх суспільств від стадії до стадії. Разом із цими формулюваннями стадіалізм затвердився у радянській моделі вивчення давнини.

Фактично В.Й. Равдонікасом один абзац «Краткого курсу» (під загальною редакцією) Й.В. Сталіна розгорнув в окремий університетський курс із власним підручником. Так було започатковано цілий напрям в історичній науці СРСР. На відміну від археології, що вивчала матеріальну культуру первісності, історія первісного суспільства була спрямована на вивчення давніх суспільств [Равдоникас, 1939, с. 5 – 7].

Отже, соціально-економічні реконструкції палеолітичного суспільства в 20 – 30-х рр. ХХ ст. велися під ідейним впливом і на засадах тогочасних наукових течій генетичної соціології, марксистської критики міграціонізму з позицій еволюціонізму.

Генетична соціологія розроблялася не археологами, а насамперед етнографами. Тому в основу таких досліджень покладено етнографічні відомості. Дослідники використовували археологічну термінологію, але дуже обмежено. Широке коло джерел з археології залучав лише В.П. Петров. Генетичні соціологи намагалися розробити універсальні закони розвитку людських суспільств, однак цієї амбітної мети вони не досягли.

Міграціонізм яскраво проявився в роботах дослідника західноукраїнського палеоліту Ю.І. Полянського. Його дослідження були в контексті загальноєвропейських студій з оріньяцької проблематики. Певні впливи міграціоністських ідей простежуються також у радянському палеолітознавстві 20-х рр. ХХ ст.

Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. відбувся методологічний перелом у радянській археології, згідно якого дослідники мали б «перебудуватись» і відійти від «буржуазних» позицій. Виділення П.Й. Борисковським окремих стадій у верхньому палеоліті та пов'язування їх з соціологічними етапами розвитку людства було визначене як таке, що знаходилося «на зламі» західної та радянської археологій.

Показовою є діяльність К.Ю. Коршака, який демонстративно критикував позиції буржуазних міграціоністів, але сам, по суті, на них опирався. Рух речей у палеолітичну добу був напряму пов'язаний із рухом людей. Фактична

невизначеність чітких позицій є маркером для 30-х рр. ХХ ст. Через соціально-політичний тиск на археологів, їх фізичне винищення зменшилась і кількість власне ідей щодо минулого. Часто висловлювати свою позицію було небезпечно для свого життя та життя рідних і близьких.

3.3. Дослідники палеоліту та влада в останній третині ХІХ – першій половині ХХ ст.

Відносини дослідників первісності та влади можливо зрозуміти, враховуючи загальноісторичний контекст. До революційних подій 1905 – 1907 рр. Російська імперія була централізованою державою, у функціонуванні якої церква грала важливу роль. Отож креаціонізму було відведено особливе місце в ідеології Російської імперії. Вживання імені Бога, підкреслена святість та богообраність російського самодержця – це важливий елемент ідеології Російської імперії.

У 1879 р. член Київської громади, надалі антрополог, етнограф, археолог і дослідник палеолітичного минулого України Ф.К. Вовк був вимушений виїхати за межі Російської імперії через політичні переслідування. Тоді в Києві було заарештовано дружину та дітей Ф.К. Вовка, а сам він через Одесу втік до Румунії. У Румунії жив у Тульче (1879 р.), Бухаресті (1880 – 1882 рр.), згодом проживав у Женеві, а з 1887 р. на постійній основі – у Парижі [Франко, Франко, 1990, с. 87].

Ф.К. Вовк брав участь у київській «Громаді» разом з відомими тоді українськими громадськими діячами М.П. Драгомановим, В.Ф. Животовським, П.П. Чубинським, М.П. Старицьким та ін. [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 384, арк. 19].

Надзвичайно цінну та детальну інформацію щодо організації «Громади» містить донос чиновника Київської контрольної палати В.Г. Веледницького до царської «охранки» [Світленко, 2014, с. 60]. Донощиком було детально описано членів «Громади», а також їх діяльність. Особливо підкреслювалась

увага на місцях збору «громадівців». Одним із явочних місць була квартира Ф.К. Вовка. Донощик характеризував квартиру Ф.К. Вовка так: «...таким чином у нього була «радикальна квартира», або за його [Ф.К. Вовка – І.Ц.] власними словами «*foyer radical*» (нім. – *радикальне полум'я, радикальний вогонь*). Далі я чув від багатьох – від самого Вовка, від Богуславського, що з часів «київської комуни» 1874 р. до виїзду за кордон квартира Вовка була місцем нігілізму, тобто заперечення віри, сім'ї, вітчизни...» [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 384, арк. 9].

Окремо варто зауважити, що в доносі В.Г. Веледницького щодо українофілів-соціалістів фігурував і дослідник давнини професор Київського університету ім. св. Володимира В.Б. Антонович. Його було згадано серед кола осіб, хто був близький до Ф.К. Вовка у стінах Університету. Головним партнером Ф.К. Вовка у революційній діяльності було названо Луку Ільницького – завідувача бібліотеки та архіву Університету св. Володимира. «... я припускаю, що за посередництвом Університету, він [Ільницький – І.Ц.] мав можливість отримувати з-за кордону багато іншого [літератури – І.Ц.], так як Вовк мав з ним якісь секрети, що мене кожен раз вражало; так вони розмовляли пошепки або Ільницький на 2 – 5 хвилин відзивав до задньої кімнати...» [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 384, арк. 10].

У 70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії склалася напружена політична ситуація. Зокрема першовідкривач Костьонків І.С. Поляков знаходився під підозрою російської поліції. Він був студентом відомого російського анархіста П.О. Кропоткіна. Під час арешту останнього, у 1874 р. в І.С. Полякова було проведено обшук та тимчасово затримано. Проте слідство свідчень від археолога не добилося і його було звільнено [Формозов, 1983, с. 48].

Не оминула доля перебування в полі зору поліції Російської імперії і дослідника палеолітичних Гінців В.М. Щербаківського. У 1902 – 1905 рр. він перебував під наглядом поліції за участь у студентських заворушеннях у Петербурзі та Москві. Через це він був вимушений жити в Київській губернії у

батьків, так би мовити, у добровільній політичній самоізоляції [Франко, 2002, с. 43].

Після 1905 р. у царській Росії відбулася лібералізація суспільного життя. Ф.К. Вовк отримав змогу повернутися на Батьківщину. Протягом 1905 – 1917 рр. вчений активно працював у науковій сфері.

З активізацією бойових дій Першої світової війни, а згодом – революційних подій 1917 – 1922 рр. археологічні дослідження в регіоні майже повністю припинилися. Стан археології на початку 20-х рр. ХХ ст. Н.І. Платонова влучно назвала «прозябанням» [Платонова, 2015, с. 58].

Зазначений період став періодом боротьби між різними політичними силами на теренах України, які по-різному бачили долю цієї території. На 1922 р. основна частина Наддніпрянської України увійшла до складу Радянського Союзу, держави, у якій буквально всі елементи суспільного життя протягом 70-ти років були насичені ідеологією.

У 20-х рр. ХХ ст. було проголошено курс на ліквідацію неписьменності та посилення культурної роботи, в межах якої створювалася потужна музейна система [Яненко, 2016, с. 165 – 173]. Передбачалося, що музей мав стати ідеологічною зброєю в руках радянської влади. Музейні працівники мали набирати на місцях матеріали для своїх експозицій. Тому в багатьох випадках саме музейники стали першими дослідниками палеолітичних пам'яток, зокрема Амвросіївки (В.М. Євсєєв), Довгиничі (І.Ф. Левицький), Деркул, Синичіне, Кам'янка (М.В. Сібільов) та ін.

Щодо ідеологічного навантаження досліджень археологів-палеолітознавців, то радянська влада у першій половині 20-х рр. ХХ ст. ще особливо не втручалась у їхній зміст. Схема роботи палеолітознавця нагадувала дореволюційну.

Так, В.О. Городцов надавав первісній археології (зокрема, палеолітознавству) окреме місце в системі знань про минуле. Історичну археологію досліднику як явище багатше, різноманітніше (і, напевно, яскравіше), аніж доісторична або первісна археологія. Варто нагадати, що

предметом дослідження археології, на думку В.О. Городцова, були події, які супроводжували вимерлі покоління людства протягом їхнього життя [Городцов, 1923, с. 5]. Тобто науковець, який займався палеолітом, мав би пізнавати минуле світу в комплексі (і геологічні процеси, і палеокліматологію, і тваринний світ та ін.), а не лише людину та її побут.

Такий погляд на дослідження палеоліту домінував до кінця 20-х рр. ХХ ст. Тоді почалося згортання політики НЕПу, остаточне затвердження Й.В. Сталіна при владі та остаточний поворот СРСР до тоталітарної «диктатури пролетаріату».

Водночас період 20-х рр. ХХ ст. став часом пошуку векторів розвитку радянської ідеологічної думки. Для радянських ідеологів було дуже важливим знайти наукове підтвердження розвитку людства, яке б базувалося на зміні характеру виробничих сил і класовій боротьбі. Окрім того, низка робіт одного з класиків марксизму – Ф. Енгельса – безпосередньо була присвячена давній історії людства.

На VII з'їзді ВЛКСМ, у 1928 р. Й.В. Сталін проголосив про масовий прихід у науку молодих кадрів. Тобто молоді уже радянські учені мали нібито створити конкуренцію представникам ще імперської дореволюційної школи. У контексті цього процесу зміни поколінь також відбулася низка гучних судових процесів над науковцями («академічна справа» 1929 р., «справа славистів» 1933 – 1934 рр.) [Свешникова, 2009, с. 41]. У наслідок цього було звільнено і репресовано відомих науковців.

Ще з 1925 р. у Москві діяла Спілка істориків-марксистів на чолі з першим істориком-марксистом М. Покровським. І саме на засіданні цієї спілки 4 листопада 1929 р. було проголошено промову щодо введення нових методів в археології [Арциховский, 1929, с. 136 – 155].

Доповідь було підготовлено ініціативною групою молодих археологів-марксистів: О.Я. Брюсовим, С.В. Кісільовим та А.В. Арциховським. Останній був спікером і неформальним лідером цієї групи. Іноді їх називали представниками «нового археологічного напрямку» [Генинг, 1982, с. 103 – 106].

Цією доповіддю група винесла на порядок денний необхідність проведення методологічної дискусії в археології. Археологія та історія були названі двома паралельними науками, які працюють над створенням матеріалу для соціологічних узагальнень, і запропоновано метод сходження (*метод восхождения – рос.*).

Метод сходження, який пропагували представники «нового археологічного напрямку», мав на меті реконструювати виробничі відносини на основі вивчення знарядь праці. Цей метод, за вдалим визначенням, В.Ф. Генінга, власне кажучи, ніколи і не був методом, а скоріше він був загальнонауковим принципом дослідження археологічних даних [Генінг, 1982, с. 105 – 107]. Тобто стверджувалось, що археологія здатна самостійно, без залучення етнографічних даних, реконструювати виробничі відносини в давніх суспільствах, фактично «написати» давню історію [Арциховский, 1929, с. 137 – 140].

Згадана доповідь викликала жваву дискусію в історичних дисциплінах, і метод сходження був підданий різкій критиці. Ідея відмови від етнографії врешті-решт виявилася нежиттєздатною в радянській археології. Палеолітознавці особливо широко користувалися етнографічними аналогіями у синполітейних суспільствах. Варто зауважити, що всі учасники дискусії визнавали приналежність археології до комплексу історичних наук або єдиної синтетичної історичної науки [Арциховский, 1929, с. 142 – 154].

Метод сходження не залишився лише теоретичною розробкою, і дослідники «нового археологічного напрямку» намагалися застосовувати свій метод на практиці. Так, О.Я. Брюсов намагався визначити приналежність неолітичних культур Європи до суспільно-економічних формацій. А.П. Смірнов використовував для подібних реконструкцій матеріали IX – XIII ст. С.В. Кісільов на основі схожості господарчої бази намагався відтворити суспільну структуру поселень давньоруського часу. А.В. Арциховський намагався написати соціальну історію людства до Середньовіччя за допомогою знарядь праці сільськогосподарського призначення [Генінг, 1982, с. 109 – 110].

У 1930 р. В.Й. Равдонікас видав як брошуру свою доповідь «За марксистську історію матеріальної культури», яка стала, по суті, програмним документом для критики й усвідомлення археології «до 1930 р.». Як влучно зазначила Н.І. Платонова, і сьогодні ми часто сприймаємо археологію до методологічного перелому як емпіричну, без метода, тобто таку, яка не мала власне археологічної думки [Платонова, 2002, с. 262].

В.Й. Равдонікас поставив під сумнів існування археології як науки через її «буржуазну» суть. Археологічні дослідження мали бути фрагментом синтетичної історії матеріальної культури, а предметом дослідження археолога – не події, що супроводжували життя вимерлих поколінь людства, і навіть не людина як така, а суспільство. Ця позиція і лягла в основу нового напрямку, який охопив археологію загалом та палеолітознавство зокрема.

У лютневому випуску 1931 р. була опубліковано цільову програму ДАІМК. Резюмуючи підсумки діяльності «старої», археологи у ДАІМК констатували, що за Російської імперії «вели дослідження матеріальних пам'ятників у відриві від вивчення форм суспільства та умов виробництва». Дослідження речей не може бути у фокусі дослідження соціальної науки, якою мала бути наука, що досліджує доісторію. Дійсний предмет досліджень будь-якого науковця – сучасність. Минуле же може бути тільки інструментом для пізнання сучасності [Целевая ГАИМК, 1931, с. 2].

Упродовж 1930 – 1934 рр. у наукових центрах СРСР відбувалася теоретична дискусія, яка не залишилася поза увагою киян. На місцях відбувалось адаптування та донесення до місцевої наукової громади ідей дискусії Москви – Ленінграду.

У 1922 р. було створено Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). У 1930 р. у ВУАК була створена Комісія з методології археологічних досліджень [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 375, арк. 5 – 6]. Однією з її задач була розробка включення методики діалектичного матеріалізму в археологічні студії за допомогою роботи з історіографією та виділенням основних археологічних категорій (культури, впливу культурного сприйняття, матеріальної культури і її

співвідношення з базою, тобто оточуючим середовищем). Унаслідок представники української археологічної науки мали бути включені до загальнорадянської археології. У межах цього процесу в 1931 р. П.П. Курінний став делегатом від ВУАК на Першому загальносоюзному з'їзді з археології та етнографії в Москві [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 376, арк. 6].

У 1932 р. почалася реорганізація ВУАК. Для проведення археологічних досліджень було організовано Інститут історії матеріальної культури (спочатку Сектор/Секцію як перехідну ланку), що став втіленням радянського уявлення про вивчення давньої історії людства. Офіційні причини ліквідації ВУАКу були аргументовані:

- недостатнім залученням тез марксистсько-ленінського вчення у роботі фахівців;
- самоізоляцією ВУАК від співробітництва з археологами з РРФСР [Шовкопляс, 1957, с. 14].

Процес реорганізації роботи ВУАКу на ПМК трактувався різними дослідниками по-різному. Н.Д. Полонська-Василенко зазначала, що в 1933 р. ВУАК було ліквідовано, проте на тій самій же сторінці дослідниця підкреслила, що «в СІМК влучено шість життєздатних установ ВУАН, які вже мали значимий науковий стаж, мали досягнення, міцний склад співробітників і певне наукове обличчя» [Полонська-Василенко, 1993, с. 24].

П.П. Курінний писав: «секція заснована замість цілої низки установ УАН з метою знищити відірваність суспільствознавчих наук і спрямувати їх на дослідження культури людства на марксистсько-ленінській основі» [Курінний, 1970, с. 117]. Проте науковець вказував, що для досягнення цієї мети необхідно було звільнити з роботи низку науковців зі старого складу.

Серед радянських археологів оцінка подій 1932 – 1934 рр. була не настільки радикальна. Так, колишній директор Інституту археології Л.М. Славін відзначав: «Щоб перебудувати археологічну роботу на Україні, Академія наук УРСР ухвалила в 1934 р. організувати на базі ВУАКу і інших археологічних закладів, які існували при Академії наук, Інститут історії

матеріальної культури» [Славин, 1947, с. 69]. І.Г. Шовкопляс трактував цей процес як один із проявів реорганізації Академії наук. Проте так само дослідник говорить про ліквідацію ВУАК, на базі якого було створено нову установу [Шовкопляс, 1957, с. 14]. Отже, не зважаючи на те, що процес реорганізації роботи ВУАК у ІМК дослідники трактують приблизно однаково, проте емоційне забарвлення викладення фактів є абсолютно різним.

Варто зазначити, що саме після переформатування ВУАК у ІМК почали організовуватися спільні російсько-українські експедиції. Зокрема, у 1935 р. було організовано спільну експедицію ВУАК та ГИМ (Москва) для досліджень палеолітичних Гінців. Згідно з наказом № 40 тодішнього директора ІМК Ф.А. Козубовського експедицію затверджено у складі: І.Ф. Левицький, Д.З. Галич, І.Г. Підполічка – від української сторони та О.Я. Брюсов, В.Г. Карцева, М.Є. Фос, Жатілов (ініціали невідомі) – представники ГИМ. Загальне керівництво здійснював харків'янин І.Ф. Левицький. Московським загоном керував О.Я. Брюсов. Асигнування між ВУАК та ГИМ було поділено майже порівну: 3 тис. карбованців виділено українською стороною, а москвичами – 4 тис. [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 12].

У 1936 р. організовано Деснянську експедицію спільно ІМК АН УРСР (згодом ІА) разом із ІМК ім. М.Я. Марра АН СРСР і Державним музеєм антропології Московського університету. Експедиція мала комплексний характер. У її складі працювали археологи (П.Й. Борисковський, І.В. Фабріціус, Д.З. Галич, Ф.В. Лучицький та ін.), антропологи (В.М. Шапкін, І.Н. Єлістратов), палеонтологи (І.Г. Підполічка, В.І. Зубарева), геологи (В.І. Громов, Г.І. Малявко, В.А. Хохловкіна) та геоломорфолог-топограф В.Д. Сілонов [Підполічка, 1949, с. 41].

Протягом другої половини 30-х рр. ХХ ст. відбувалась остаточна радянська організація української науки. У 1936 р. було створено Інститут історії України АН УРСР, низку кафедр історії у провідних університетах. У тому ж 1936 р. керівником ІМК став М.І. Ячменьов – професійний керівник, комуніст, який

не мав жодного відношення до археології зокрема і до науки загалом [Черкаська, 2018, с. 116 – 118].

Інституційні перетворення відбувалися під акомпанемент репресій радянської каральної машини. Терор як засіб соціальних відносин був характерний для перших десятиліть радянської влади. Внутрішньопартійна боротьба між більшовиками за єдність у своїх рядах у 20-х рр. ХХ ст. переросла у боротьбу за єдність всієї радянської країни у 30-х рр ХХ ст. [Конквест, 2009, с. 30].

Один із провідних радянських українських палеолітознавців М.Я. Рудинський вперше потрапив до радянських слідчих органів влітку 1920 р. Провівши півтора місяці під арештом, М.Я. Рудинського звільнили із попередженням (звинувачення будувалося на українських націоналістичних поглядах тоді ще вчителя гімназії). Наступний арешт відбувся у вересні 1921 р. На цей раз звинувачувався не тільки Михайло Якович, але й його сестри. Рудинські і цього разу були відпущені на свободу. До 1925 р. М.Я. Рудинський завідував Полтавським музеєм, і весь час його керівництва музей потерпав від постійних перевірок [Граб, Супруненко, 1992, с. 91-93].

У 1925 р. М.Я. Рудинський став відповідальним секретарем ВУАК. Перебуваючи на цій посаді, його наукова діяльність досягла апогею. Більшість палеолітичних пам'яток, що вивчалися М.Я. Рудинським, були відкрито та досліджено у 1925 – 1934 рр.

У березні 1934 р. М.Я. Рудинського було арештовано. Звинувачення було доволі стандартним для радянських інтелектуалів – контрреволюційна діяльність (участь в УВО, СВУ, «контрреволюційній групі Грушевського») [Граб, Супруненко, 1992, с. 93]. Важливим джерелом для розуміння ідей самого М.Я. Рудинського є його показання слідчому. У своїх свідченнях він писав (від руки): «...як автор археологічних робіт та науковець у відношенні хронологічному – я науковець радянський. Але у відношенні ідеологічному та методологічному відносився до переозброєння, до якого прийшов, – дореволюційній епосі» [ЦДАГО, Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995, арк. 7].

Далі у цьому зізнанні рукою М.Я. Рудинського написано, що він раніше захоплювався буржуазною наукою. Він вважав себе послідовником Ф.К. Вовка, тобто французької антропології. «Російська буржуазна археологія та німецька були безсумнівно нижче французької», – писав репресований дослідник давнини. А також чи не головним своїм «гріхом» підслідний зазначав, що раніше вважав науку явищем інтернаціональним і що ніякої особливої радянської науки не існувало. Тепер же, під слідством (у 1934 р.), він чітко зрозумів, що помилявся. Особлива радянська наука була і «почала наступ» з 1929 р. у стінах ДАІМК у Ленінграді, а повномасштабне розгортання цього процесу почалося з 1933 р. [Граб, Супруненко, 1992, с. 96].

У своєму дізнанні М.Я. Рудинський писав, що радянська історія матеріальної культури базувалась на марксистському вченні про формації, а також твердженнях класиків марксизму щодо безперервності розвитку історичного процесу. Водночас будь-яке звертання до «культур», «культурних кругів» (фактично ознаки міграціонізму) означало прояв расизму, фашизму.

До М.Я. Рудинського було застосовано адміністративну висилку і заслано до м. Красноборськ (сучасна Архангельська область РФ).

Для нас свідчення М.Я. Рудинського слідчому є вкрай важливими, адже, як відомо, у радянські часи створювалася значна кількість пропагандистської літературної продукції, документів. Ці всі постанови та промови далеко не завжди втілювались у життя. Але показання науковця свідчать про безпосередній реальний стан справ, який мав місце в українському інтелектуальному товаристві у першій половині 30-х рр. ХХ ст. На момент ведення справи (1934 р.) методологічний перелом вже відбувся. Археологія, згідно з баченням нових радянських керівників, мала бути органічною частиною історичного циклу наук. Вважалося, що сприйняття археології як науки природничої – це антирадянський, контрреволюційний акт.

У 1937 р. було заарештовано та розстріляно палеолітознавців К.Ю. Коршака та Т.Т. Теслю. Передсмертна доля їх схожа: арешт, жорсткий і стрімкий вирок до смертної кари та його реалізація [ЦДАГО, Ф. 263. Оп. 1.

Спр. 37201, арк. 7; ДГА СБУ, Спр. 52578]. Т.Т. Теслю та К.Ю. Коршака було звинувачено у контрреволюційній діяльності (стаття 54 ч. 8 та 54 ч. 11). У 1937 – 1938 рр. розправа із «ворогами народу» проходила набагато швидше, аніж у першій половині 30-х рр. ХХ ст. Так, К.Ю. Коршака було заарештовано 5 листопада 1937 р., а 22 грудня вже було розстріляно [ДГА СБУ, Спр. 52578, арк. 1, 100]. Т.Т. Теслю було заарештовано 28 жовтня 1937 р., а розстріляно 17 листопада цього ж року [ЦДАГО, Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37201, арк. 1; 29].

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. українська археологія була розгромлена через репресії, винищена фізично. У 1938 р. ПМК було перетворено на Інститут археології АН УРСР, у якому була тотальна кадрова криза. Тодішній директор Інституту М.І. Ячменьов був вимушений залучати «старі» кадри ще із дореволюційною підготовкою. З 1938 р. у Києві постійно перебував Л.М. Славін, якого прислали з Ленінграда для посилення науково-дослідної роботи.

Отже, взаємовідносини дослідників давнини та влади загалом були напруженими. За часів Російської імперії археологи брали участь у революційній діяльності. Саме через їх політичні ідеї дослідників давнини переслідували. Ідеї палеолітознавців залишалися поза увагою влади. У 20-х рр. ХХ ст. відбувалася зміна поколінь: частина дослідників померли (наприклад, Федір Вовк), частина – емігрувала, наприклад Євген Чикаленко.

Нове покоління дослідників палеоліту було репресовано вже у 30-х рр. ХХ ст. Репресії почалися з поодиноких арештів і продовжились у формі кривавого терору 1937 – 1938 рр. У радянський час ідеї щодо давнини вже стали предметом переслідування інтелектуалів. Звісно, прямі звинувачення – це контрреволюційна діяльність, але підтекст – це ідеї. Показовою є справа М.Я. Рудинського, де йдеться про те, що він у 1927 р. визначив Кабінет/музей антропології та етнографії ім. Вовка як установу сфери науки природничої, що інтерпретувалося як дія антирадянського характеру. У радянські часи змінилася сама суть переслідувань – відтепер люди могли бути засуджені не за пряму антиурядову діяльність, а за думки, наукову позицію.

Висновки до розділу III

Протягом початкових етапів свого існування палеолітознавство в Україні було безпосередньо (передусім через Ф.К. Вовка) пов'язано з французькою науковою традицією. Г. де Мортильє розробив періодизаційну схему культурно-історичного членування палеоліту. Більшість дослідників палеоліту в Україні брали за основу схему Г. де Мортильє, яка була побудована на основі техніко-типологічному аналізі кам'яних знарядь праці палеолітичної доби. Для Г. де Мортильє індустрії або «культури» були поділені за стратиграфічними шарами. Між поняттями «культура» та «епоха» ставився знак рівності. Окрім схеми Г. де Мортильє, власну культурно-хронологічну періодизацію розробив за фауністичними залишками Е. Ларте. Ці періодизаційні схеми розроблялися західними вченими на матеріалах із Західної Європи.

Ф.К. Вовк був учнем Г. де Мортильє та притримувався еволюціоністських поглядів на палеоліт Східної Європи. Учні Ф.К. Вовка також продовжили еволюціоністську традицію. Так, у 10-20-х рр. ХХ ст. був сформований напрям еволюціоністського дослідження палеоліту України. Археологи того часу розуміли крем'яні індустрії як окремі епохи в історії людства, які послідовно еволюціонували одна в одну.

Інший напрям у дослідженні французького палеоліту був сформульований А. Брейлем і отримав продовження у роботах Ю.І. Полянського. Західноукраїнський археолог слідом за А. Брейлем ставив питання про співіснування оріньяцької культурної традиції з іншими. Ю.І. Полянський поставив питання про особливості галицького палеоліту проти західноєвропейського. Зокрема, дослідник дійшов висновку про відсутність солютре та мадлену в дослідженому регіоні.

До Другої світової війни на власне українських палеолітичних матеріалах так і не було розроблено періодизації у класичному розумінні цього поняття. Дослідники будували власні схеми на якомусь одному чиннику (чи то на археологічному матеріалі, чи на геології, чи на соціально-економічному рівні розвитку давніх племен). Соціально-економічні реконструкції здебільшого

базувалися переважно на ідеях класиків марксизму, а не на конкретному матеріалі.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. відбулися теоретико-методологічні зміни в радянській археології. У цей час влада перестала просто впливати на науку, а підкорила її собі. Археологи (і не тільки) фактично стають заручниками системи та вимушені були підлаштовуватися під партійні гасла та вимоги. Вони намагаються віднайти якийсь особливий шлях для радянської археології, окремий від західного. Апогеєм дотримання цього «особливого шляху» стали репресії серед українських радянських археологів, зокрема й палеолітознавців. Українські радянські археологи брали активну участь у загальносоюзній компанії щодо критики міграційних ідей західних археологів. Водночас, незважаючи на ситуацію в суспільстві та науці, елементи міграціонізму потрапляють до робіт деяких палеолітознавців (наприклад, К.Ю. Коршака).

Але так чи інакше ідеї палеолітознавців у досліджений період стали підґрунтям для подальших робіт, ідей. Питання можливості міграцій палеолітичних індустрій чи еволюційного розвитку культур і далі було одним із найважливіших питань вітчизняного палеолітознавства. Фактично період до Другої світової війни – це період постановки питань, проблем, які вирішувались і вирішуються у сучасній археології.

ВИСНОВКИ

Аналіз наявного масиву літератури з питань історії досліджень палеолітознавства в останній третині XIX – першій половині XX ст., засвідчив відсутність роботи узагальнюючого характеру. Наше дослідження, є працею у якій узагальнено розвиток українського палеолітознавства в цей період.

В Україні нині сформовано київський та львівський центри вивчення історії археології. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. у Львові почали звертатися до біографій галицьких палеолітознавців останньої третини XIX – першої половини XX ст.: Л. Козловського, С. Круковського, Ю.І. Полянського та ін. У Львові О.С. Ситник і його учні О.М. Томенюк та М. Колос досліджують безпосередньо окремі аспекти вивчення палеоліту в останній третині XIX – першій половині XX ст. Водночас у студіях львівських дослідників не останнє місце займає історія ідей. Львів'яни намагаються проаналізувати дослідження палеоліту в регіоні в контексті розвитку європейської науки. Також окремо варто сказати, що львівська археологія міжвоєнного періоду – це сфера інтересів сучасних польських історіографів Я. Леха, Я. Драуса та ін. Але Львів розглядається поляками побіжно як потужний культурний центр на сході Польщі у міжвоєнний період.

У Києві дослідження історії археології, як і у Львові, починали розвиватися з біографістики. Лише з другої половини 2000-х рр. київські дослідники намагаються перейти до комплексного вивчення історії археологічної думки в палеоліті. Причому час останньої третини XIX – першої половини XX ст., переважно залишається в тіні. О.С. Федорченко та С.В. Палієнко у своїх дисертаційних дослідженнях довоєнні часи згадують побіжно. Основний же предмет їх уваги – це розвиток вітчизняного палеолітознавства у повоєнні часи та витоки концепцій сучасних палеолітознавців. Водночас архівними джерелами цікавляться спеціалісти з біографістики, еґо-історії, історії повсякдення та історії інституалізації науки в 20 – 30-х рр. XX ст.

Загалом можна сказати, що в українській літературі, присвяченій історії досліджень палеоліту, висвітлено окремі аспекти проблематики або в регіональному вимірі, або у проблемному. На комплексний характер вивчення палеоліту України у довоєнний період претендують сучасні російські дослідники, які у своїй більшості, включають сучасну територію України до загальноросійського палеолітознавства. Часом у їхніх роботах відчувається погляд на археологічні студії в Україні як не провінційні, порівняючи з дослідженнями столичних імперських центрів. Водночас мало враховується загальноєвропейський контекст.

Така ситуація у розробленні історії українського палеолітознавства значно зумовлена станом джерельної бази. У Києві до 20-х рр. ХХ ст. не існувало археологічної установи, де б систематично формувався масив документів щодо археологічних досліджень (звіти йшли до ІАК, до Петербурга). Основні відомості про палеолітичні дослідження можна почерпнути з документів, які зберігаються в ІР НБУВ а також в особових фондах НА ІА НАНУ. В ІР НБУВ зберігається особовий фонд В.Б. Антоновича (№ 1), у якому містяться чернетки робіт науковця (тексти і карти), його роздуми, наукові записи. У НА ІА НАНУ наявні фонди Ф.К. Вовка та М.Я. Рудинського, у яких зібрані матеріали, присвячені дослідженням Мізину. Цінними для розуміння інтелектуальної ситуації досліджень палеоліту України часів Російській імперії та контактів із західними археологами є листування Ф.К. Вовка (НА ІА НАНУ, ф. 1).

У 20 – 30-ті рр. ХХ ст. ситуація із джерелами значно змінилась. На цей час в Україні була заснована власна Академія наук, у складі якої були створені установи, які досліджували українську археологічну спадщину. Фонд ВУАК/СІМК/ІІМК/ІА та низка особових фондів (М.Я. Рудинського, І.Ф. Левицького, А.В. Добровольського, К.Ю. Коршака, М.В. Сібільова) містять інформацію про організацію, процес польових досліджень, методіку польових робіт та висновки дослідників. Яскравим доповненням до архівних джерел із НА ІА НАНУ є установчі документи, а також чернетки робіт М.Я. Рудинського, І.Ф. Левицького, що містяться у ЦДАВО. У ЦДАГО з архіву

СБУ було передано матеріали археологів, які у 30-х рр. ХХ ст. переслідувалися радянською владою. З палеолітознавців є архівно-слідчі справи на К.Ю. Коршака, М.Я. Рудинського та Т.Т. Теслю. Отже, маємо комплекс джерел, яким охоплено різні сторони життя дослідників палеоліту: від чернеток робіт і звітів до архівно-слідчих справ.

Ситуація з архівної спадщини Західної України ідентична до ситуації, що склалася на землях Східної України, що входили до Російської імперії. Адже звітна документація про польові роботи накопичувалася поза межами західноукраїнських земель, які увійшли до СРСР, а згодом і до України. Завдяки групі львівських істориків археології фрагментарно опубліковано відомості про Л. Козловського та Ю.І. Полянського, їх археологічні наукові студії. Це фрагменти лекцій, чернетки робіт, а також біографічні матеріали. Частина рукописних робіт дослідників західноукраїнських земель із приходом радянської влади було передано до Києва, до НА ІА НАНУ.

Джерела, які зберігаються нині в архівних установах, нерівномірно висвітлюють нашу тему. Масив документів, які походять із радянської України 20 – 30-х рр. ХХ ст. представлено у найбільш повному обсязі. Через таку ситуацію і дослідження 20 – 30-х рр. ХХ ст. радянськими палеолітознавцями у нашій роботі висвітлено більше, аніж інші.

Першу палеолітичну пам'ятку на території України, стоянку Гінці на Полтавщині було відкрито у 70-х рр. ХІХ ст. Дещо пізніше завдяки зусиллям В.В. Хвойки, Ф.К. Вовка, Д.М. Щербаківського, П.Я. Армашевського, В.Б. Антоновича та ін. у 90-х рр. ХІХ – 10-х рр. ХХ ст. було відкрито та проведено розкопки Києво-Кирилівської стоянки, Мізину, Іскорості, Протасового Яру та ін. В.М. Щербаківський у 1915 р. продовжив польові роботи на Гінцях.

На західноукраїнських територіях, які тоді перебували під владою Австро-Угорщини, було виявлено лише одиничні знахідки. Чи не єдиним палеолітичним місцезнаходженням більш-менш ретельно дослідженим були Глиняни, що недалеко від Львова.

У 20 – 30-х рр. ХХ ст. територія України так і залишилася поділеною між різними державами, але тепер уже між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Двигуном радянської української археології стала робота новобудовних експедицій на масштабних державних будівництвах (ДніпроГЕС, БоГЕС), а також діяльність робітників археологічних установ на місцях. Починаючи з середини 30-х рр. ХХ ст. на українських радянських археологів посилювався ідеологічний тиск. Зокрема, ліквідували ВУАК, звинувативши його співробітників у націоналізмі. Водночас із середини 30-х рр. ХХ ст. польові дослідження проводилися спільно з російськими колегами у складі комплексних експедицій із залученням геологів і палеонтологів.

На території Західної України дослідження палеолітичних старожитностей лише розпочиналися. Так, у Закарпатті, яке входило до складу Чехословаччини, дослідження палеолітичних пам'яток обмежувалося короткими повідомленнями місцевих краєзнавців (зокрема, Т. Легодського) про виявлені пункти кам'яної доби.

У Північній Буковині, яка входила до складу Румунії, досліджували палеолітичні пам'ятки як науковці з центрів, так і місцеві археологи. Зокрема, у Чернівцях обіймав посаду професора палеонтології в університеті Ч. Амброжевич. Разом із ним працював місцевий краєзнавець Є. Лазарь та столичні фахівці Н. Морошан та І. Ботез.

У Прикарпатті, Галичині та Волині, що перебували під владою Польщі, палеолітичні пам'ятки досліджували місцеві науковці Л. Козловський, Ю.І. Полянський, а також представники інших регіонів (Л. Савіцький, С. Круковський та ін.). Більшість палеолітичних стоянок було відкрито геологом за фахом Ю.І. Полянським.

Методика польових досліджень протягом останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст. пройшла певний шлях розвитку. Наприкінці ХІХ ст. палеолітичні пам'ятки досліджувалися з єдиною метою – добути якомога більше артефактів. На поч. ХХ ст. більшість палеолітознавців копали траншеями. Виключення становлять розкопки В.В. Хвойки Києво-Кирилівської

стоянки. Але Києво-Кирилівська стоянка має доволі специфічну топографію: культурний шар йшов під значною товщею землі, і копати траншеєю було просто неможливо через небезпеку бути засипаним землею.

Подібну методику бачимо в І.Ф. Левицького під час польових робіт у Поліссі. Дослідник з переходом на роботу з Житомирщини до тодішньої столиці радянської України Харкова переніс із собою і прогресивну тоді методику польових робіт широкими площами. Її застосували у процесі дослідження стоянок Надпоріжжя Дніпробудівською експедицією. Пізніше І.Ф. Левицький у такий спосіб розкопував Гінці в 1935 р.

Ще на початку 20-х рр. ХХ ст. схожу методику застосував під час розкопок Городка на Рівненщині польський дослідник Л. Савіцький. Слід зазначити, що Городок мав топографію схожу з топографією Києво-Кирилівської стоянки, Осокорової балки, Журавки та ін. У звіті про дослідження Довгиничів, який зберігається у НА ІА НАНУ, є посилання на розкопки Городка Л. Савіцького. Таким чином бачимо взаємопроникнення наукових ідей та взаємозв'язок між археологічними студіями польських та українських дослідників.

У повоєнні часи методика широких площ гучно прозвучала під іменем П.П. Єфименка. Методика була оголошена як новаторство П.П. Єфименка, завдяки якій було відкрито житла у Костьонках. Як бачимо, методика широких площ була зовсім не новаторством радянської науки, а здобутком європейської археологічної думки і прийшла до радянського інтелектуального простору з Польщі.

До 20-х рр. ХХ ст. пануючою парадигмою в палеолітознавстві був еволюціонізм у формі стадіалізму. Технокомплекси палеолітичної доби (шель, ашель, мустье, оріньяк, солютре, мадлен) сприймалися як послідовні етапи у розвитку палеолітичної доби, що змінювали один одного.

Сформульована А.Брейлем загальноєвропейська проблема оріньяка, розроблялася Ю.І. Полянським на західноукраїнських землях із позицій міграціонізму. Дослідник ставив питання про можливість співіснування

палеолітичних культур на Галичині. Решта ж дослідників палеоліту сприймали палеолітичні культури як окремі етапи (стадії) в давній історії людства.

Зазначимо, що протягом останньої третини XIX – першої половини XX ст. змінилося декілька поколінь вчених. У традиції дослідження палеоліту в Російській імперії чітко бачимо два послідовні етапи досліджень: 70-ті рр. XIX ст. та 90-ті рр. XIX ст. – 10-ті рр. XX ст. Покоління дослідників 70-х рр. XIX ст. пов'язано з іменами дослідників Гінців К.М. Феофілактова та Ф.І. Камінського. У 90-х рр. XIX ст. відбувся «вибух» палеолітичних досліджень на території України. В.В. Хвойка, П.Я. Армашевський, Ф.К. Вовк, Л.Є. Чикаленко та ін. досліджували палеолітичні старожитності нашого краю.

У 20-х рр. XX ст. почала розбудовуватися широко розгалужена музейна система, утворилися власні республіканські археологічні установи. Польові дослідження почали проводитись місцевими краєзнавцями та працівниками українських республіканських установ. Деякі з дослідників, які працювали у дореволюційний час, продовжили свою наукову діяльність (наприклад, П.П. Єфименко).

Покоління дослідників давнини, що формувалося у Радянському союзі 20-х рр. XX ст., припинило діяльність через фізичне усунення шляхом репресій. На зміну місцевим дослідникам, яких було масово репресовано, до Києва з Ленінграду та Москви були доправлені археологи для посилення науково-дослідної роботи. Вони були прислані відбудовувати фактично знищену українську археологію, але вже на новий радянський лад.

У 30-х рр. XX ст. у радянській Україні чи не найпотужніше відчувався тиск влади на суспільство, безумовно, такий стан речей відбився і на теоретичних узагальненнях археологів. Внаслідок методологічного перелому в радянській археології змінилася парадигма досліджень. Відтепер мав панувати історичний погляд на давню історію через призму соціологізаторства. Соціологічний стан суспільства мав стати основним критерієм, за яким ділилась історія людства. Такий погляд на історію не був принципово новим у 30-х рр. XX ст., адже протягом 10-20-х рр. XX ст. формувалася генетична

соціологія як окрема галузь знань про первісність. Фактично через історію розвитку суспільних форм, а згодом й історію первісного суспільства соціологізаторство було огорнуто в марксистську форму.

Водночас на території Західної України лише розпочиналися перші дослідження палеолітичних пам'яток. Це покоління дослідників працювало до Другої світової війни. Для Західної України довоєнних часів можна говорити лише про одну генерацію дослідників, які собі лише готували заміну.

У сучасній Україні об'єдналися регіони з різними традиціями вивчення давнього минулого, що ускладнює загальну картину вивчення палеоліту в Україні першої половини ХХ ст. Однак вимальовуються певні тенденції. Проаналізувавши наведену інформацію можемо виділити два основні етапи в історії становлення вітчизняного палеолітознавства: 70-ті рр. ХІХ ст. — 10-ті рр. ХХ ст. та 20-30-ті рр. ХХ ст. Перший етап умовно можна назвати часом первинного накопичення матеріалу, а другий — етапом перших теоретичних узагальнень, хоча накопичення матеріалу тривало.

Перший етап досліджень де-факто є майже цілковито монолітним, а от другий етап умовно ділиться на періоди: 20-ті рр. ХХ ст.; 1929 — 1932 рр.; 1932 — 1939 рр. та 1939 — 1941 рр. При цьому, що цей поділ стосується лише території радянської України. Водночас як палеолітична археологія сучасної Західної України розвивалася поступово, без різких змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів громадських організацій

1. Архівно-слідча справа Рудинського М.Я. *Ф. 263. Оп. 1. Спр. 65995.*
2. Архівно-слідча справа Теслі Т.Т. *Ф. 263. Оп. 1. Спр. 37201.*

Центральний державний архів виконавчих органів влади України

3. Звіт до Упрнауки НКО УРСР. В справі дослідження Журавської на Прилуччині палеолітичної стації. Рукопис від 17.09.1929. Михайло Рудинський. С. Журавка на Прилуччині. *Ф. Р-166. Оп. 9. Спр. 376. Арк. 8-11.*
4. Короткий звіт про діяльність Н/Д інституту історії матеріальної культури в 1931 р. (Харків, вул. Вільної Академії № 14) – про розкопки палеолітичних стацій на Волині (проф. М.Я. Рудинський). *Ф. Р-166. Оп. 9. Спр. 1741. Арк. 50-52.*
5. Кошторис на досліди в Журавці та склад дослідчої партії. *Ф. Р-166. Оп. 9. Спр. 376. Арк. 33-34.*
6. Матеріали про роботу українських науково-дослідних інститутів Історії матеріальної культури та фізичної культури (протоколи, виписки з протоколів, плани, тези доповідей, доповідні записки). 4 листопада 1931-2 грудня 1932 р. *Ф. Р-166. Оп. 10. Спр. 566. 213 арк.*
7. Розпочати підготовку до дослідження доби первісного суспільства. Індивідуальні теми наукових співробітників та аспірантів сектору археології. *Ф. Р-166. Оп. 10. Спр. 566.*

Державний галузевий архів Служби безпеки України

8. Архівно-слідча справа Коршака К.Ю. *Спр.52578.*

**Інститут архівознавства Національної бібліотеки ім. Вернадського НАН
України**

9. Документи про участь у Амвросіївській експедиції. Ч. 1. Організаційно-фінансові документи. 1949а. Ф. 139. Оп. 3. Спр. 189. 18 арк.
10. Документи про участь у Амвросіївській експедиції. Ч. 2. Щоденники. Автограф, рукопис. 1949б. Ф. 139. Оп. 3. Спр. 190. 255 с.
11. Підоплічко І.Г. 1949в. Шукачі скарбів в Казенній балці біля Амвросіївки. *Стаття. Машинопис з авторськими правками.* Ф. 139. Оп. 1, Спр. 20. 8 арк.
12. Підоплічко І.Г. 1949г. Що виявили розкопки біля Амвросіївки. *Стаття. Машинопис.* Ф. 139. Оп. 1. Спр. 21. 9 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. Вернадського НАН
України**

13. Антонович В.Б. Волынь в каменном веке. Ф. 1. (*персональний фонд В.Б. Антоновича*) Спр. 7835.
14. Антонович В.Б. Литература по первобытной археологии... Ф. 1. Спр. 7796.
15. Антонович В.Б., Арабаринь К.И. Дневник раскопок проведенных в Волынской губернии Владимир-Волынского уезда в селе Зимнот (?), 1886 года июня 30 и 31. Ф. 1. Спр. 7847.

Фонди Маріупольського краєзнавчого музею

16. Евсеев В.М. Амвросевская верхнепалеолитическая стоянка. Предварительный отчет о раскопках в 1935 г. *Неописане.*
17. Рисунок аквареллю. Стартиграфія. № 1685.
18. Рисунок аквареллю. Череп бізона. № 1704.
19. Рисунок олівцем. Людина біля розкопу. № 1683.
20. Фото. Головатий В.А., Євсеев В.М., Афендик на розкопі. № 1113.
21. Фото. В.М. Євсеев у розкопі. № 1169.
22. Фото. Загальний вид на пам'ятку. № 8100.

23. Фото. Художник Головатий малює. № 1161.

Державний архів Луганської області. Ф. Р-243. Оп. 1.

24. Додаток до листа археологічної секції и Н.О.Д. від 22.10.1927 р. № 99. *Спр. 102, арк. 9.*

25. Лист від Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН УСРР від 17 липня 1928 р. № Ч 1137 до Луганського окрвиконкому. *Спр. 716, арк. 27.*

26. Лист від 22 червня 1927 р. № 181 харківського краєвого інспектора Харківської краєвої комісії охорони пам'яток культури й природи НКО УСРР до Луганського окрвиконкому. *Спр. 102, арк. 2.*

27. Лист Локтюшева до Окрсоцвихову. *Спр. 102, арк. 10.*

28. Лист НКО УСРР до Луганського ОВК від 16.07.1927 р. № 40037/оп 14. *Спр. 102.*

29. Лист археологічної секції наукового товариства Донеччини і Науково-краєзнавчого гуртка. *Спр. 102, арк. 7.*

30. Лист від Окрсоцвихову до археологічної секції НОД. *Спр. 102, арк. 11.*

31. Лист завідуючого Державного соціального музею Донбасу Локтюшева від 25.01.1928 р. № 44 до Луганського окрплану. *Спр. 716, арк. 1.*

**Фонди Палеонтологічного музею ім. академіка Топачевського
Національного науково-природничого музею (архів І.Г. Підоплічка)**

32. Фото. Портрет геолога В.І. Різниченко. *Матеріали неупорядковано.*

33. Фото. Геолог В.І. Різниченко із сім'єю. *Матеріали неупорядковано.*

34. Фото. І.Г. Підоплічко у стінах музею. В процесі доповіді із макетом житла з кісток мамонтів. *Матеріали неупорядковано.*

35. Фото. В.І.Кронос у складі геологічної експедиції на Проскурівщині (Хмельниччина). 1927-1928. *Матеріали неупорядковано.*

36. Фото. Загальна схема розкопів Мізину. 1930 р. *Матеріали неупорядковано.*

37. Фото. Розріз Києво-Кирилівської стоянки. Розкопки та малюнок В.В. Хвойки. *Матеріали неупорядковано.*

38. Фото. Колекція палеонтології з Києво-Кирилівської стоянки. *Матеріали неупорядковано.*

Науковий архів Інституту археології НАН України

Особовий фонд Ф.К. Вовка (№ 1)

39. Археологія. А. Мортильє: список мегалітичних пам'яток Франції со скульптурними изображениями. 1894-1895. *Спр. 53. 1 арк.*

40. Археологія. Магадаленське майстерство на Україні. *Спр. 36/о. 14 арк.*

41. Археологія. Мізин. Вирізки з газет. 1908-1916 рр. *Спр. 42а. 16 арк.*

42. Археологія. Мізин. Нотатки-малюнки. *Спр. 38в. 35 арк.*

43. Археологія. Розкопки у с. Гонцах на Чернігівщині. *Спр. 37б.*

44. Вовков Ф. 1910. Палеолитическая стоянка в с. Мезин, Черниговской губ. (предварительное сообщение). *Спр. 38а. 9 с.*

45. Волков Ф.К. Человек в его прошлом и настоящем. I Доисторический человек Г. Обермайера. II. Рассы и народы человечества Ф. Брикнера (рецензия). *Спр. 64. 15 арк.*

46. Листи від Г. де Мортильє. *Спр. 3246-3260а.*

47. Лист від Г. де Мортильє. *Від 15.VIII.1891. Спр. 3262.*

48. Лист від Г. де Мортильє. *Спр. 3262.*

49. Лист від Г. де Мортильє. *Від 4.VIII.1894. Спр. 3263.*

50. Лист від Ф. Штенгеля. *Від 19.10.1909. Спр. 4632.*

51. Лист від Ф. Штенгеля. *Від 19.08.1909. Спр. 4633.*

52. Мізин – 1913, 1914, 1916 рр. Фото різних років. *Спр. 19. 19 арк.*

53. Мізин. 1914 р. Кресленники. *Спр. 41г. 35 арк.*

54. Революційна діяльність за царату. *Varia. Спр. 384. 21 арк.*

55. Чекаленко Л.Є. Звіт Л.Є. Чекаленко за 1912 р. *Спр. 41е3. 6 арк.*

56. Чекаленко Л.Є. Отчет о раскопках в с. Мезин в 1916 г. *Спр. 42в. 7 арк.*

57. Volkov Th. 1912. Nouvelles de convertes clans la station paleolitniqae de Mezini (Ukraine). № 39a.

Особовий фонд В.В. Хвойки (№ 2)

58. Опис фонду. Ч. II. Систематизация и анализ документов личного фонда В.В. Хвойки.

59. Палеолит (выводы). Частина (варіанти) статті «Каменный век Среднего Приднепровья», 7 арк. + 6 арк. + 6 арк. + 7 арк.

60. Предметы, найденные при раскопке по Кирилловской ул. внизу и на горе, принадлежащей г.г. Зивалу и Багрееву № 59 и 61. *Спр. 32. 6 арк + 3 арк.*

61. Раскопка, произведенная в усадьбе гос. Зивалова в г. Киеве на Подоле на Кирилловской ул. Різні варіанти. *Спр. 2. 11 арк. + 14 арк. + 18 арк. + 11 арк. + 10 арк.*

62. Раскопки в г. Киеве по Кирилловской ул. в усадьбе Зайцева (бывш. Зивала и Багреева). (Часть работы «Каменный век Среднего Приднепровья»). *Спр. 3. 2 арк.*

63. Следы дилювиального человека вблизи Киевского вокзала (Следы человека делювиальной эпохи). Стаття. *Спр. 33. 2 арк.*

64. Фото з картин. Реконструкція Києво-Кирилівської палеолітичної стоянки. Написи рукою В. Козловської. *Спр. ф-6.*

65. Фото. Вигляд розкопок палеолітичної стоянки, відкритої на Кирилівській вул. № 59-61. *Спр. ф-2.*

66. Фото. Кремінні знаряддя з Кирилівської палеолітичної стоянки (44). Фото з планшета. Київ, 1894 -1896 рр. *Спр. ф-7.*

67. Фото. Орнаментований бивень мамонта з Кирилівської палеолітичної стоянки. Київ, 1894 р. *Спр. ф-8.*

68. Хвойка В.В. 1899. Нотатки про Кирилівську палеолітичну стоянку (уривки промови на XI Археологічному з'їзді) та ін. *Спр. 1.*

69. Хвойка В.В. Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи мадлен (по поводу статьи г. Волкова). *Спр. 29.*

70. Частина статті «Каменный век Среднего Приднепровья» (Палеоліт). *Спр. 5. 12 арк.*

71. Частина статті «Каменный век Среднего Приднепровья» (Палеоліт). *Спр. 4. 8 арк.*

Особовий фонд І.Ф. Левицького (№ 4)

72. Левицкий И.Ф. 1935. Археологические исследования Гонцовской палеолитической стоянки. *Спр. 12.*

73. Левицкий И.Ф. Археологические исследования Осокровой балки 1931 г. *Спр. 10.*

74. Левицкий И.Ф. Итоги исследований палеолитической стоянки на Осокоровой балке. *Спр. 11.*

75. Левицкий И.Ф. О возрасте стоянки, открытой В.В. Хвойкой в Искорости. *Спр. 8.*

76. Левицкий И.Ф. 1938. До вивчення палеоліту в с. Амвросіївка Сталінської області. *Спр. 15.*

77. Левицкий И.Ф. Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах, року 1927. *Спр. 4.*

78. Левицкий И.Ф. Археологічні дослідження в Коростенській і Волинській округах, року 1928. *Спр. 5.*

79. Левицкий И.Ф. Археологічні дослідження в Коростенській та Житомирських округах, року 1926. *Спр. 3.*

80. Левицкий И.Ф. Археологічні дослідження в районі: Народничі-Ст. Шарно-Уманці-Булев-Селець-Болотниця Коростенської округи року 1925. *Спр. 2.*

81. Левицький І.Ф. Археологічні розшуки на Коростенщині, року 1929 р. *Спр.* 6.
82. Левицький І.Ф. Довгиницька палеолітична стація. *Спр.* 25.
83. Левицький І.Ф. Карта Волинської округи 1927-1928 рр. Грунт, археологічні дані. Кресленник на кальці. *Спр.* 7.
84. Левицький І.Ф. Карта Овруцької округи. Кресленник на кальці. *Спр.* 7.

Особовий фонд М.В. Сібільова (№ 5)

85. Сибилев Н.В. 1940. Поиски палеолита. Щоденники. *Спр.* 17.
86. Сибилев Н.В. 1942-1943. Донецкий палеолит. *Спр.* 7.
87. Сибилев Н.В. 1943. Далекое прошлое Донеччины. *Спр.* 6.
88. Сибилев Н.В. Итоги исследования неолитических и палеолитических стоянок бассейна Донца. *Спр.* 9.

Особовий фонд К.Ю. Коршака (№ 13)

89. Коршак К.Ю. 1936. Личные документы: автобиография, характеристика, заявления, стенограммы лекций в Институте Красной профессуры. *Спр.* 13.
90. Коршак К.Ю. 1932. Вопросы о зарожд. обмена в первобытном обществе на Украине. Научная раб. 1932 г. машинопись, укр.яз. *Спр.* 2. 68 с.
91. Коршак К.Ю. Деякі форми кам'яного знаряддя та їх призначення. *Спр.* 7.
92. Коршак К.Ю. Кремінне знаряддя Києво-Кирилівської стації за експонатами музею ім. Шевченка. *Спр.* 6.
93. Коршак К.Ю. Палеолітична стація в містечку «Іскорості». *Спр.* 1.
94. Коршак К.Ю. Український палеоліт. *Спр.* 8.
95. Ятребов Ф.А. 1935. Рецензія на статтю К.Ю. Коршака «Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я». *Спр.* 12.

Особовий фонд А.В. Добровольського (№ 14)

96. Добровольський А. Печера в с. Іллінці на Одещині. *Спр. 1.*
97. Основные типы археологических памятников первобытного общества, организация их учета и охраны. *Спр. 1.*

Особовий фонд В.П. Петрова (№ 16)

98. Петров В.П. Матері родоначильниці. Антропоморфні зображення матерів-родоначальниць. 108 арк. *Спр. 262.*
99. Петров В.П. Основні проблеми фольклору та ідеології первісно-общинного (ладу) періоду. 162 арк. *Спр. 211.*
100. Петров В.П. Про первісне суспільство та пережитки родового ладу в Росії. 268 арк. *Спр. 254.*

Особовий фонд М.Я. Рудинського (№ 30)

101. Автобіографічні матеріали Сіцинського Є. (стаття про наукову діяльність, витяги з протоколів, свідоцтва, посвідчення, відкриті листи, поздоровлення та ін.). *Спр. 50/1. 81 арк.*
102. Автобіографія М.Я. Рудинського. *Спр. 69. 14 арк.*
103. Біленко Д.К. 1933. Про геологічні умови мізинської палеолітичної стації. *Спр. 13е. 19 арк.*
104. Білоцерківська експедиція. *Спр. 57. 59 арк.*
105. В справі дослідження Журавської на Прилуччині палеолітичної стоянки. 7 арк. *Спр. 32/8.*
106. Дослідження Мізинського селища 1932 р. *Спр. 19а. 40 арк.*
107. Досліди в Мізині в 1933 р. *Спр. 13г. 5 арк.*
108. Журавка. 1930. Фото. *Спр. 32/а2. 39 фото.*
109. Звіт про розкопки в Мізині за 1916 р. Л.Е. Чикаленко. *Спр. 13а. 4 арк.*
110. Звіт про розкопки в с. Мізині за 1912-1913 рр., написаний Ф.К. Волковим. *Спр. 13. 6 арк.*

111. Коротке звітлення за працю Білоцерківської групи Південної експедиції Київської області. *Спр.* 57.
112. Кресленники та фото за досліди Мізинської стоянки в 1912-1913, 1916, 1930, 1932 рр. *Спр.* 13д.
113. Матеріали к истории изучения палеолитических стоянок у с. Пушкари, Новгород-Сиверского р-на на Черниговщине в 1934 г. (Вологда, 1941 г.). *Спр.* 33. 46 арк.
114. Мізин. Інвентарна книга крем'яного інвентаря. *Спр.* 1.
115. Мізин. Короткий огляд історії досліджень в 1909-1918 рр. *Спр.* 17б. 15 арк.
116. Мізин. Розкопки 1930-1932 рр. *Спр.* 9г. 14 фото.
117. Мізин. Фотографії з розкопів. 1932. 21 фото. *Спр.* 15б.
118. Мізинське палеолітичне знаходище. Археологічні дослідження в Мізині в 1930 р. *Спр.* 17а. 19 арк.
119. Мізинське палеолітичне селище. Археологічні дослідження в Мізині в 1930 і 1932 рр. *Спр.* 11. 14 арк.
120. Нові дані про палеолітичні стоянки на Україні. *Спр.* 33а. 15 арк.
121. Палеолітична стоянка коло с. Журавка. *Спр.* 32/5. 32 арк.
122. Пушкарі. Матеріали до історії вивчення палеолітичних стоянок біля с. Пушкарі, Новгород-Сіверського р-ну. *Спр.* 51.
123. Пушкарі. Фото. Новгород-Сіверськ. *Спр.* 33б. 36 фото.
124. Розкопки палеолітичних стоянок у с. Пушкарі. Фото. *Спр.* 35б. 41 фото.
125. Рудинський М.Я. 1934. Наслідки дослідчого сезону 1933 р. в галузі вивчення палеоліту в межах УРСР. *Спр.* 13й. 4 арк.
126. Рудинський М.Я. Стаття. До вивчення західно-української області розвиненого й пізнього оріньяку. *Спр.* 53. 43 арк.
127. Фото з розкопок у с. Мізин. Пояснення до фотографій. *Спр.* 9д. 57 фото + 7 арк.
128. Фото з розкопок у с. Мізин. Розкоп Д. *Спр.* 9а. 25 фото.

129. Фото з розкопок у с. Мізині. Розкоп В1-12. *Спр. 9. 43 фото.*

130. Recherches paleolithologies de l'expedition paleolithique de Mizyn. Per Mychajlo Rudinskiy (Kyjiv) *Спр. 13ж.*

Фонд ПМК/Гінці

131. Археологічні роботи по дослідженню с. Гонці Лазоркінського р-ну Харківської обл. Фото з розкопів 1915 р. *Спр. 76.*

132. Брюсов А.Я. Раскопки Гонцовской палеолитической стоянки в 1935 г. *Спр. 74.*

133. Гонці 1935 р. План розкопу в ур. Провалля. *Спр. 77.*

134. Реєстр речей, знайдених під час дослідження Гінцівської палеолітичної стоянки в році 1935. *Спр. 78а.*

135. Реєстр світлин Гонцівської археологічної експедиції 1935 р. *Спр. 78б.*

Фонд ВУАК/ПМК (№ 18)

136. Археологічні роботи по дослідженню Луганщини (Розвідки та археол. розкопки). Локтюшев С.А. Звіт про археологічні досліди на терит. Магістралі Москва-Донбас, в бас. р.Деркул та р. Євсуг. с.Петрівка, Луганська Станиця. *Спр. 537. 28 арк.*

137. Археологічні роботи по дослідженню палеолітичної стоянки в м. Журавки. Креслення. *Спр. 202/45б. 2 арк.*

138. Бужська експедиція 1930 р. Дубровський В. Щоденник розкопів. *Спр. 327/24.*

139. В справі відкриття палеолітичної стоянки в ур. Заріччя біля м. Журавки. *Спр. 139. 40 арк.*

140. Ворошиловградський Музей. Локтюшев С.А. Отчет о научно-исследовательских работах в полевой сезон 1928 р. *Спр. 202/38. 34 арк.*

141. Габріель і Адріан де-Мортильє. 1920. Передісторія. Походження та давність людського роду. (переклад з фран. мови). *Рукопис. Спр. 1027.*

142. Інструкції, плани, проспекти, анкети, тощо. *Спр. 375. 41 арк.*
143. Крокос В. Геологічні умови залягання палеоліту в м. Журавці на Прилуччині (Попереднє повідомлення). *Спр. 202/45. 7 арк.*
144. Левицький І.Ф. Археологічні дослідні роботи біля м. Народичі-с. Шарно-Уманці-Булев-Селець-Болотниця Коростенської округи 1925 р. *Спр. 49/10.*
145. Лепікаш Л. 1935. Відомості про геологічну будову Надпоріжжя. *Спр. 657.*
146. Локтюшев С.А. Археологические разведки палеолитических стоянок в полевой сезон 1936 р. в басс. С.Донца. *Спр. 639*
147. Локтюшев С.А. Рогалико-Якимовская неолитическая стоянка на Донеччине. *Спр. 536. 48 арк.*
148. Локтюшев С.А. Следы палеолита в бассейне р. Донца. *Спр. 640.*
149. Луганський Музей. Локтюшев С. Отчет про археологическую работу в 1926 г. м.Луганськ. *Спр. 109/12. 5 арк.*
150. Луганський Музей. Локтюшев С.А. Отчет об археологических научно-полевых работах Донбасской Археологической экспедиции на Луганщине 1929 г. *Спр. 327/10. 70 арк.*
151. Про дослідження району будівництва Бозької гідроелектростанції (доповідна записка, кошторис, листування. *Спр. 262.*
152. Про скликання Першого Всесоюзного З'їзду Археології та Етнографії. *Спр. 376.*
153. Про участь К.М. Полікарповича в дослідках на Чернігівщині в 1933 р. *Спр. 470. 8 арк.*
154. СІМК. Рецензії. *Спр. 494.*
155. Стжижевський К. Нововідкрита палеолітична стація в Криму. *Спр. 558. 8 арк.*
156. Хроніка археології та мистецтва. Ч. 1. Київ. *Спр. 686а.*

157. Дніпробудівська археологічна експедиція НКО. рр. 1927; 1928; 1929; 1930; 1931(Огляд робіт за 5 років)., 1931 р., *Спр. 130.*

158. Добровольський А.В. 1930. Знахідки кремінних знарядь на Марусовій балці (лівий берег Дніпра околиці Кічкаса). С. Привільне. *Спр. 67. 1 арк.*

159. Добровольський А.В. 1931а. Звіт за археологічні дослідження палеолітичних стацій на Кайстровій балці біля хутора Свистунова (Запорізький р-н). М. Херсон. 6.XII.1931. *Спр. 119. 9 арк.*

160. Добровольський А.В. 1931б. Короткий звіт за археологічні дослідження коло х. Свистунова (балки Кайстрова, Дубова та Осогорова). 10.XI.1931. *Спр. 123. 1 арк.*

161. Левицький І.Ф. 1932. Палеоліт Дніпрового Надпоріжжя (коротке подання за дослідження 1932 р.). *Спр. 147.*

162. Тесля Т.Т. 1931. Звіт про археологічні розвідки на лівому березі Дніпра від 40-ї до 34-ї версти від м. Дніпропетровська. Від урочища Діденкового до р. Плоскої Осокорівки. Х. Свистунів. 15.VIII.1931. *Спр. 124.*

163. Яворницький Д.І. 1931а. Коротке зведення за археологічні праці в 1931-му роц., 30.XII. 1931 р. *Спр. 127. 4 арк.*

164. Яворницький Д.І. 1931б. Звіт короткий за роботи археологічної експедиції 1931 року. *Спр. 131.*

Фонд ІА (довоєнний) / Деснянська експедиція

165. Лучицький Ф.В. Археологічні роботи по дослідженню Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області. Археологічна розвідка по р. Смячій Ромі 1940р. Відчит про розвідку сс. Сіяч, Мамекіно, Шейтаки, Шептаків, Фортемовичі, Кролівецька Слобідка, Киселівка, Лесконоги. 20.VIII-30.VIII – 1940р. *Спр. 20. 5 арк.*

166. Лучицький Ф.В. Археологічні роботи по дослідженню Подесняння. Археологічна розвідка 1939р. по р. Десні на території Грем'ячського району

Чернігівської області і частково на території Погарського р-ну Орловської обл.
Спр. 9.

167. Лучицький Ф.В. Археологічні роботи по дослідженню Подесняння. Комплексна експедиція по р. Десні 1938р. *Спр. 12. 9 арк.*

168. Лучицький Ф.В. Археологічні роботи по дослідженню Чернігівщини по р. Снову. Археологічна розвідка по р. Снову на території Чернігівської обл. 1940р. Попередні звіт сс. Горськ, Араповичі, Старі Боровичі, Сіячі, Дробишів, Мурав'ї, Малий та Великий Дирчик, Макішін, Седнев, Брусілов. 10.IX-29.IX – 1940р. *Спр. 19. 5 арк.*

169. Підоплічка І.Г. Розкопи палеолітичної стоянки Новгород-Сіверськ в 1938р. Щоденник розкопів. Новгород-Сіверськ 8.VIII-26.VIII 1938р. *Спр. 13.*

Фонд наукових робіт (№ 63)

170. Виноградський Ю.С. Із археологічних досліджень 1937 р. на Сосниччині. *Спр. 15. 13 арк.*

171. Громов В.И. 1940. Черниговские охотники за мамонтом. *Спр. 101. 9 арк.*

172. Коршак К.Ю. 1932. Питання про зародки обміну в первісних суспільствах. *Спр. 256. 68 арк.*

173. Коршак К.Ю. Резенція К.Ю. Коршака на працю П. Федосєєва «Как возникло человечество». *Спр. 418.*

174. Миллер М.А. Неандертальские черты на неолитических черепах Поднепровья. *Спр. 217. 46 арк.*

175. Підоплічка І.Г. Із досліджень палеоліту в УРСР за 20 років. *Спр. 105.*

176. Полянський Ю. Палеоліт Галичини. *Спр. 501.*

177. Polanski J. Paleolit w zbiorach Instytutu Prehisryi Uniwersytetu J. K. we Lwówe. *Спр. 501.*

ЛІТЕРАТУРА

178. Алымов С.С. 2006. П.И. Кушнер и развитие советской этнографии в 1920-1950-е годы. *Москва: Институт этнологии и антропологии РАН*. 228.
179. Алымов С.С. 2017. Украинские корни теории этноса. *Этнографическое обозрение*. № 5. 67-84.
180. Алымов С.С., Подрезова С.В. 2017. Этнос на карте: географическое воображение школы Ф.К. Волкова. *Этнографическое обозрение*. № 5. 85-103.
181. Антонович В.Б. 1886. О скальных пещерах каменного века на среднем течении Днестра. *Труды VI Археологического Съезда*. 86-102.
182. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. 1981. *Київ: Наукова думка*. 308.
183. Археологічні пам'ятки Української РСР /короткий список/. 1966. *Київ: Наукова думка*. 462.
184. Береговая Н.А. 1960. Палеолитические местонахождения СССР. *Материалы Института археологии*. 81. 217.
185. Бичук І.О. 2005. Початки громадянства (генетична соціологія) М.С. Грушевського. *Вісник Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Соціологія. Психологія. Педагогіка.»*. 22-23. 60-63.
186. Бонч-Осмоловський Г.А. 1941. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма. *Вып. 1. Москва-Ленинград*. 203.
187. Бросиковский П.И. 1932. К вопросу о стадильности в развитии верхнего палеолита. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Вып. 4. Т. XIV. 38.
188. Борисковский П.И., Замятин С.Н. 1934. Габриель де Мортилье. *Проблемы истории доклассового общества*. № 7-8. 88-107.
189. Борисковский П.И. 1939. Палеолитическая стоянка Пушкари I. *Краткие сообщения института истории материальной культуры о докладах и исследованиях*. II. 10-12.

190. Борисковский П.И. 1940а. Палеолитическая стоянка Пасека (Пушкари I). *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода*. 6-7. 57-60.
191. Борисковский П.И. 1940б. Пушкаревское палеолитическое жилище. *Краткие сообщения института истории материальной культуры о докладах и исследованиях*. VII. 81-86.
192. Борисковский П.И. 1953. Палеолит Украины. Историко-археологические очерки. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 40. 462.
193. Борисковський П.І. 1949. Палеолітична стоянка Пушкарі I (за матеріалами розкопок 1937 р. і попередніх років). *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. Вип. II. *Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воеводського/*. 155-185.
194. Булик Н.М. 2010. Львівська археологія до Першої Світової війни. *Професор Леон Козловський*. Ред. С.К. Козловський, О.С. Ситник. 18-81.
195. Булик Н.М. 2014. Львівська археологія ХІХ – початку ХХ століття: дослідники, наукові установи, музеї. *Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський інститут економіки і туризму*. 304.
196. Васильев С.А. 2001-2002. Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее. *Stratum Plus* 1. 21-170.
197. Васильев С.А. 2008. Древнейшее прошлое человечества: поиск российских ученых. *Санкт-Петербург: ООО «Элексис-принт»*. 179.
198. Верба І.В. 2008. Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884-1973). *Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»*. 324.
199. Верба І.В., Самофалов М.О. 2010. Историк Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. *Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*. 195.
200. Ветров Д.О. 2005. Нарис історії дослідження пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я. *Проблем археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею*. Київ-Фастів. 19-30.

201. Ветров В.С. 2013. Нижнепалеолитические местонахождения с кварцитами в Среднем Подонцовье. *Материалы II международной конференции молодых ученых «Новые материалы и методы археологического исследования»*. 10-12.

202. Ветров В.С. 2015. Піонерське 1 – місцезнаходження кварцитового палеоліту на Сході України. *Кам'яна доба України*. 16. 93-111.

203. Ветров В.С. 2014. Технология расщепления кварцита нижнепалеолитического местонахождения Макарово-1. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 3. 65-76.

204. Виноградський Ю.С. 1928. Сосниця та її околиці. *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. М.С. Грушевського*. 148-168.

205. Виноградський Ю.С. 1931. Археологічні розшуки на Сосниччині р. 1927. *Хроніка археології та мистецтв. Ч. 3*. 33-44.

206. Вовк Хв.К. 1899а. Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві. *Матеріали до україно-руської етнології. Львів: Видавництво НТШ у Львові*. 1-7.

207. Вовк Хв.К. 1899б. Палеолітичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві (додаток до попередньої статті). *Матеріали до україно-руської етнології. Львів: Видавництво НТШ у Львові*. 211-219.

208. Вовк Хв.К. 1909. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині. *Записки Українського науково товариства в Києві. Київ. Кн. IV*. 90-99.

209. Воеводский М.В. 1940а. Работы Деснинской экспедиции в 1939 г. *Краткие сообщения института истории материальной культуры о докладах и исследованиях. IV*. 34-36.

210. Воеводский М.В. 1940б. Результаты работ Деснинской экспедиции по изучению палеолита (1936 и 1937 гг.). *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода. М.-Л. 6-7*. 54-60.

211. Воеводский М.В. 1940в. Обзор полевых археологических исследований в 1939 г. *Вестник древней истории*. 178-191.
212. Воеводский М.В. 1946. Деснинская археологическая экспедиция 1940 г. *Краткие сообщения института истории материальной культуры о докладах и исследованиях*. Т. XIII. 89-94.
213. Воеводский М.В. 1950. Палеолитическая стоянка Погон. *Краткие сообщения института истории материальной культуры о докладах и исследованиях*. Вып. XXXI. 40-54.
214. Воєводський М.В. 1949а. Результати робіт Деснянської експедиції 1936-1938 рр. *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воєводського/. 42-57.
215. Воєводський М.В. 1949б. Крем'яні і кістяні вироби палеолітичної стоянки Чулатів I. *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воєводського/. 107-119.
216. Воеводский М.В. 1952а. К вопросу о пушкаревском палеолитическом жилище (стоянка «Пасека»). *Ученые записки МГУ*. Вып. 158 «Ископаемый человек и его культура на территории СССР». 71-74.
217. Воеводский М.В. 1952б. Ранний палеолит Русской равнины. *Ученые записки МГУ*. Вып. 158 «Ископаемый человек и его культура на территории СССР». 9-48.
218. Волковъ Ф. 1910. Палеолитическая стоянка в с. Мезин Черниговской губернии (предварительное сообщение). *Труды XIV Археологического Съезда*. Т.3. Оттиск. М. 1-9.
219. Воронцов А.В., Глотов М.Б., Громов И.А. 2017. История социологии. *Учебник и практикум для академического бакалавриата*. Под общей редакцией М.Б. Глотова. Москва: Издательство «Юрайт». 366.
220. В'ятрович В.М., Кулик І.М., Лошак В.В., Шпак А.В. 2012. Право на правду. Практичний порадник із доступу до архівів. Львів: Часопис. 152.

221. Гавриленко І.М. 2003. Вадим Щербаківський та дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки. *Кам'яна доба України. Київ: Шлях. 4.* 53-81.
222. Галич Д.З. 1949. Палеолітична стоянка Чулатів II (Робочий рів) (короткий звіт про розкопки 1936 р.). *Палеоліт і неоліт України. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Вовводського/.* 149-153.
223. Галузевий державний архів СБУ: Путівник. 2009. *Харків: Права людини. 136.*
224. Ганжа А.І. 1986. «Археологическая культура» как исследовательская категория в археологии. *Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Киев. 231.*
225. Генинг В.Ф., Генинг В.В. 1992. Очерки философии социархеологии. Проблема обоснования социоисторических исследований в археологии. *Киев: Наукова думка. 250.*
226. Генинг В.Ф., Левченко В.Н. 1992. Археология древностей – период зарождения науки. *Киев: Наукова думка. 64.*
227. Генинг В.Ф. 1982. Очерки по истории советской археологии (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов). *Киев: Наука. 226.*
228. Горелик А.Ф. 2001. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго–Восточной Украины. *Киев-Луганск: Институт внутренних дел. 366.*
229. Городцов В.А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года. *Труды XII Археологического съезда. Т. I. 211-285.*
230. Городцов В.А. 1923. Археология. Т. 1. Каменный период. *Москва-Ленинград: Госиздат им. тов. Бухарина. 397.*
231. Граб В.І. 1995. До біографії В.О. Пархоменка. *Проблеми археології древньої і середньовікової. Харків. 115-117.*

232. Граб В.І. 1999а. Штрихи до портрета Володимира Пархоменка. *Полтавський археологічний збірник. Полтава.* 248-251.
233. Граб В.І. 1999б. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. *Полтава: Археологія.* 216.
234. Граб В.І. 1990. Дело Н.Е. Макаренко. *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменицини: проблеми і перспективи. Суми-Ромни.* 29-31.
235. Граб В.І., Супруненко О.Б. 1991. Археолог Олександр Тахтай. *Полтава.* 78.
236. Граб В.І., Супруненко О.Б. 1992. Доля Михайла Рудинського. *Археологія.* 4. 91-100.
237. Гремяцький М.Я. 1949а. Фрагмент черепної кришки людини з палеолітичної стоянки Чулатів І. *Палеоліт і неоліт України. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воєводського/.* 121-122.
238. Гремяцький М.Я. 1949б. Частина зуба людини з палеолітичної стоянки Пушкарі І. *Палеоліт і неоліт України. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воєводського/.* 187-188.
239. Грибович Р.Т. 1980. Мезолітична стоянка Нобель І на Волині. *Археологія.* 35. 53-63.
240. Громаў В.І. 1930. Фаўна Бердыскай палеолітичнай стаянкі (па раскопках 1926-1927 гг.). Аб фаўне гарадзішч БССР і Смаленскай губ. *Менск.: Друкарня Беларускае Акадэміі Навук.* 35.
241. Громов В.И. 1933. О геологии и фауне палеолита СССР. *Проблемы истории материальной культуры.* 1-2. 23-33.
242. Громов В.И. 1949. Про геологічні умови залягання палеолітичних пам'яток в басейні р. Десни (попереднє повідомлення). *Палеоліт і неоліт України. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воєводського/.* 61-63.
243. Громов В.И. 1948. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного

періода на території ССРСР (млекопитаючі, палеолит). *Москва: Издательство АН ССРСР. 591.*

244. Грушевська К.М. 1927. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Вып. 1-3. 9-44.*

245. Грушевський М.С. 1921. Початки громадянства (генетична соціологія). *Відень.: Український соціологічний інститут. 328.*

246. Грушевський М.С. 1926а. Вступне слово. *Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1-2. III-IX.*

247. Грушевський М.С. 1926б. Критика і бібліографія. К.М. Тахтерев. Сравнительная история развития человеческого общества общественных форм. Часть I і II. *Ленінград. Гос. Изд., 1924. Ст. 371 і 366. Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1-2. 126-127.*

248. Грушевський М.С. 1926в. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. Голови секції академіка Михайла Грушевського. 17-35.*

249. Дяченко Т.М. 2003. З історії археологічного зібрання Лубенського краєзнавчого музею. *Кам'яна доба України. Київ: Шлях. 4. 99-101.*

250. Епшлбом Е. 2006. Історія ГУЛАГу. *Київ: Видавничий дім «Києво-Могиланська академія». 511.*

251. Ефименко П.П. 1913. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губернии. *Ежегодник Русского антропологического общества при Императорском Санкт-Петербургском университете. Т. IV. 67-102.*

252. Ефименко П.П. 1926. Статуэтка солютрейского времени с берегов Дона. *Материалы по этнографии. Вып. 1. Т.3. 139-142.*

253. Ефименко П.П. 1928. Некоторые итоги изучения палеолита ССРСР. *Человек. 1. 45-49.*

254. Ефименко П.П. 1931а. Значение женщины в ориньякскую эпоху. *Известия Государственной академии истории материальной культуры. Вып. 3-4. Т. XI. 73.*

255. Ефименко П.П. 1931б. Женские статуэтки ориньякско-солотрейской эпохи. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. 7. 4-5.*

256. Ефименко П.П. 1934. Дородовое общество. Очерки по истории первобытно-коммунистического общества. *Известия Государственной академии истории материальной культуры. 79. Москва-Ленинград: ОГИЗ. 530.*

257. Ефименко П.П. 1935. Находка остатков мустьерского времени на р. Деркуле. *Палеолит СССР. Известия Государственной академии истории материальной культуры. 118. 13-25.*

258. Ефименко П.П. 1938. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. *Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство. 636.*

259. Ефименко П.П. 1941. Палеолит и неолит СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР. 2. Москва-Ленинград. 304.*

260. Євсєєв В.М. 1941. Палеолітична стоянка Амвросіївка. *Палеоліт і неоліт України. Т. 1. 265-281.*

261. Єфименко П.П. 1927. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи. *Юбілейний збірник на пошану акад. Д. Багалія. К. 286-231.*

262. Залізняк Л.Л. 2005. Археологія України. Курс лекцій. *Київ: Либідь. 504.*

263. Залізняк Л.Л. 1999. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи (культурний поділ і періодизація). *Київ. 283.*

264. Залізняк Л.Л. 2005. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. *Київ: Шлях. Кам'яна доба України. 8. 184.*

265. Залізняк Л.Л. 2015. Фінальний палеоліт – доба революційних змін. *Археологія. 2. 3-17.*

266. Залізняк Л.Л. 2016. Фінальний палеоліт та мезоліт Київського Полісся. *Археологія і давня історія України. Вип. 3 (20)*. 9-23.
267. Залізняк Л.Л. 1989. Охотники на северного оленя украинского Полесья эпохи финального палеолита. *Київ: Наукова думка*. 176.
268. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) /краткий курс/. 1950. Москва: ОГИЗ-Политиздат. 223.
269. Інститут археології Національної Академії Наук України. 2015. *Київ: ВД «АДЕФ Україна»*. 668.
270. Історик і влада. 2016. Колективна монографія. *Відповідальний редактор В. Смолій; творчий керівник проекту І. Колесник*. Київ: Інститут історії України НАН України. 543.
271. К. Т. 1930. До питання про про методологічну перебудову археології. *Хроніка археології та мистецтва. Ч. 2*. 73-74.
272. К. Т. 1931. До питання про про методологічну перебудову археології II. *Хроніка археології та мистецтва. Ч. 3*. 73-77.
273. Каминский Ф.И. 1878. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ея притоками. *Труды третьего Археологического съезда. К.* 147-152.
274. Капелюшний В.П., Казакевич Г.М., Чернищук Н.В. 2013. Українська етнологія у європейському контексті (друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.). *Вінниця: ТОВ «Нілан-НТД»*. 208.
275. Качаровський Г. Польові дослідження та публікації Леона Козловського. *Професор Леон Козловський. Ред. С.К. Козловський, О.С. Ситник*. 409-439.
276. Клейн Л.С. 1993. Феномен советской археологии. *Санкт-Петербург.: Фарн*. 118.
277. Клейн Л.С. 1999. Миграция: археологические признаки. *Stratum Plus. 1*. 52-71.
278. Клейн Л.С. 2000. Археологическая периодизация: подходы и критерии. *Stratum Plus. 1*. 485-515.

279. Клейн Л.С. 2004. Введение в теоретическую археологию. Книга 1: Метаархеология. *Санкт-Петербург: «Бельведер»*. 470.
280. Клейн Л.С. 2014а. История российской археологии. Учения, школы, личности. Т. 1. Общий обзор и дореволюционное время. *Санкт-Петербург: Евразия*. 704.
281. Клейн Л.С. 2014б. История российской археологии. Учения, школы, личности. Т. 2. Археологи советской эпохи. *Санкт-Петербург: Евразия*. 640.
282. Клейн Л.С. 2014в. История антропологических учений. *Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та*. 744.
283. Ковалевский М.М. 1910. Социология. Т. 2. Генетическая социология, или Учение об исходных моментах в развитии семьи, рода собственности, политической власти и психологической деятельности. *Санкт-Петербург: типография М.М. Стасюлевича*. 296.
284. Козловська В. 1930. Археологічні досліді на території Дніпрельстану. *Хроніка археології та мистецтва*. Ч. 1. 11-20.
285. Козловський С.К. 2010. Леон. *Професор Леон Козловський*. Ред. С.К. Козловський, О.С. Ситник. 205-303.
286. Козубовський Ф.А. 1933. Археологічні дослідження на території Богесу 1930-1932 рр. *Київ: Всеукраїнська академія наук*. 95.
287. Козубовський Ф.А. 1935. Первісна стоянка на р. Башкалі коло с. Анетівки. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*. Кн. 5-6. 113-119.
288. Колеснікова В.А. 2006. В.В. Хвойко (1850-1914). *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. Ч. 1. *Переклади наукових праць та коментарі*. 9-26.
289. Колеснікова В.А. 2007. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії. *Київ: Корвін-Пресс*. 192.

290. Колос М. 2014. Історія дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Предкарпаття і Поділля: від 70-х років XIX ст. до Другої Світової війни. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 18.* 330-341.
291. Колосов Ю.Г. 1964. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург). *Свод археологических источников. А1-5.* 42-49.
292. Конквест Р. 2009. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. *Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен».* 880.
293. Коршак К.Ю. 1930а. З праці семінару при Археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченко у Києві. *Хроніка археології та мистецтва. Ч. 1.* 57-66.
294. Коршак К.Ю. 1930б. Палеолітична стація в м. Іскорості. *Хроніка археології та мистецтва. Ч. 2.* 6-20.
295. Косиков В.А. 2001. История исследования археологических памятников Донбасса. *Донецк: Истоки.* 84.
296. Косикова Е.В. 1994. Исследователь древности Донетчины Виктор Михайлович Евсеев (1912-1955 гг.). *Донецкий археологический сборник. 5.* 5-19.
297. Крих С.Б. 2013. Образ древности в советской историографии (размышляя о марксизме). *Москва: КРАСАНД.* 320.
298. Кротова О.О. 2013. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів. *Київ: Видавець Філюк О.В.* 420.
299. Крушельницький Б. 1998. Науковий здобуток палеолітознавця з Волині Ю. Шумовського (до 90-річчя народження вченого). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 7. Постаті української археології.* 38-39.
300. Кузьминых С.В., Белозёрова И.В. 2015. Лекционный курс В.А. Городцова «История археологии»: несвоевременный опыт. *Очерки истории отечественной археологии. Вып. IV. Москва: Институт археологии РАН.* 147-168.

301. Курінний П. П. 1970. Історія археологічного знання про Україну. Мюнхен: Український вільний університет. 138.
302. Кучугура Л.И. 2003. Новые материалы к биографии исследователя палеолита Донбасса В.М. Евсеева. *Кам'яна доба України*. 4. 90-94.
303. Кушнер П.И. (Кнышев). 1927. Нужно ли изучать общественные формы (ответ товарищу Редину). *Историк-марксист*. 6. 206-214.
304. Лебедев Г.С. 1992. История отечественной археологии. 1700-1971 гг. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета. 464.
305. Левицький І.Ф. 1925. З приводу знахідки в с. Колодяжному. *Бюлетень кабінету антропології та етнології УАН*. К. 35-39.
306. Левицький І.Ф. 1929. Довгинецька палеолітична стоянка. *Антропологія*. III. 153-160.
307. Левицький І.Ф. 1930. Стоянка в ур. Піщаному біля Народич. *Антропологія*. IV. 191-235.
308. Левицький І.Ф. 1940. Следы палеолитической стоянки близ г. Богодухова. *Бюлетень комісії изучения четвертичного периода*. 6-7. 70-73.
309. Левицький І.Ф. 1949а. Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.). *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /там'яті М.В. Воєводського/. 197-247.
310. Левицький І.Ф. 1949б. Сліди палеоліту коло Богодухова. *Палеоліт і неоліт України*. Т. I. 289-295.
311. Левицький І.Ф. 1950. Про вік стоянки, відкритої В.В. Хвойком в Іскорості. *Археологія*. IV. 156-162.
312. Ліськевіч К. 2010. Колекція авторських відбитків наукових статей у бібліотеці Леона Козловського. *Професор Леон Козловський*. Упор. О.С. Ситник, С.К. Козловський. Львів-Варшава. 466-503.
313. Локтюшев С.А. 1940. Следы палеолита в бассейне р. Донца. *Бюлетень комісії изучения четвертичного периода*. № 6-7. 65-68.

314. Локтюшев С.О. 2009. Археологічне надбання С.О. Локтюшева (до 130-річчя від народження). *Краєзнавчі записки V. Луганськ: вид-во «Шико» ТОВ «Віртуальна реальність»*. 480.
315. Маньківська Р. 1997 Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВС—КДБ. 1/2 (4/5)*. 263—270.
316. Манковська Р. 2013. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937-1938 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України*. 300-321.
317. Мельникова О.М. 2015. История и историография археологии в контексте предмета археологии, интеллектуальной истории и современных практик воспроизводства науки. *Очерки истории отечественной археологии. Выпуск IV. Москва: Институт археологии РАН*. 251-261.
318. Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. 1986. Памятники каменного века Левобережной Украины. *Киев. Наукова думка*. 225.
319. Палиенко С.В. 2011. М.И. Гладких и социоисторическое направление в палеолитоведении. *Археологія і давня історія України*. 6. 16-25.
320. Обермайер Г. 1913. Доисторический человек. *Санкт-Петербург: Издание «Брокгауз-Ефрон»*. 687.
321. Палиєнко С.В. 2009. Історико-культурний поділ пізнього палеоліту Східної Європи в радянському та пострадянському палеолітознавстві. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ*. 16.
322. Палиенко С.В. 2012. История археологии в Украине и России: основные тенденции и проблемы. *Археологія і давня історія України*. 9. 241-278.
323. Папкін Г. 2013. Джерела з історії «Великого терору»: проблема класифікації. *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі*

рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. Упоряд.: О.Г. Бажан, Р.Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України. 13-28.

324. Пахарєва О.С. 2008. Французько-російське наукове співробітництво у галузі антропології у другій половині XIX – на поч. XX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ. 349.

325. Пахарєва О.С. 2009. Французько-російське наукове співробітництво у галузі антропології у другій половині XIX – на поч. XX ст. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ. 14.

326. Петегирич В. 1998. Археолог Левко Чекаленко. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 7. Постаті української археології. 26-27.

327. Петров В.П. 2006. Мислення родового суспільства (на підставі археологічних та етнографічних джерел). Київ. 149.

328. Пивоваров С. 1998. Дослідження старожитностей Буковини Євзибієм Лазарем. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 7. Постаті української археології. 36-38.

329. Підопличка І.Г. 1940. Основные черты фауны и геологии палеолита УССР. Бюллетень комиссии изучения четвертичного периода. 6-7. 61-62.

330. Підопличка І.Г. 1949а. Дослідження палеоліту в УРСР. Палеоліт і неоліт України. Т. I. С. 7-36.

331. Підопличка І.Г. 1949б. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. Палеоліт і неоліт України. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воєводського/. 65-106.

332. Підоплічка І.Г. 1949в. Палеолітична стоянка Чулатів I (Крейдяний майдан) (Звіт про розкопки за 1935-1936 рр.). *Палеоліт і неоліт України. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воеводського/*. 123-148.

333. Підоплічко І.Г. 1969. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. *Киев. 162*.

334. Платонова Н.И. 2015. Археологи и власть в 1920-х годов: выработка новой научной идеологии. *Верхнедонский археологический сборник. 7. 58-76*.

335. Платонова Н.И. 2002. Панорама отечественной археологии на «великом переломе» (по страницам книги В.И Равдоникаса «За марксистскую историю материальной культуры»). *Археологические вести 9. 261-277*.

336. Платонова Н.И. 2005. Истоки Санкт-Петербургской школы археологии (конец XIX-1 треть XX века: Н.П. Кондаков, В.Р. Розен, А.А. Спицын, Ф.К. Волков, А.А. Миллер). *Археолог: детектив и мыслитель. Сборник статей, посвященных 77-летию Л.С. Клейна. 43-73*.

337. Платонова Н.И. 2010. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века. *Санкт-Петербург: Нестор-история. 316*.

338. Плохій С. 2011. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. *Київ: Критика. 599*.

339. Полонська-Василенко Н. Д. 1993. Українська Академія Наук (Нарис історії). *Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР. 214*.

340. Полонська-Василенко Н.Д. 1962. Історична наука в Україні за радянської доби та доля істориків. *Записки НТШ: Збірник на пошану українських учених знищених більшовицькою Москвою. 17. 7-111*.

341. Полянський Ю.І. 1929. Подільські етюди. Тераси, леси і морфологія Галицького Поділля над Дністром. *Збірник матем.-природ.-лікарськ. Секції наук НТШ. № 20. 193*.

342. Пудовкіна А.С. (Яненко) 2010. Подільські студії М.Я. Рудинського у міжвоєнний період. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції [присвяченої 80-річчю від народження І.С. Винокура]. Кам'янець-Подільський.* 692-698.

343. Равдоникас В.И. 1930. За марксистскую историю материальной культуры. *Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры. Вып III-IV. Т. VII.* 94.

344. Равдоникас В.И. 1931. К вопросу о социологической периодизации палеолита в связи с взглядами Маркса и Энгельса на первобытное общество. *Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры. Т. IX. В. 2.* 34.

345. Равдоникас В.И. 1933. О закономерности развития доклассового общества. *Проблемы истории материальной культуры. 9-10.* 4-13.

346. Равдоникас В.И. 1934. О периодизации доклассового общества. *Проблемы истории доклассового общества. 7-8.* 72-87.

347. Равдоникас В.И. 1939. История первобытного общества. Ч. 1. *Ленинград: Издательство ЛГУ.* 286.

348. Радиевская Т.Н., Беленко Н.Н. 2011. Первый археологический опыт Викентия Хвойки. *История археологии: личности и школы: Материалы Международной научной конференции к 160-летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев (5-8.10.2010)). Санкт-Петербург: «Нестор-История».* 32-40.

349. Радієвська Т.М. 2012. Археологія у науковому доробку Хведора Вовка, матеріали його досліджень у зібранні Національного музею історії України. *Археологія і давня історія України: Збірник наукових праць Київ: Інститут археології НАН України.* 213-219.

350. Рижов С.М. 2006. Коментарі до розділу «Палеоліт. Розкопки в садибах №№ 59 та 61 у м. Києві, на Подолі, по Кирилівській вулиці». *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. Ч. 1. Переклади наукових праць та коментарі.* 37-40.

351. Рингер Ф. 2008. Закат немецких мандаринов: академическое сообщество в Германии, 1890-1933. *Москва: Новое литературное обозрение.* 648.
352. Рогачев О.М. 1949. Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці. *Палеоліт і неоліт України. Т. I. Вип. II. Археологічні дослідження на Десні /пам'яті М.В. Воеводського/.* 249-263.
353. Рудинський М.Я. 1926. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині. *Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження 1925 р.* 13-22.
354. Рудинський М.Я. 1927. Смячка. *Короткі звітання ВУАК за 1926 р.* 118-122.
355. Рудинський М.Я. 1929. Матеріали до вивчення передісторії Поділля. *Антропология. Річник кабінету. 1928. Київ. Вип. II.* 152-191.
356. Рудинський М.Я. 1930. Журавка. *Антропология. № 2.* 97-122.
357. Рудинский М.Я. 1947а. Пушкари (материалы к изучению палеолитических стоянок у с. Пушкари Новгород-Северского р-на на Черниговщине). *Советская археология.* 171-198.
358. Рудинський М.Я. 1947б. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті. *Археология. Т. I.* 7-22.
359. Сапожников И.В. 2003. Из истории исследований каменного века Украины: палеолитические карстовые пещеры Северного Причерноморья. *Кам'яна доба України. Київ: Шлях. 4.* 43-52.
360. Свешникова О.С. 2009. Советские археологи в поисках первобытной истории. Историческая интерпретация археологических источников в советской археологии 1930-1950-х гг. *Омск.: ООО «Издательство «Наука»».* 204.
361. Світленко С.І. 2014. Постать Т.Г. Шевченка в діяльності українських громад та гуртків Наддніпрянщини 70-80-х рр. XIX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип. 12.* 52-70.

362. Сергин В.Я. 1987. Структура Мезинского палеолитического поселения. *Москва: Наука. 103.*

363. Сибилев Н.В. 1926. Древности Изюмщины. Вып. 2. Археологические разведки в бассейне Донца в 1920-1926 годах. Старовинності Изюмщини. *Изюм. 26.*

364. Ситник О.С. 1998. Біля джерел формування палеолітичної науки в Україні (Юрій Полянський). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 7. Постаті української археології. 16-20.*

365. Ситник О.С. 2010. Культурно-історичне тло розвитку археологічних досліджень у Львові у період між двома світовими війнами. *Професор Леон Козловський. Ред. С.К. Козловський, О.С. Ситник. 82-205.*

366. Ситник О.С. 2012. Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. *Львів-Жешів. 365.*

367. Славін Л. М. 1947. Археологічні дослідження на Україні у Радянську епоху. *Ювілейний збірник, присвячений тридцятиліттю Великої Жовтневої соціалістичної революції. 353.*

368. Смирнов А.С. 2015. Охранная археология до и после 1917 года (вторая половина XIX – первая треть XX века). *Утраченный опыт организации работ. Очерки истории отечественной археологии. Вып. IV. Москва: Институт археологии РАН. 266.*

369. Смолічев П.І. 1926. «Скарб» палеолітичної доби (Кремінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації). *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. Голови секції академіка Михайла Грушевського. 36-41.*

370. Смольянинова С.П. 2003. История исследования каменного века степного Побужья. *Кам'яна доба України. Київ: Шлях. 4. 82-89.*

371. Сніжко І.А. 2011. Історія відкриття пам'яток давнього кам'яного віку Изюмщини. *Старожитності. Харківський історико-археологічний щорічник. Вип. 10. 286-293.*

372. Собченко Н.М. 2000. Концепция генетической социологии М.М. Ковалевського. *М. Дисертація на соискание научной степени кандидата социологических наук (Специальность 22.00.01. – Теория, методология и история социологии)*. 188.
373. Спицын А.А. 1915. Русский палеолит. *Записки отделения русской и славянской археологии. Т. XI*. 133-172.
374. Ступак Д.В. 2010. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння в середньому Подесенні. *Кам'яна доба України. К.: Шлях. 13*. 169-178.
375. Ступак Д.В., Хлопачев Г.А., Грибченко Ю.М., Комар М.С. 2014. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння. *Епіграфетські пам'ятки Середнього Подніпров'я. Археологічний альманах. 31*. 9-30.
376. Ступак Д.В., Хлопачев Г.А. 2014. Оброблений бивень зі стоянки Оболоння. *Археологія і давня історія України. 1(12)*. 127-136.
377. Супруненко О.Б. 1991. Ф.І. Камінський – дослідник пам'яток археології Полтавщини. *Археологія. 3*. 69-75.
378. Супруненко О.Б. 2000. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської). *Київ-Полтава: Археологія. 392*.
379. Супруненко О.Б. 2007. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. *Київ-Полтава: Видавництво ПП «Гротеск». ВЦ «Археологія». 124+XII*.
380. Тесля Т.Т. 1935. Доклады о раскопках стоянки Кодак. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. Кн. 5-6. К. 206-207*.
381. Ткаченко В.І. 2003. Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки оріньякської традиції). *Київ: Шлях. 200*.
382. Трусова С.А. 1940. Краткий обзор Крымской палеолитической экспедиции 1936 г. *Советская археология. V*. 298-301.
383. Турчиняк М. 2010. Лекції Леона Козловського про палеоліт. *Професор Леон Козловський. Ред. С.К. Козловський, О.С. Ситник. 368-408*.

384. Тутковский П.А. 1893. Киевский мамонт. *Киев: Типография газеты «Киевское слово». 13.*
385. Тутковський П.А. 1928. Передісторична природа Чернігівщини (Геологічне минуле території Чернігівщини за четвертинного періоду). *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. Голови секції академіка Михайла Грушевського. 1-16.*
386. Тутковський П.А. 2008. Словник геологічної термінології (проект). *Київ: «Поліграфкнига». 171.*
387. Уваров А.С. 1881. Археология России. Каменный период. *Москва: Синодальная типография на Никольской улице. 439.*
388. Федорченко О.С. 2007. Перший етап польового дослідження пізньопалеолітичних пам'яток півдня Східної Європи. *Кам'яна доба України. Київ: Шлях. 10. 78-85.*
389. Федорченко О.С. 2010а. Пізній палеоліт Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Історія досліджень. *Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ. 20.*
390. Федорченко О.С. 2010б. Пізній палеоліт Північного Надчорномор'я та Надазов'я. Історія досліджень. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ. 250.*
391. Феофилактов К.М. 1878. О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на реке Удай, Лубенского уезда Полтавской губернии. *Труды III Археологического съезда. Т. 1. Киев. 153-159.*
392. Формозов А.А. 1983. Начало изучения каменного века в России. Первые книги. *Москва: Наука. 128.*
393. Формозов А.А. 1986. Страницы истории русской археологии. *Москва: Наука. 238.*
394. Формозов А.А. 1998. Русские археологи и политические репрессии 1920-1940-х гг. *Российская археология. 3. 191-206.*
395. Формозов А.А. 2006. Русские археологи в период тоталитаризма: историографические очерки. 2-е изд., доп. *Москва: Знак. 344.*

396. Формозов А.А. 2011. Рассказы об ученых. *Москва: Флинта. 121.*
397. Франко А.Д., Франко О.Е. 1990. Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк. *Советская Этнография. 1. 86-95.*
398. Франко О.О. 1992. Археологічні дослідження Федіра Кіндратовича Вовка. *Археологія. 2. 112-119.*
399. Франко О.О. 2000. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. *Київ: Видавництво Європейського університету. 378.*
400. Франко О.О. 2002. Архів Вадима Щербаківського у Празі. *100 років колекції Державного музею Українського народного декоративного мистецтва. Київ: Артєк. 43-55.*
401. Хвойка В.В. 1901. Каменный век Среднего Поднепровья. Труды XI археологического съезда в Киеве в 1899 г. *Москва: Типография Г. Лиснера и А. Гептеля. Т. 1. 736-812.*
402. Хвойка В.В. 1913. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. (по раскопкам). *Київ. 101.*
403. Целевая установка и новые задачи ГАИМК. 1931. *Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. 2. 1-4.*
404. Цеунов І.А. 2014. Поняття «макролітична культура» та «мікролітична культура» у науковій спадщині М.В. Сібільова. *Наука і освіта у краєзнавчому вимірі. Матеріали XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених. Секція «Археологія та краєзнавство». К. 46.*
405. Цеунов І.А. 2015а. Відкриття та перші польові дослідження Амвросіївського верхньопалеолітичного комплексу. *Кам'яна доба України. 16. 150-155.*
406. Цеунов І.А. 2015б. Відкриття та перші польові дослідження Мізинської палеолітичної стоянки. *Магістеріум 60. 32-37.*
407. Цеунов І.А. 2015в. Відкриття та перші дослідження мистецтва Мізинської палеолітичної стоянки. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва Півдня Європи (кам'яний вік – епоха бронзи)». Мелітополь. 146-152.*

408. Цеунов І.А. 2015г. Польові дослідження палеоліту Півдня України новобудовними експедиціями у 20-30-х рр. ХХ ст. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 19. 307-312.

409. Цеунов І.А. 2016. Поняття «первісний комунізм» у радянській археології 20-30-х рр. ХХ ст. *Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXXII международной студенческой археолого-этнологической конференции 21-23 мая 2016 года*. Брянск: РИО БГУ. 86-94.

410. Цеунов І.А. 2017а. Дослідження палеолітичних пам'яток широкими площами в радянській Україні на межі 20-30-х рр. ХХ ст. *Магістеріум*. 67. 89-94.

411. Цеунов І.А. 2017б. Палеолитические штудии Кирилла Ефимовича Коршака. *История. Общество. Политика*. Брянский государственный университет имени академика И.Г. Петровского. 2. 14-20.

412. Цеунов І.А. 2017в. Білорус К.М. Полікарпович та українська археологія у першій половині 30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами Наукового архіву Інституту археології НАН України). *Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий. Материалы XXXIII международной молодежной археолого-этнологической конференции 18-19 мая 2017 года*. Брянск: РИО БГУ. 40-46.

413. Цеунов І.А., Вейбер А.В. 2017. Радянська історіографія про роль та місце жінки в добу палеоліту. *Кам'яна доба України*. 17-18. 229-236.

414. Цеунов І.А., Черкаська Д.В. 2017а. Методологический перелом в советской археологии (1929-1934): взгляд из Киева. *Культурное наследие, исследование, освоение продвижение*. Кишинев, Республика Молдова. 60.

415. Цеунов І.А., Черкаська Д.В. 2017б. Методологический перелом в советской археологии (1929-1934): взгляд из Киева. *Revista archeologica*. Vol. XIII. Nr 1-2. 197-214.

416. Черкаська Д.В. 2017а. Наукова та педагогічна діяльність археолога Л.М. Славіна. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ. 262.*
417. Черкаська Д.В. 2017б. Робота Лазаря Славіна у Державній академії історії матеріальної культури. *Київські історичні студії. 1(4).* 103-109.
418. Черныш А.П. 1959. Палеолит среднего Приднестровья. *Труды комиссии по изучению четвертичного периода. XV.* 5-214.
419. Черныш О.П. 1998. Археологічна діяльність Юрія Полянського. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 7. Постаті української археології.* 14-16.
420. Чубур А.А. 2005. Деснянский палеолит: проблемы истории исследований, историографии и источниковедения. *Москва: РГСУ. 116.*
421. Чубур А.А. 2009. Константин Михайлович Поликарпович: жизнь, открытия, ученики. *Минск: «Беларусская наука». 216.*
422. Шмидт. 1933. О хронологии доклассового общества. *Проблемы истории материальной культуры. 1-2.* 7-15.
423. Шовкопляс І.Г. 1989. Археологія Української ССР: бібліогр. Указ., 1918-1980. *Київ: Наукова думка. 560.*
424. Шовкопляс І.Г. 1953. Археологічні дослідження на Україні за роки радянської влади. *Вісник Академії наук Української РСР. 2.* 36-46.
425. Шовкопляс І.Г. 1957. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). *Київ: Видавництво Академії наук Української РСР. 424.*
426. Шовкопляс І.Г. 1974. Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки Радянської влади. *Археологія. 13.* 3-11.
427. Шовкопляс І.Г. 1968. До 75-річчя початку дослідження Кирилівської палеолітичної стоянки в Києві. *Український історичний журнал. 10.* 137-139.
428. Шовкопляс І.Г. 1969. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). *Київ: Наукова думка. 344.*

429. Шовкопляс І.Г. 1971. Гінцівська палеолітична стоянка (до 100-річчя її виявлення). *Український історичний журнал*. 2. 122-123.
430. Щербаківський В.М. 1915. Розкопки палеолітичного селища в с. Гонцах Лубенського повіту в 1914 і 1915 рр. *Записки НТШ*. XXX. 61-76.
431. Энгельс Ф. 1986. Происхождение семьи, частной собственности и государства. *Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. Т. 3. Москва: Политиздат*. 17-60.
432. Яковлева Л.А. 2000. Нові дані про археологічні колекції В. Хвойки з Кирилівської стоянки. *Ант*. 4-6. 96.
433. Яковлева Л.А. 2003. Основні етапи досліджень поселень з житлами та іншими конструкціями з кісток мамонта басейну Дніпра (до 130-річчя розкопок Гінців). *Кам'яна доба України. Київ: Шлях. Вип. 4*. 18-42.
434. Яковлева Л.А. 2013. Найдавніше мистецтво України. *Київ: Стародавній світ*. 288.
435. Яковлева Л.А., Джинджан Ф. 2014. Гінцівська стоянка з житлами із кісток мамонта (Україна), двадцять років розкопок у Гінцях (1993-2013). *Київ: Vaime*. 38.
436. Яненко А.С. 2014. Захист промоційної роботи К.Ю. Коршака «До питання про зародки обміну в первісному суспільстві на Україні» у контексті методологічної дискусії першої половини 1930-х рр. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 18. 369-386.
437. Яненко А.С. 2016. Історія музейної археології (1919-1934). *Київ: Національний Києво-Печеський історико-культурний заповідник*. 368.
438. Яненко А.С. 2017. Археологічний музей Всеукраїнської Академії Наук: дослідження і матеріали. *Київ: Національний Києво-Печеський історико-культурний заповідник*. 288.
439. Ясь О.В. 2015. Проект соціологізації минувшини в українській історіографії 1920-х років: візії Михайла Грушевського та Михайла Слабченка. *Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія. Відп.*

ред. Та керівник авт. Колективу О. Удод. Київ: НАН України. Інститут історії України. 462.

440. Abramowicz A. 1991. Historija archeologii polskiej XIX i XX wiek. Warszawa-Łódź: „Oficyna bibliofilow”. 207.

441. Alymov S. 2014. Ethnography, Marxism and Soviet ideology. An Empire of Others. *Creating Ethnographic knowledge in Imperial Russia and the USSR*. Ed. by Roland Cvetkivsky and Alexis Hofmeister. Budapest-NY.: Central European University Press. 121-144.

442. Ambrozewicz C. Der paläolithische in Bessarabien. 268-290.

443. Ambrozewicz C. 1930. Beiträge zur Kenntnis der Aurignacienkultur Bessarabiens und der Bukowina. Wien. *Sonderabdruck aus der Wiener Prähistorischen Zeitschrift*. T. XVII. 17-46.

444. Bryk J. 1928. Kultury epoki kamiennej na wydmach zahodniej części południowego Wołynia. Lwow: *Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego*. 63.

445. Draus J. 2007. Uniwersytet Jana Kazimira we Lwowie 1918-1946. Portret kresowej uczelni. Krakow.: *Księgarnia akademicka*. 328.

446. Jura A. 1939. Sowiniec. Siedlisko człowieka w starszej epoce kamiennej. Krakow: *Wydawnictwo Polskiego towarzystwa prehistorycznego oddział w Krakowie*. 31.

447. Karczewski M. 2013. Stefan Krukowski (1890-1982) – kustosz Państwowego muzeum archeologicznego w Warszawie. *Seminare*. T. 34. 253-268.

448. Kopernicki J. 1878. Poszukiwanie archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, dokonane w roku 1877. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. T. II. 19-72.

449. Kozłowski L. 1922a. Starcza epoka kamienna w Polsce (paleolit). *Poznan*. 53.

450. Kozłowski L. 1922b. Stan i zadania badań nad epoką kamienną w Polsce. Warszawa. *Odbitka z «wiadomości archeologicznych»*. 24.

451. Kozłowski L. 1926. Problemat rozwoju formy w prehistorji. Lwów: *Nakładem towarzystwa ludoznawczego*. 18.

452. Kozłowski L. 1929. Nowe przyczynki do epoki kamiennej w Wielkopolsce. *Przegląd archeologicznej. Tom II.* 1-13.
453. Kozłowski L. 1939. Zarys pradziejów polska Południowo-Wschodniej. *Lwow: Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie.* 104.
454. Kozłowski. L. Epoka kamienia na wydmach wschodniej części wyżyny małopolskiej. *Archivum nauk antropolog. Tom II, Nr. 3.* 272.
455. Krukowski S. 1922. Recenzja pracy L. Kozłowskiego "O paleolicie polskim" i uwagi o materiałach uwzględnionych przez tegoż. *Poznan. Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego. Odbitka z „Przeglądu Archeologicznego”. Tom II.* 16.
456. Krukowski S. 1929. Paleolit i mezolit w „Archeologii Polski” Włodzimierza Antoniewicza. *Poznan. Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego. Odbitka z „Przeglądu Archeologicznego”. Tom IV. Zesz 2.* 12.
457. Lech J. 1999. Between captivity and freedom. Polish archaeology in the 20th century. *Warsaw.* 222.
458. Łomnicki A. 1907. Wykrycie mamuta (*Elephas primigenius* Blumb) i nosorozca dyluwialnego (*Rhinoceros antiquitatis* Blumb). *Lwów. Odbitka z czasopisma polskiego Towarzystwa przyrodników im. Kopernica „Kosmos”. R. XXXII.* 10.
459. Morosan N. 1931a. Contribution a l’atude du quaternaire de la Moldavie. *Bucarest: Regia M.O., Impremeria nationala.* 11.
460. Morosan N. 1931b. Existe t-il du Micoquien en Bessarabie et quelle serait sa place dans la chronologie du Pleistocene? *Extrait du Bulletin de la societe Prehistorique Francaise.* 4. 11.
461. Morosan N. 1933. Quelques observations sur le Quaternaire du N.E. de la Moldavie. *Bucuresti. Extrait des Comptes rendus des séances de L’institut geologique de Roumanie. T. XIX.* 6.
462. Paliienko S. 2013. The culture-historical division of the Central European Upper Paleolithic in soviet archaeology. *Anthropology. LI/2.* 271-283.

463. Polanskyi G. 1936. Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpaläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz. *Львів. Відбитка. Праці географічної комісії НТШ. Bun. 1. 23.*
464. Polanskyj G., Krukowski S. 1926. Die erste Paläolithstation in Nowosilka-Kosiukowa (Podolien). *Збірник НТШ. Т. XXV. Львів. (Відбитка). 1-23.*
465. Sawicki L. 1927a. Stanowiska młodszego paleolitu w Grodku na Wołyniu. *Ziemia. 3. 36-42.*
466. Sawicki L. 1927b. Szatki człowieka paleolitycznego. *Ziemia. 4. 41-46.*
467. Sawicki L. 1928. Materiały do znajomości prehistorji Rosji. *Poznan: Czcionkami drukarni Uniwersytetu Poznańskiego. 39.*
468. Sawicki L. 1930a. Wiek przemysłu świederskiego w świetle geomorfologii podwarszawskiego odcinka pradoliny Wisły. *Odbytka. 1-29.*
469. Sawicki L. 1930b. Warunki geologiczne i wiek stanowiska Srodkowo-orinjackiego Gora Puławska. *Odbytka. 30-48.*
470. Sawicki L. 1933. Z zagadnień prehistorji dyluwjalnej Wołynia. *Równe: Nakładem zarządu wołyńskiego okręgu związku nauczycielstwa poskiego. Osobne odbicie z „Rocznika wołyńskiego”. T. III. 11.*
471. Sawicki L. 1932. O stratygrafji lessu w Polsce. *Krakow. Odbitka z tomu VIII, zesz. 2, rocznika Polskiego towarzystwa geologicznego. 41.*
472. Sawicki L. 1935. Przemysł świederski i stanowiska wydnowego Świdre Wielkie I. *Przegląd archeologiczny. T. V. 1-23.*
473. Scherbakiwskyi V. 1926. Eine palaolithische station in Honci (Ukraine). *Die Eisyzeit. Leipzig. Band III. H. 2. 100-116.*
474. Skutil J. 1938. Paleolitikum slovenska a Podkarpatskej Rusi. *Brno: v Turčianskom Sv. Martine. 251.*
475. Skutil J. Slovensky paleolit. *Odbytka. 9.*
476. Sulgostowska Z. 1989. Prahistoria miedzyrzecza Wysły, Niemana i Dniestru u schyłku plejstocenu. *Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 255.*

477. Wiśniowski T. 1919. O odkryciu paleolitu z fauną sawców deluwialnych pod Glinianami. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. T. XIV.* 3-13.

478. Zaliznyak L. 1995. The swiderian reindeer-hunters of Eastern Europe. *Beier & Beran. Wilkau-Hasslau: Archäeologische faghliteratur.* 152.

479. Zawisza J. 1879. Poszukowania archeologiczne w Polsce. *Warszawa: w Drukarni S. Orgelbranda synów.* 30.

480. Želizko J.V. 1907. Stanice diluvalniho člověka v Kijevě. *Zvláštini otisk z „Časopisu Vlasten muzej. spolku v Olomouci”.* 1907. Číslo 95, a. 96. 11.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. Альбом рисунків

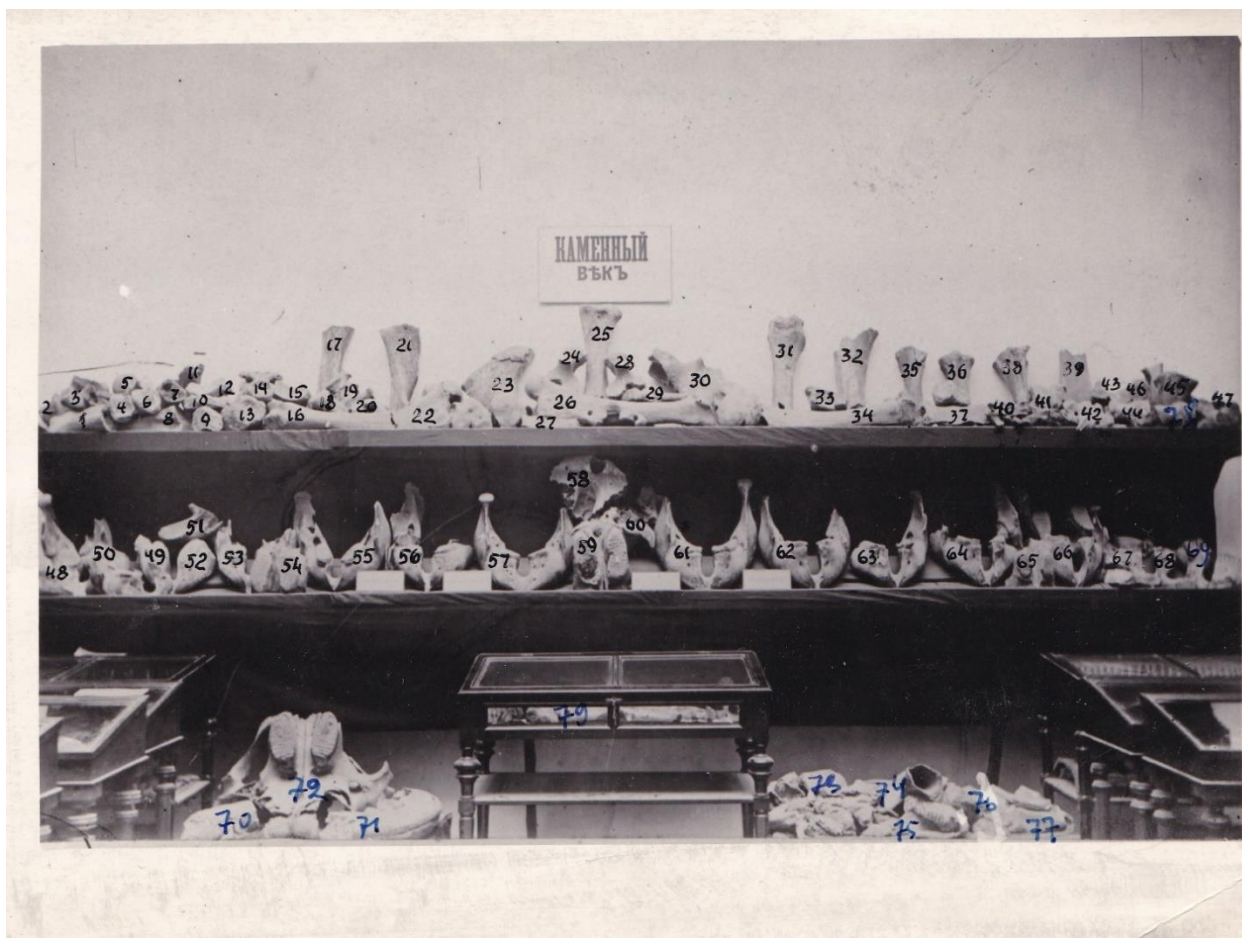

Рис. 1. Колекція палеонтології з Києво-Кирилівської стоянки. Фото. Рік невідомий.[Ф. Палеонтологічного відділу ННПМ, архів І.Г. Підоплічка. Неупорядковане].

Рис. 2. Розкопки палеолітичної пам'ятки Гінці 1914 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 12].

МИНИСТЕРСТВО

Г-ну О. К. Волкову.

ИМПЕРАТОРСКАГО
ДВОРА.ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССИЯ.Июля 1912 г.
№ 1554

С.-Петербургъ.

Здание ИМПЕРАТОРСКАГО Зимняго Дворца.

ИМПЕРАТОРСКАЯ Археологическая
Коммиссія имѣеть честь препроводить
при семъ открытый листъ на право произ-
водства Вами въ текущемъ году археоло-
гическихъ раскопокъ въ предѣлахъ Кро-
левецкаго уѣзда, Черниговской губер-
ніи.

За Предсѣдателя Коммисіи,

Товарищъ Предсѣдателя

Ближайшее уведомленіе раскопки въ с. Мухоморъ
Кролевец. у. на основаніи отаражнаго листа № 1552
порученъ Замѣстителю Л. С. Тихомирову и инженеру
Р. Мухоморова Александру III П. А. Ситлову
17 июля 1912 г.

Дѣлопроизводитель

МИНИСТЕРСТВО
ИМПЕРАТОРСКАГО
ДВОРА.

ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССИЯ.

Открытый листъ.

15 Июня 1915 г.

№ 1068.

На 1915 /пятнадцатый/ годъ.

Санкт-Петербургъ
Петроградъ.
Здание ИМПЕРАТОРСКАГО Зимняго Дворца.

Выданъ этотъ листъ Хранителю Этнографическаго Отдѣла Русскаго Музея ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III-го Федору Кондратьевичу Волкову

Императорскою Археологическою Коммиссіею на право производства археологическихъ раскопокъ въ теченіе 191 года на земляхъ казенныхъ, общественныхъ и принадлежащихъ разнымъ установленіямъ въ предѣлахъ окрестностей села Мезина, Кролевецкаго уѣзда, Черниговской губерніи,

съ обязательствомъ доставить въ Коммиссію отчетъ или дневникъ по произведеннымъ раскопкамъ, а также, при особой описи всехъ находокъ, наиболее цѣнные и интересные изъ найденныхъ предметовъ для представленія ихъ на Высочайшее Государя Императора воззрѣніе.

Председатель Императорской
Археологической Комиссии,
Гофмейстеръ Двора ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА, Членъ
Государственнаго Совѣта

И. В. Г. С.

Делопроизводитель

И. В. Г. С.

Листъ этотъ действителенъ на одинъ годъ и, по минованіи надобности, долженъ быть представленъ обратно въ Комиссію.

на оборотѣ.

Открытый листъ этотъ выданъ на основаніи Высочайшаго Государя Императора повелѣнія, послѣдовавшаго 11 Марта 1889 года.

„Исключительное право производства и разрѣшенія, съ археологическою цѣлю, раскопокъ въ Имперіи, на земляхъ казенныхъ, принадлежащихъ разнымъ установленіямъ, и общественныхъ—предоставить Императорской Археологической Комиссіи. Все учрежденія и лица, предполагающія производить подобныя раскопки, обязаны, независимо отъ сношенія съ начальствомъ, въ вѣдѣніи котораго состоятъ упомянутыя земли, входить въ предварительное соглашеніе съ Императорскою Археологическою Комиссіею.

Открываемые при раскопкахъ цѣнные и особо важныя въ научномъ отношеніи предметы должны быть присылаемы въ Императорскую Археологическую Комиссію, для представленія на Высочайшее воззрѣніе.

Извлеченіе изъ Правила для лицъ, производящихъ съ разрѣшенія Императорской Археологической Комиссіи раскопки кургановъ и могильниковъ, на собственные средства.

Ст. 5. Найденныя при разрѣшенныхъ Археологической Комиссіею раскопкахъ вещи доставляются ей, вмѣстѣ съ журналомъ раскопокъ, не позже конца года, для представленія на Высочайшее воззрѣніе, послѣ чего они передаются, по указанію лица, производившаго раскопку или давшаго на нее средства, въ одинъ изъ правительственныхъ или общественныхъ музеевъ; отдѣльныя предметы изъ доставленныхъ коллекцій, имѣющіе выдающееся научное значеніе, по усмотрѣнію Археологической Комиссіи, могутъ быть выдѣлены для помѣщенія въ Императорскомъ Эрмитажѣ или Императорскомъ Россійскомъ Историческомъ Музее.

Върно: Дѣлопроизводитель
Императорской Археологической Комиссіи

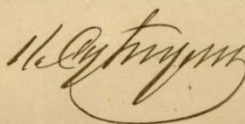

Рис. 3. Відкритий лист на дослідження Мізинської стоянки на ім'я Ф.К. Вовка. 1915 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 1. Спр. 39в].

Рис. 4. Народичі. Пересівання розвіяної верстви в східній закраїні дюни. 1927 р. Розкопки на чолі з І.Ф. Левицьким [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

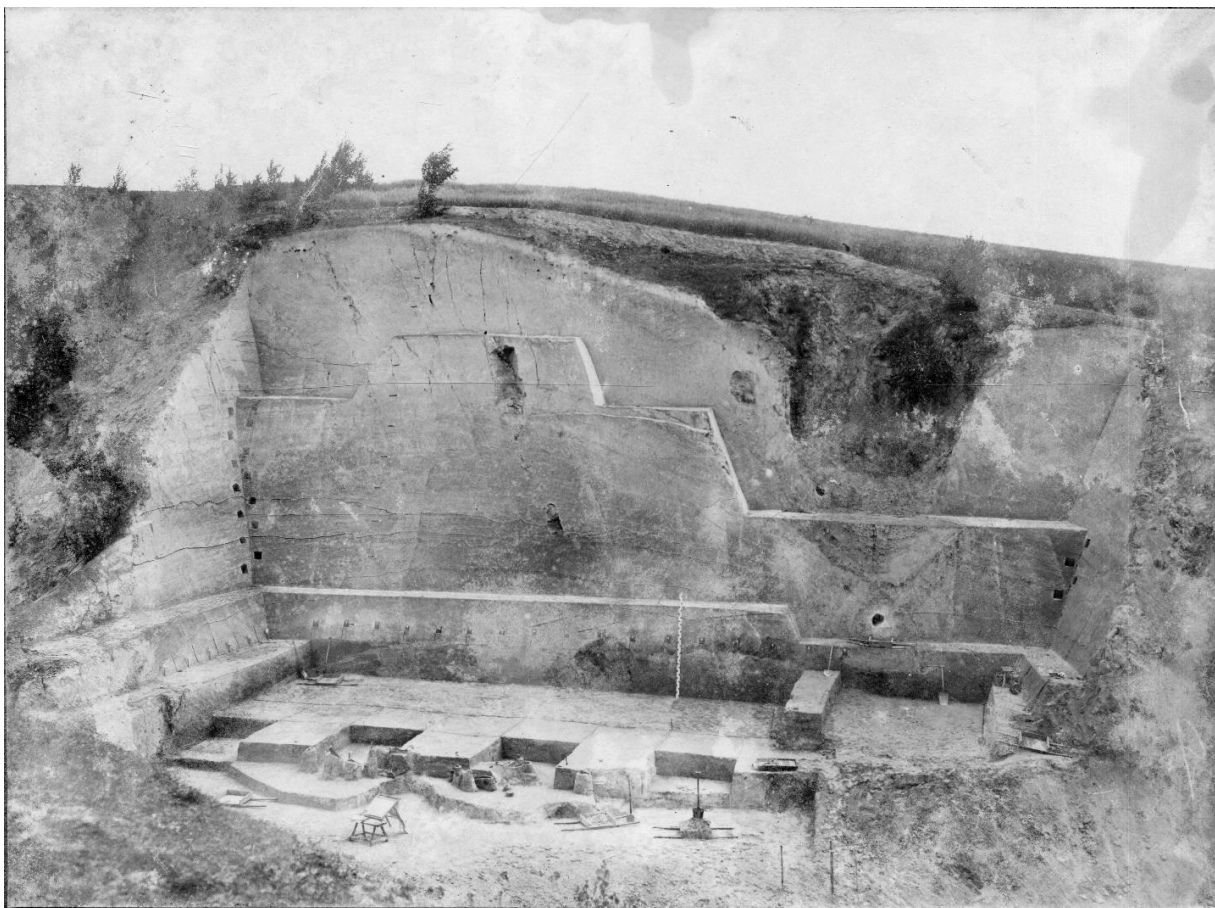

Рис. 5. Загальний вид на розкоп Довгинецької палеолітичної стоянки. 1930 р. Розкопки на чолі з І.Ф. Левицьким [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 25].

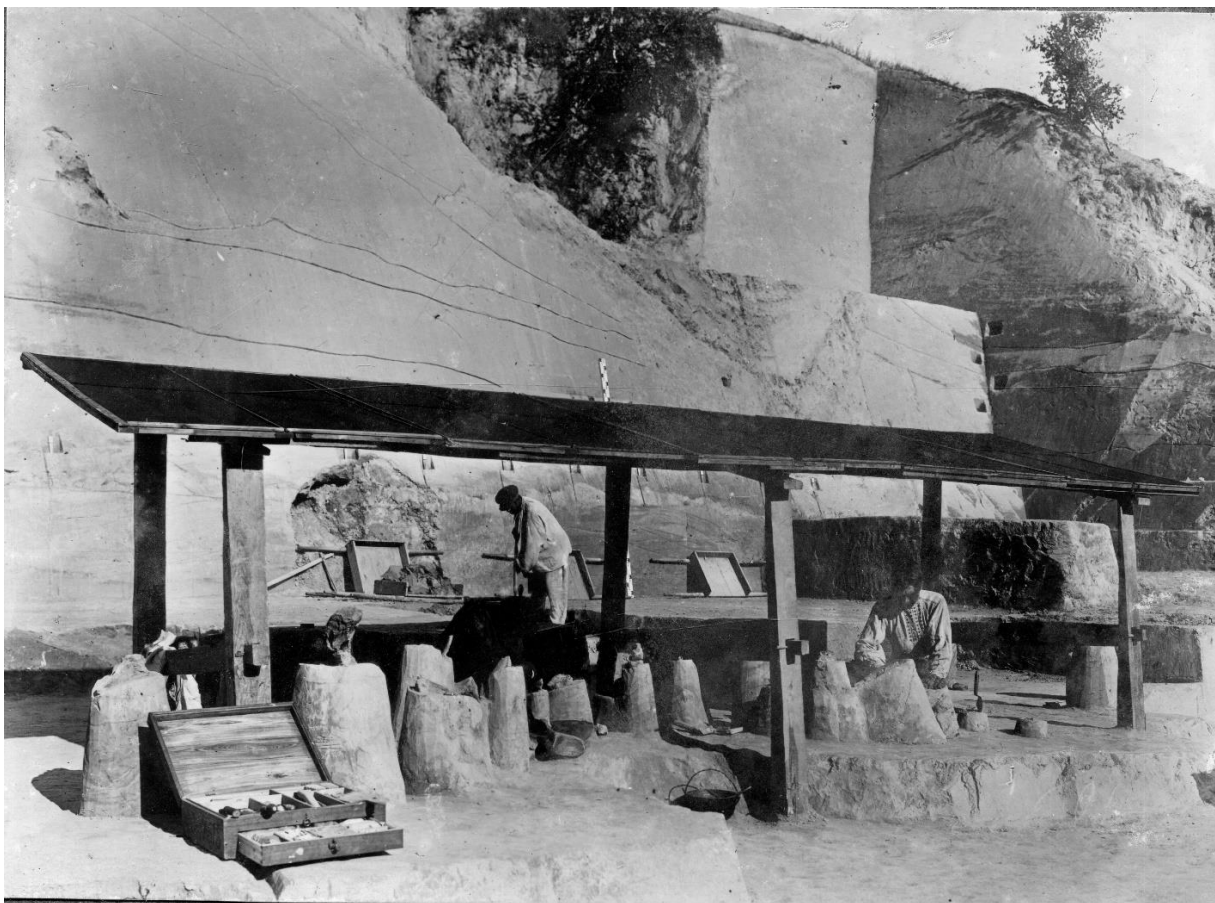

Рис. 6. Дослідження культурного шару Довгинецької стоянки. 1930 р.
[НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 25].

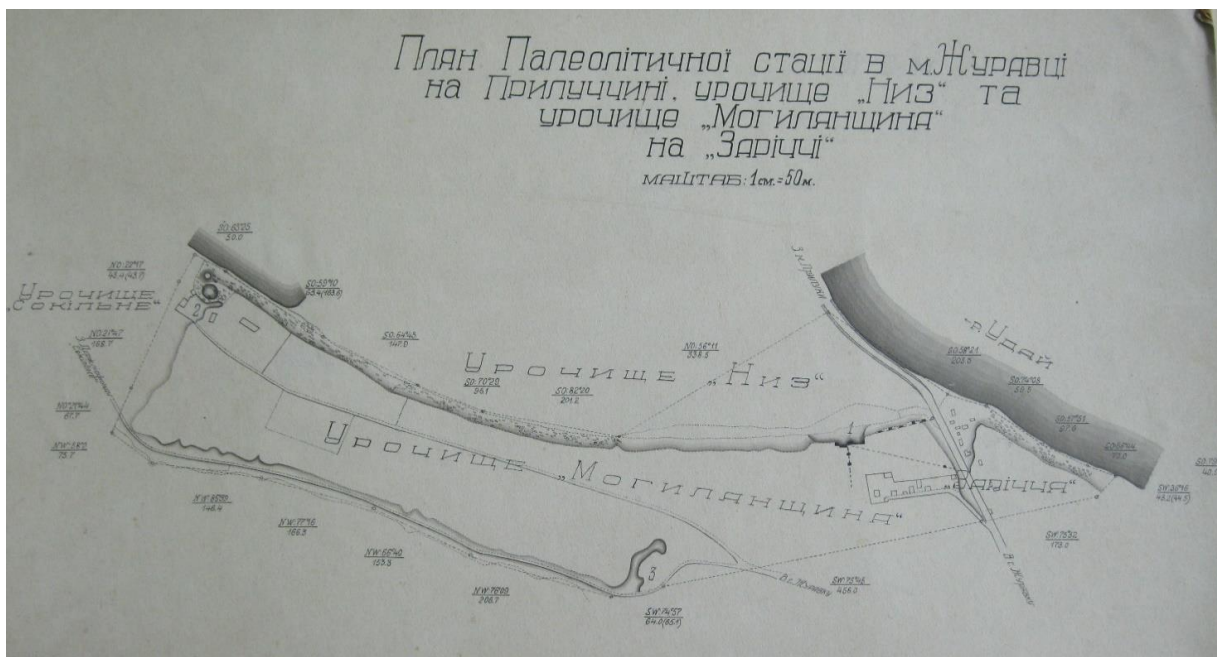

Рис. 7. План палеолітичної стоянки Журавка (на чолі експедиції М.Я. Рудинський). 1930 р. У рукописній статті В.І. Крокоса.[НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр 202/45].

Рис. 8. Журавка. Загальний вид на пам'ятку. 1930 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30, Спр. 32а/2].

Рис. 9. Журавка. Фото розкопу. 1930 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30., Спр. 32а/2].

Рис. 10. Журавка. Процесс розбору культурного шару. 1930 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30, Спр. 32а/2].

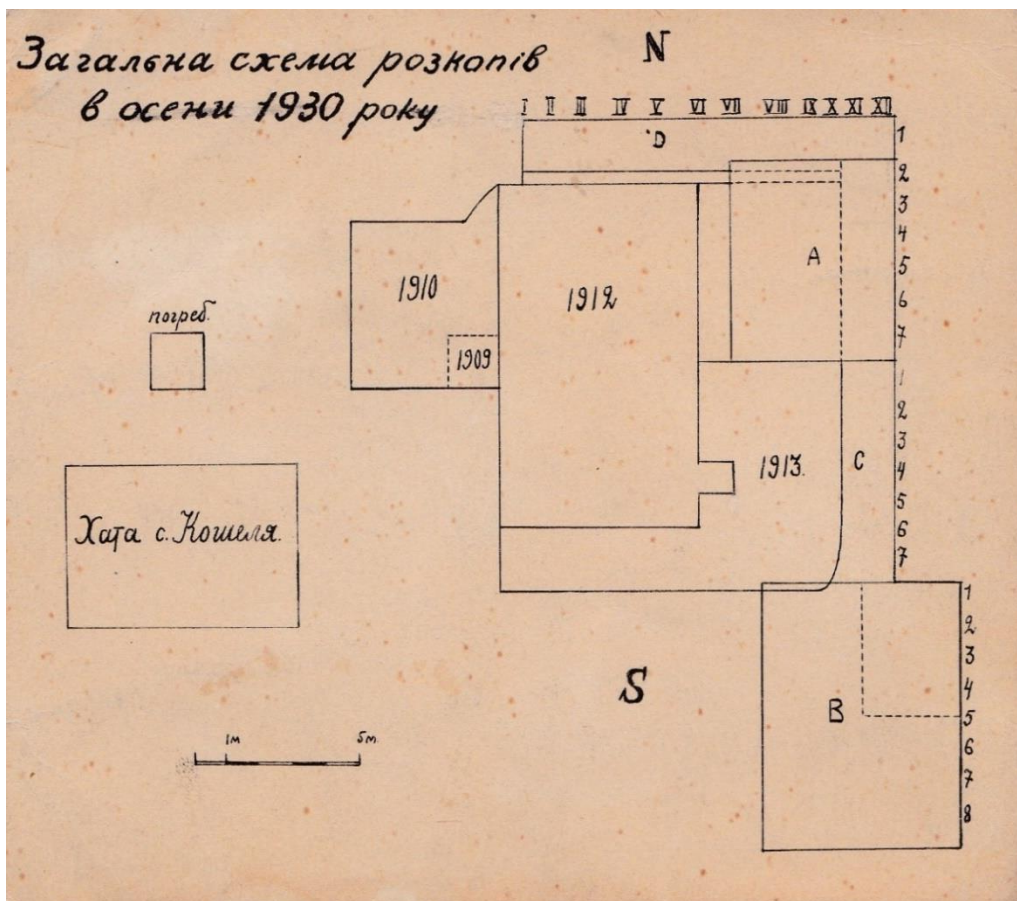
Рис. 11. Мізин. Робочий момент. Розкопки на чолі з М.Я. Рудинським. 1930 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 9д].

Рис. 12. Мізин. Робочий момент. 1930 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 9д].

Рис. 13. Експерсія місцевих жителів на Мізинську палеолітичну стоянку.
1930 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 9д].

Розкопано було
розкопів в с. Мізині
погребів
27.10.30

Іванко

в с. Мізині 1930 року

Рис. 14. Загальна схема розкопів Мізину. 1930 р. [Ф. Палеонтологічного відділу ННПМ, архів І.Г. Підоплічка. Неупорядковане].

Рис. 15. Загальний вигляд на Дубову балку. Дніпробуд. Експедиція під загальним керівництвом Д.І. Яворницького. Фото на планшеті. 1931 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

ПРОЦЕС РОЗРОБЛЕННЯ КВАДРАТІВ У ДУБОВІЙ БАЛЦІ (1931р.)

Рис. 16. Дубова балка. Робочий момент. 1931 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

РОЗКОП А В ОСОКОРОВІЙ БАЛЦІ.

Рис. 17. Осогорова балка. Робочий момент. 1931 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

Рис. 18. Осогорова балка. Геологічний загін на чолі з В.В. Різнюк (у кожаниці). У розкопці І.Ф. Левицький. Фото із підписом на зворотній стороні. 1931 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 119].

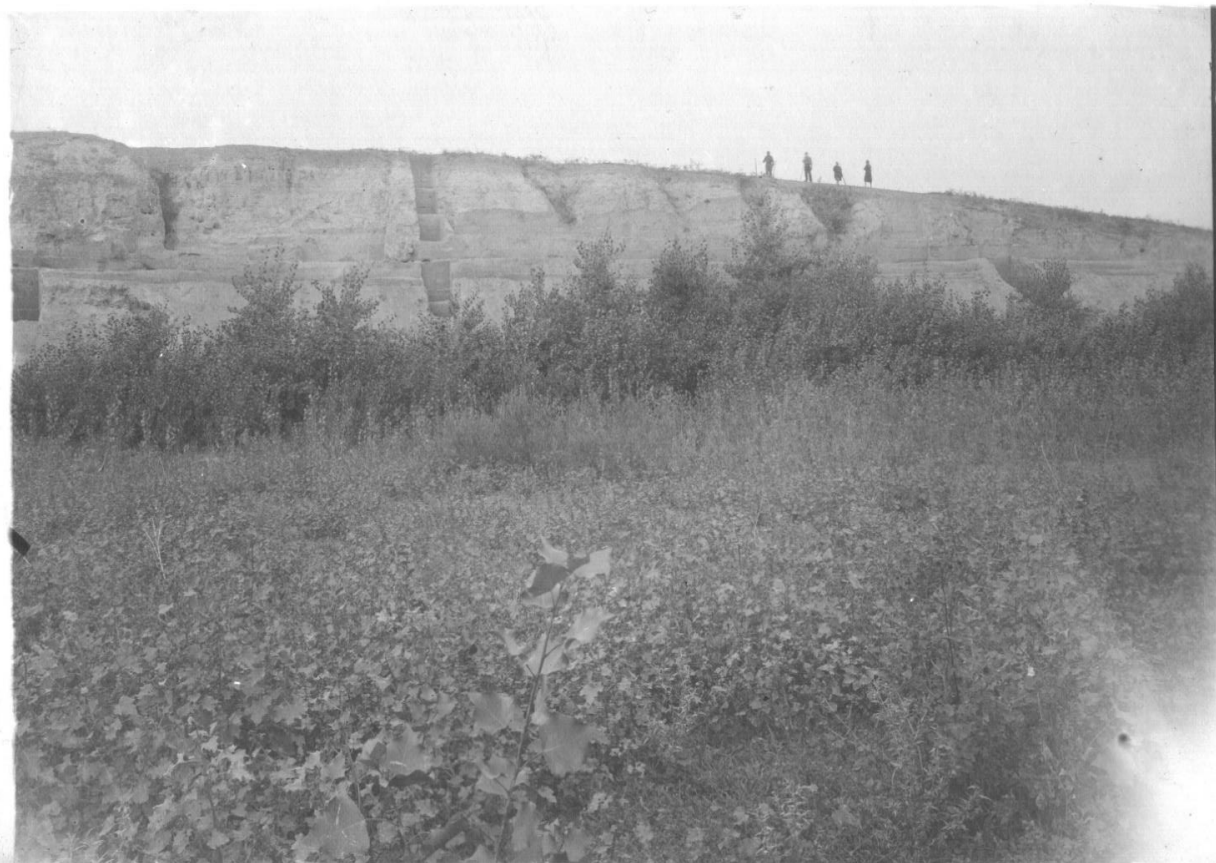
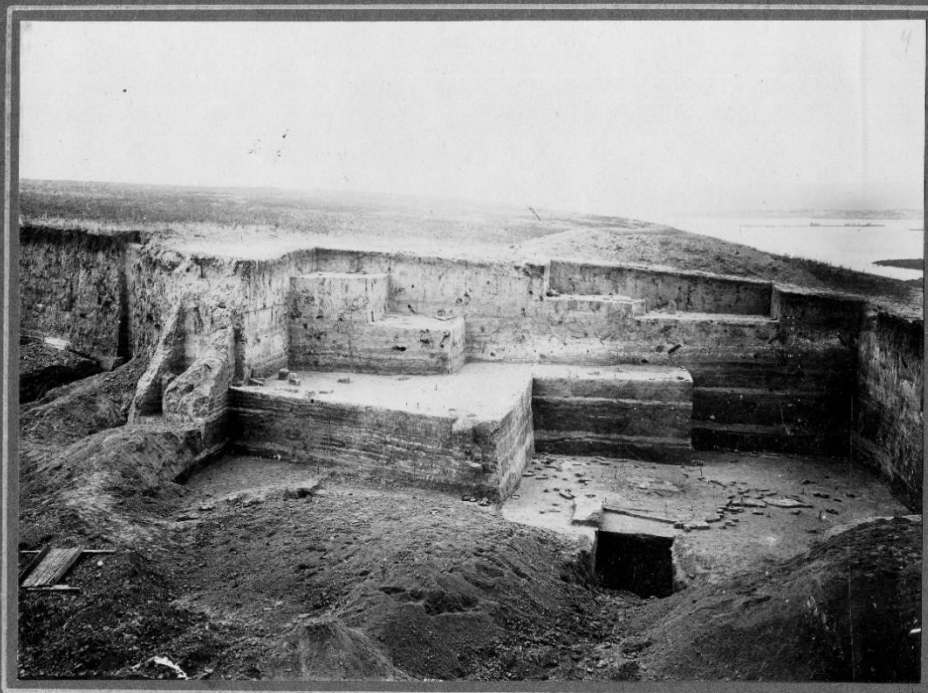

Рис. 19. Дніпробуд. Кайстрова балка. Загальний вид на пам'ятку. 1931 – 1932 рр. [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 119].

ЗАГАЛЬНИЙ ВИГЛЯД РОЗКОПУ Б., о. в ОСОКОРОВІЙ БАЛЦІ.

Рис. 20. Кайстрова балка. Фото на планшеті. 1931 – 1932 рр. [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 119].

Рис. 21. Кайстрова балка. Фото на планшеті. 1931-1932 рр. [НА ІА НАНУ, Ф. 18. Спр. 119].

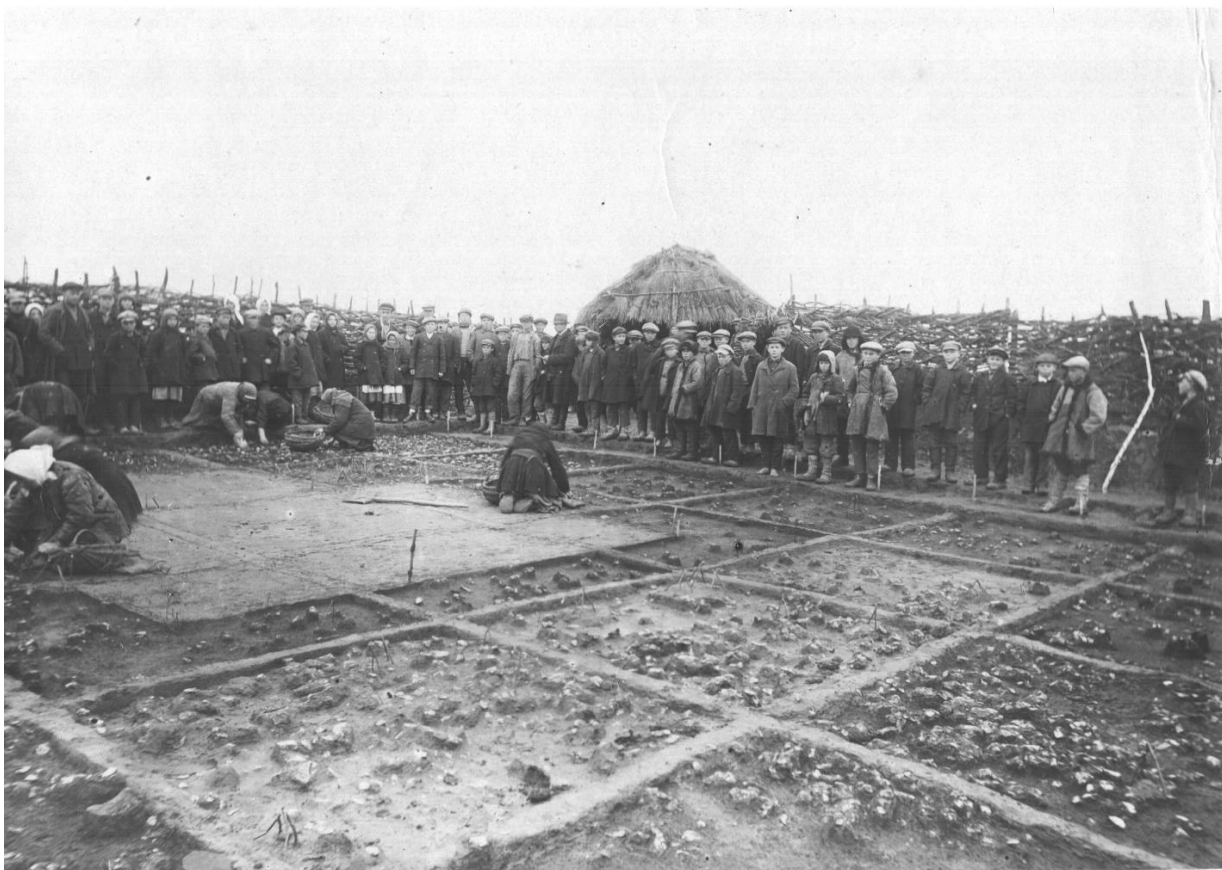

Рис. 22. Пушкарі І. Мізинська експедиція. Процес розкопування культурного шару. Розкопки на чолі з М.Я. Рудинським. 1933 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 356].

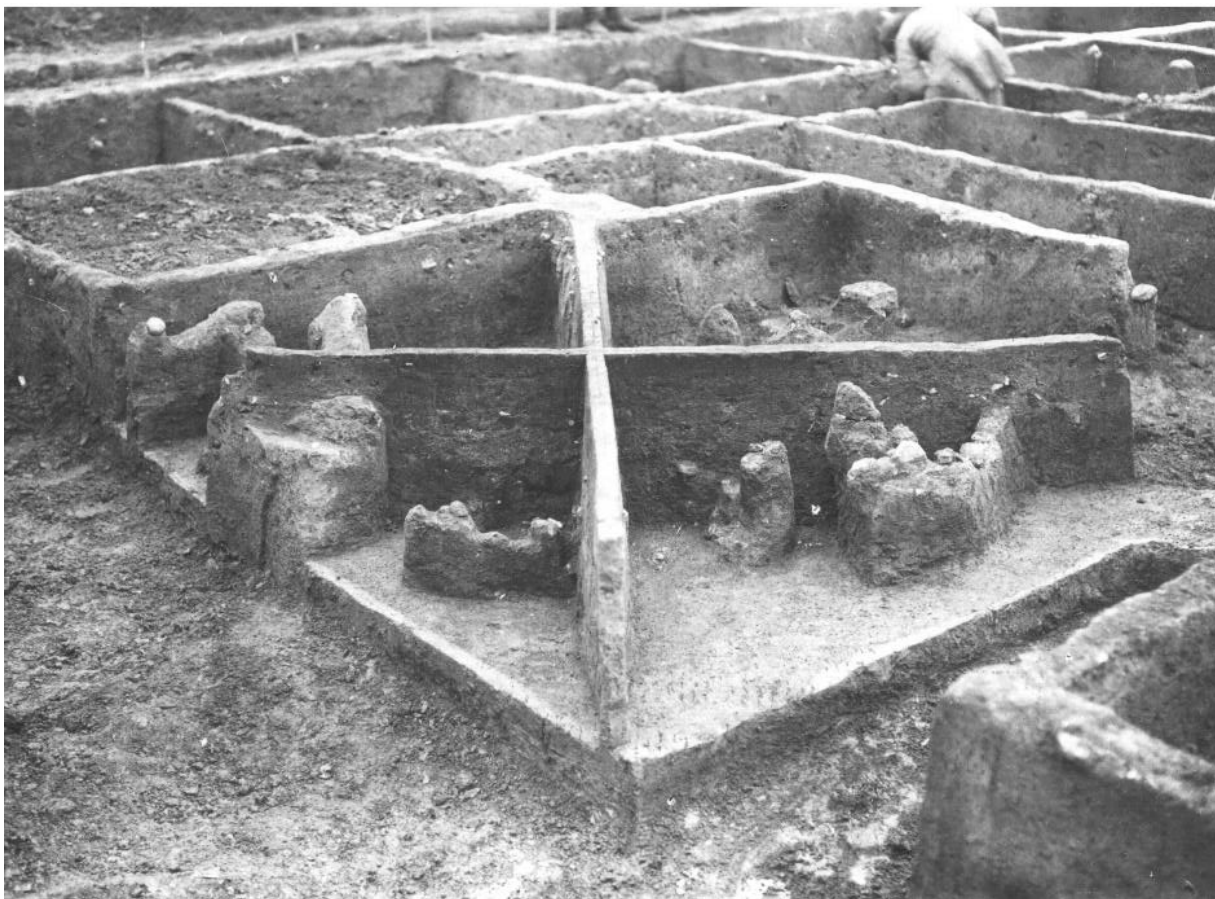

Рис. 23. Пушкарі І. Залишки палеолітичного часу на «попах», бровки. 1933 р. [НА ІА НАНУ. Ф. 30. Спр. 356].

Рис. 24. Пушкарі І. Вишка для ортогональної зйомки. 1933 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 356].

Рис. 25. Пушкарі І. Фото, яке зроблені з вишки для ортогональної зйомки. 1933 р. [НА ІА НАНУ. Ф. 30. Спр. 356].

Рис. 26. Пушкарі І. Камеральна обробка матеріалу. 1933 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 30. Спр. 356].

Рис. 27. Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс. Малюнок розкопу аквареллю. Розкопки на чолі з В.М. Євсєєвим. 1935 р. [Ф. Маріупольського краєзнавчого музею. № 1685].

Рис. 28. Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс. В.М. Євсєєв у розкопі. 1935 р. [Ф. Маріупольського краєзнавчого музею. № 1169].

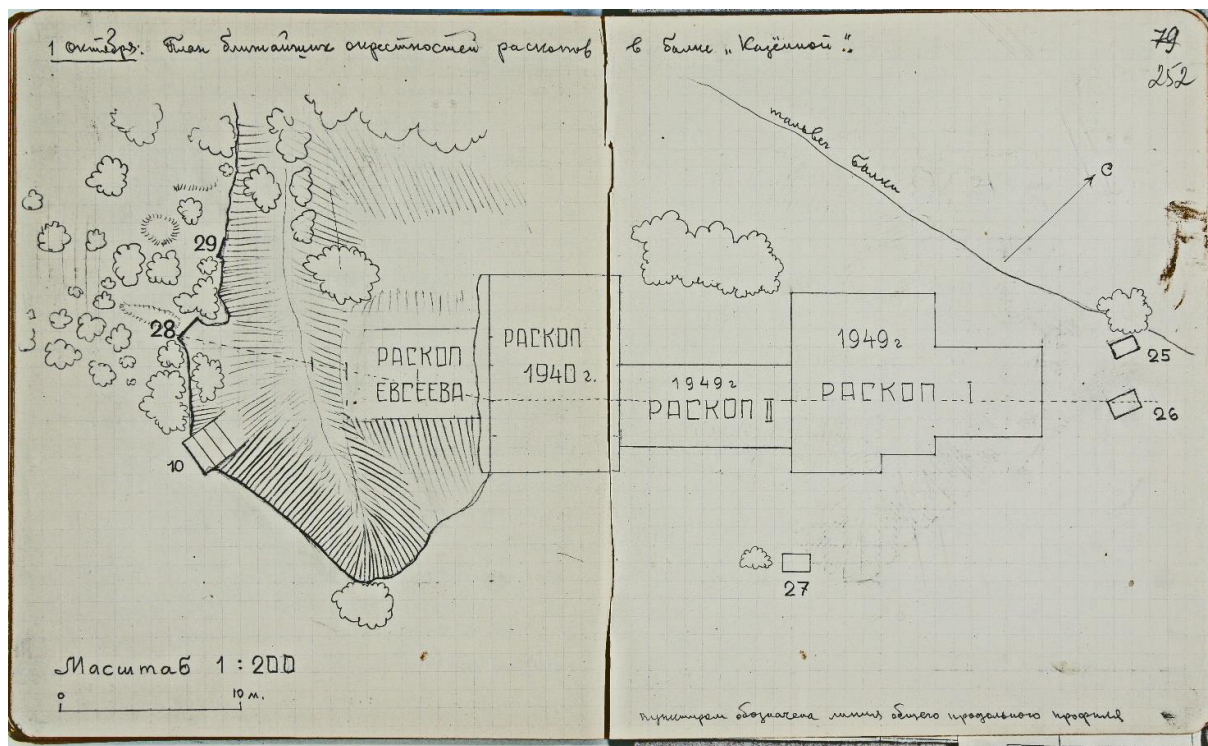

Рис. 29. Амвросіївський верхньопалеолітичний комплекс. У щоденнику П.Й. Борисковського. Складено у 1949 р. На малюнку позначено розкопи 1935-го р. як «раскоп Евсеева» [ІА НБУВ, Ф. 139. Оп. 3. Спр. 190, Арк 252].

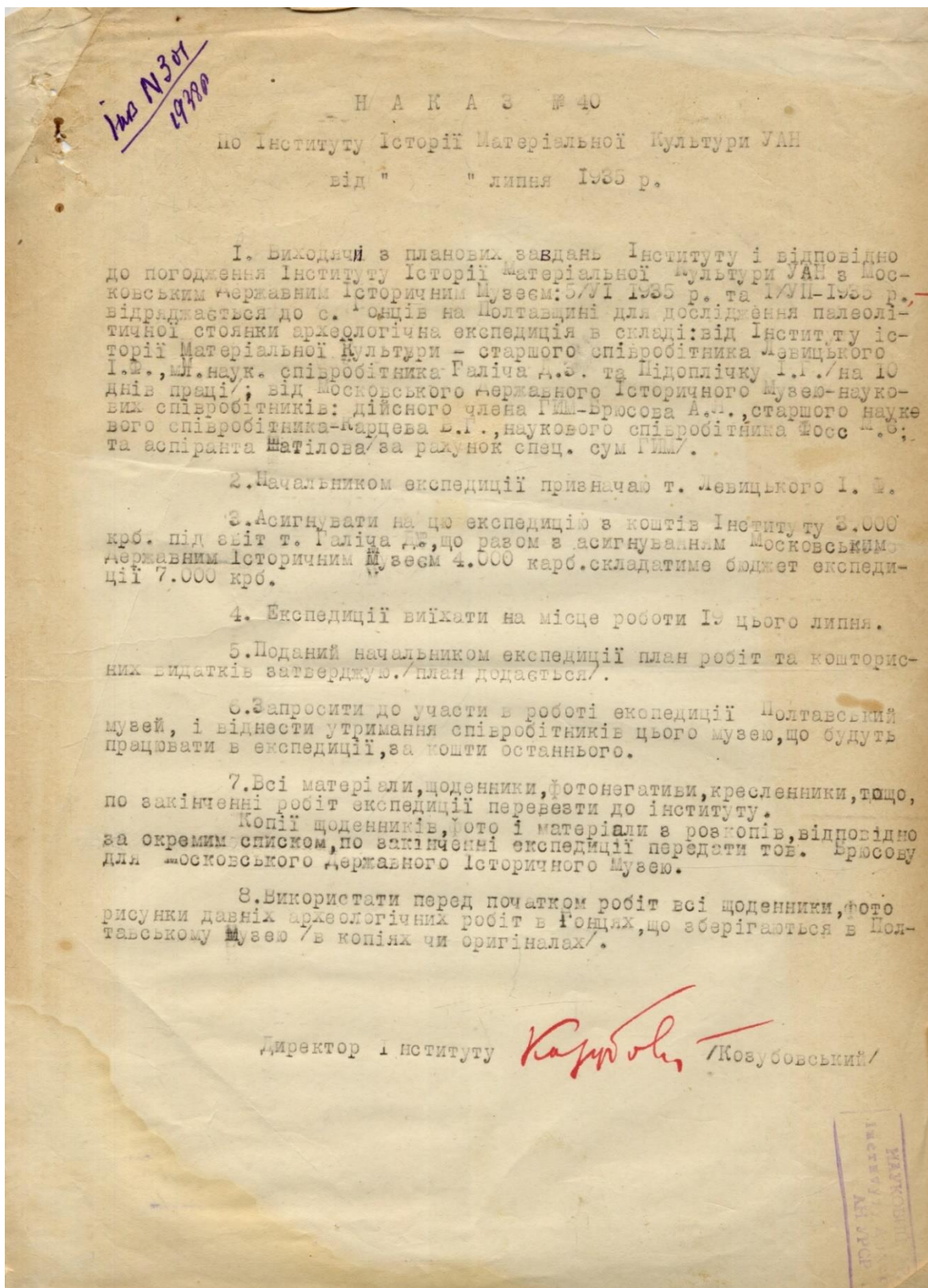

Рис. 30. Наказ директора ІМК Ф.А. Козубовського про організацію експедиції до Гінців у 1935 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 12].

Рис. 31. Гінці. Загальний вид на розкопану ділянку в 1935 р. Під керівництвом І.Ф. Левицького [НА ІА НАНУ, Ф. 4. Спр. 12].

Рис. 32. Чулатів І. Загальний вид на кар'єр, де робились зачистки І.Г. Підоплічком. 1935 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

Рис. 33. Чулатів I. Кар'єр, де робились зачистки І.Г. Підоплічком. 1936 р.
[НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

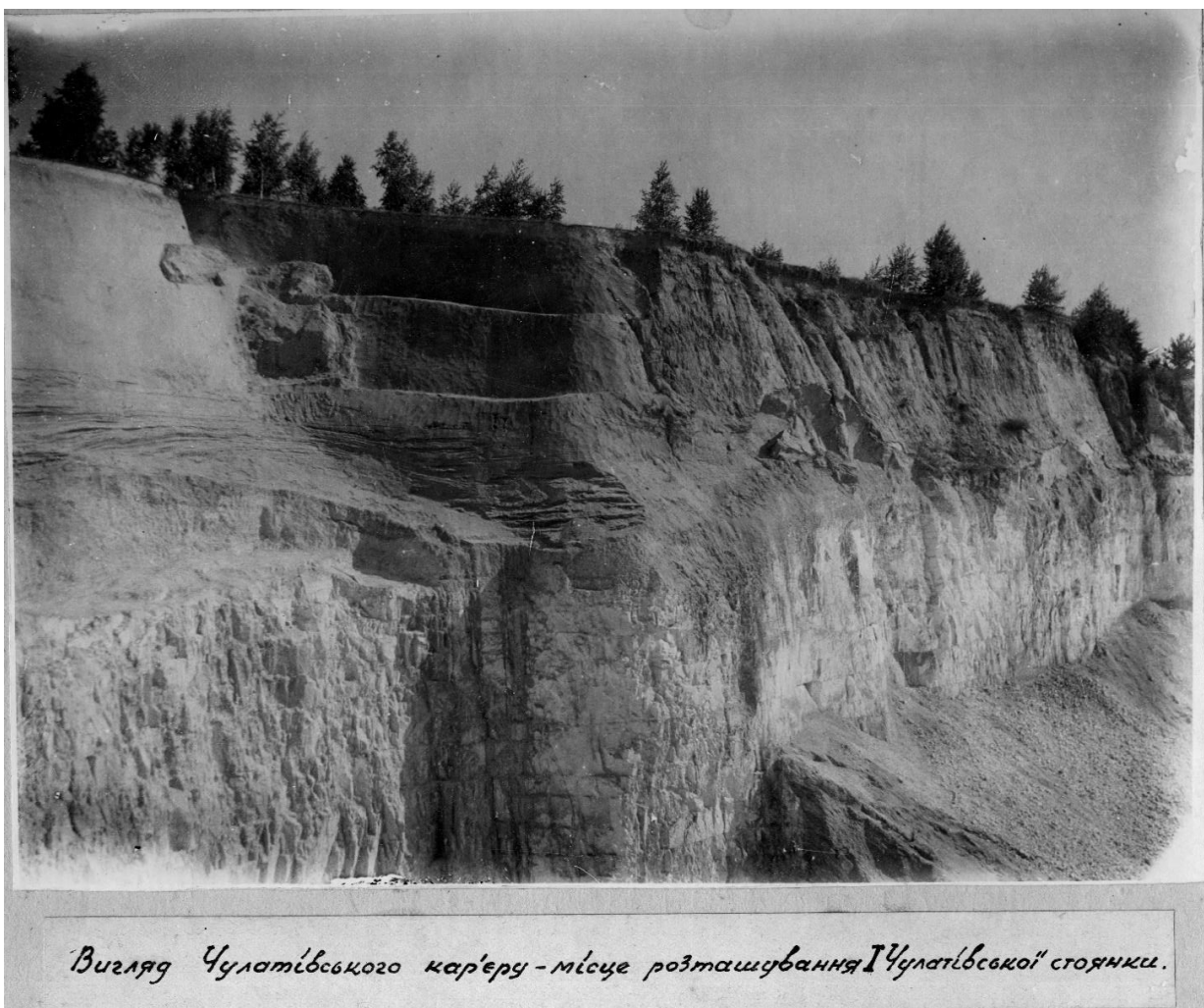

Рис. 34. Чулатів I. Кар'єр. 1936 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

Рис. 35. Чулатів ІІ. Кар'єр. 1936 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

Рис. 36. Чулатів II. Вигляд на розкоп. Фото на планшеті. 1936 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

Рис. 37. Чулатів П. Розкоп. 1936 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

Рис. 38. Чулатів П. Робочий момент. 1936 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

Рис. 39. Пушкарі I. План розкопу. 1957 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 57. Неупорядковане].

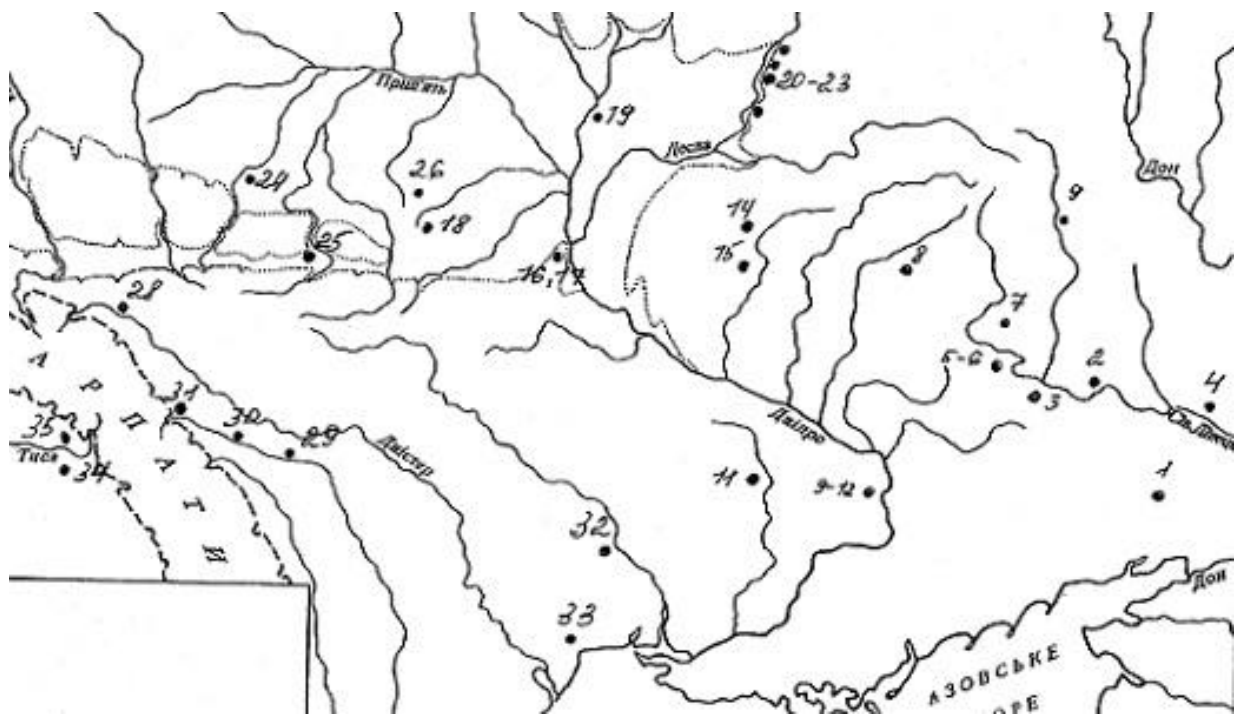

Рис. 40. Карта основних пам'яток палеоліту материкової України, які були відкриті у останній третині XIX – першій половині XX ст.

Умовні позначення:

1. Амвросіївка; 2. Рогалик-Якимівська стоянка; 3. Минівський Яр; 4. Деркул; 5. Кам'янка; 6. Синічіно; 7. Прістен; 8. Богодухів; 9. Осокорова балка I; 10. Кайстрова балка I-IV; 11. Кодак; 12. Дубова балка; 13. Ямбург; 14. Журавка; 15. Гінці; 16. Києво-Кирилівська; 17. Протасів яр; 18. Іскорость; 19. Пушкарі I-VII; 20. Мізин; 21. Новгород-Сіверськ; 22. Оболоння; 23. Смячка; 24. Нобель; 25. Городок I-VII; 26. Довгиничі; 28. Глиняни; 29. Кормань IV; 30. Новосілка-Костюкова; 31. Маріямпіль I-IV; 32. Анетівка; 33. Іллінська печера; 34. Берегово; 35. Мукачево.

С П И С О К

наукових работ К.Ю. КОРШАКА.

Н а п е ч а т а н и.

1. З прнци семінару при Археологічному Відділі Есеукраїнського Історичного Музею в Києві. Хроніка археології та мистецтва. № 14
2. Палеолітична стація в м. Іскоросі. Там же № 2.
3. Черепанка як первісне ганчарське знаряддя. Там же № 3
4. Землеробське знаряддя найдавніших родових громад на Україні "Наукові Записки" Інституту Історії матеріальної Культури 1935 р. № 1.
5. Класове коріння географічного матеріалізму. Там же № 2.
6. Роль географічного оточення в історії докласового суспільства. Там же № 3.
7. До питання про зародки обміну в докласовому суспільстві на Україні.
8. Хліборобство родових громад на Україні.
9. Селіще давніх родових громад на території Києва.
10. Стотарство часів енеоліту та бронзи на Подніпров'ю.
11. До питання про наземне трипільське житло.
12. Нові матеріали по трипольському земледелію.
13. Следи собирательства в трипольских поселеннях.

Рис. 41. Список наукових робіт К.Ю. Коршака. 1937 р. [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 13].

**В КВАЛИФИКАЦИОННУЮ КОМИССИЮ
ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ЛЕНИНГРАДСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА.**

Научного сотрудника Института Исто-
рии материальной культуры Академии
Наук СССР

КОРШАКА Кирилла Ефимовича

З а я в л е н и е .

Прошу организовать защиту моей диссертации на тему
"Скотоводстве эпохи энеолита и бронзы на Поднепровьи".

Автобиография, список научных работ, рекомендации
общественных организаций и два экземпляра работы при этом
прилагается.

15.УЦ-1937 г.

г. Киев.

Рис. 42. Заява в кваліфікаційну комісію ЛГУ від 15.7.1937 р.
Машинописна копія. [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 13].

Постановою спеціальної комісії ВУАН КМЮ.КОРШАКА визнано гідним звання наукового робітника - історика матеріальної культури. Постанова ще не затверджена. Матеріали передано до Президії ВУАН.

Рис. 43. Постанова спеціальної комісії ВУАН [НА ІА НАНУ, Ф. 13. Спр. 13].

Період		В і д к и		Л а н д ш а ф т		Ф а у н а		С т о я н к и	
		Північ УРСР	Південь УРСР	Північ УРСР	Південь УРСР	Північ УРСР	Південь УРСР	Північ УРСР	Південь УРСР
Четвертинний	Плейстоцен (ранньочетвертинна)	Альпій сучасних річ, дельтовий схил	Альпій сучасних річ, дельтовий схил	Лісовий і лісостеповий	Лісовий і лісостеповий	Бізоно-олень; звичайний олень, косуля, ведмідь, бобр, кунар, бizon, тур, кінь, бібак, рижунатий ховрах, сіноставець маляк; як рештки можливі: північний олень, песець	Бізоно-олень; бizon, тур, звичайний олень, кінь, кабан, кунар, сива, бобр, ведмідь, бібак, рижунатий ховрах, сіноставець маляк	Дюні дпировські поселення	Автичні поселення
		Торфи (на великій площі)	Торфи	Лісовий і лісостеповий	Лісовий і лісостеповий	Трипільські поселення	Трипільські поселення	Неоліт	Неоліт
	Лес	Лес	Лусостеповий і лісостеповий	Лусостеповий і лісостеповий	Візоно-олень з елементами дикростепової фауни: бizon, кінь, звичайний олень, кабан, бібак, північний олень, песець, пелярня хурішка	Мамутова: мамут, носоріг; вимірають	Журавка	Кам'яна Мотила	
	Лес	Лес з включеннями глинами	Лусостеповий і лісостеповий тундра	Лусостеповий і лісостеповий	Дикростепові: тундровий лемінг, північний олень, вівцеюл, пелярня хурішка, пелярня сова, вов, росомеха, ведмідь. Мамутова: бібак, степовий лемінг, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Мамутова: мамут, носоріг; вимірають	Чукагів II Гонці Пуншарі I Міани Чукагів I Новгород-Сверська Довжиги I Киринська I	Амеросібіна Балка Най-строва Балка Оооко-ріва Балка Дубова	
Плейстоцен (середньочетвертинна)	Велуні суглинки і вапняні піски; вапняний ґрунт на вапняному суглинку	Лес з включеннями глинами і гірською водою суглинна	Лусостеповий і лісостеповий	Лусостеповий і лісостеповий	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Кодак	Кодак	
	Приєзовні суглинки, піски, в тому місці палеолітні піски Гродзьова	Глинясті і піскуваті лесолітні суглинки, піски і гравій, в тому місці Гродзьова ський	Болотно-лузний і лісостеповий	Дусостеповий і лісостеповий	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.			
Плейстоцен (ранньочетвертинна)	Бурі глини	Глинясті і піски Призові; червоно-бурі (черв'ячні) глини	Степовий і лісостеповий (чагарниковий степ)	Степовий і лісостеповий	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.			
	Рабі глини	Червоно-бурі (дочетвертинні) глини, бальська світа, лопт	Степовий і лісостеповий	Степовий і лісостеповий	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.			
Плейстоцен			Степовий і лісостеповий	Степовий і лісостеповий	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.			
Плейстоцен			Степовий і лісостеповий	Степовий і лісостеповий	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.	Мамутова: мамут, носоріг, бizon, кінь, звичайний олень, кабан, лев, ведмідь, бібак, туртона норичка, хом'ячок, ховрах, сохуля, бizon, кінь, мамут, носоріг т.і.			

Рис. 44. Схема геологічної періодизації четвертинного періоду і віку палеолітичних стоянок УРСР [Підоплічка, 1949а, с. 34 – 35].

ДОДАТОК Б. ВИЗНАЧЕННЯ РЕШТОК ВИКОПНИХ ССАВЦІВ, ЗІБРАНИХ ТРОХИМОМ ТЕСЛЕЮ

Визначення виконані докторанткою кафедри археології докторської школи ім. родини Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія» А.В. Вейбер

У колекції допоміжного фонду відділу палеонтології ННПМ НАНУ знаходиться вибірка остеологічних матеріалів третинного та ранньочетвертинного періодів, яка походить зі зборів археолога Т.Т. Теслі (NMNHUP № 51 – 55). Вибірка являє собою фрагменти 15 кісток ссавців, що походять з місцезнаходжень Кам'янське, Ямбург, Бурти та Волоське, які розташовані на берегах Дніпра на території сучасних Дніпропетровської та Полтавської областей. Знахідки з місцезнаходження Кам'янське датуються епохою середнього пліоцену (5.3 – 3.6 млн. р.т.) неогенового періоду (23 – 3 млн. р.т.). Датування інших місцезнаходжень невідоме. Судячи зі ступеню заміщення кісткових решток мінеральною речовиною та видового складу тварин вони датуються ранньочетвертинним періодом. Більшість із кісток є ушкоджені через тафономічні зміни у структурі. Деякі з фрагментів потріскалися.

Через такий їх стан більшість остеологічних залишків було обмотано тонкою бавовняною ниткою для запобігання подальшого розпаду. До обмотаних кісток прикріплювалася етикетка з даними про знаходження: номер у каталозі знахідок, рік знахідки та підпис автора зборів Т.Т. Теслі. На етикетці присутні написи, які були виконані І.Г. Підоплічком простим олівцем російською мовою із зазначенням відомостей про видове визначення тварин, яким належали кістки.

Вибірка решток викопних ссавців зібраних Трохимом Теслею

	Місцезнаходження	Датування	Видове та анатомічне визначення	Паспортні данні
	Кам'янське на Дніпрі (у колодязі)	Середній пліоцен (5.3 – 3.6 млн. р.т.)	<i>Equidae gen. et sp. vertebra cervicalis ft.</i>	№ 4 археологічного опису Трохима Теслі, № 51 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
	Кам'янське на Дніпрі (у колодязі)	Середній пліоцен (5.3 – 3.6 млн. р.т.)	<i>Equus sp. dentis M 1,</i>	№ 3 археологічного опису Трохима Теслі, № 52 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
	Кам'янське на Дніпрі (у колодязі)	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Celodont antiquitatis, Dentis M</i>	№ 2 археологічного опису Трохима Теслі, № 53 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
	Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Equidae gen. et sp. Metacarpale, proximal ft.</i>	665 – 668, 1935 р. археологічного опису Трохима Теслі,
	Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Bison priscus, dentis M2</i>	719, 1935 № 54 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
	Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Artiodactyla incertae sedis, 3 фрагменти трубчастих кісток</i>	720, 680, 1935 р.
	Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Equus latipes Gromova, dentis M</i>	№ 618 археологічного опису Трохима Теслі, № 421 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
	Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Equus latipes Gromova dentisp 2 dex.</i>	№ 706 археологічного опису Трохима Теслі, № 422 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
	Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Bison priscus, dentis m2</i>	№ 706 археологічного опису Трохима Теслі, № 423 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
0	Демська балка (Байрачна балка)	Відклади плейстоцену	<i>Equus latipes Gromova,</i>	№ 1 археологічного опису Трохима Теслі,

	коло с. Ямбург	(2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	dentis M	№ 424 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
1	Демська балка (Байрачна балка) коло с. Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т.– 11 тис. р.т.)	<i>Bison priscus, dentis m ft.</i>	№ 6 археологічного опису Трохима Теслі, № 425 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми) 1935 р.
2	Демська балка (Байрачна балка) коло с. Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Equus latipes Gromova, costae diaphysis ft.</i>	№ 6 археологічного опису Трохима Теслі, № 425 каталогу NMNHUP (бастіони і подіуми), 1935 р.
3	Демська балка (Байрачна балка) коло с. Ямбург	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Mammalia indet. 6 ft.</i>	№ 4,7,8,9 археологічного опису Трохима Теслі
4	Бурти	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Bovidaegen. etsp.femur, diaphysis, ft.</i>	113, 1935 р.
5	с. Волоське, о. Сурський	Відклади плейстоцену (2.58 млн. р.т. – 11 тис. р.т.)	<i>Artiodactyla incertae sedis, 3 фрагменти трубчастих кісток</i>	Закладка №2, шар ракушняка

Матеріали з місцезнаходжень потрапили до музею скоріш за все у 1930-х рр., де були оглянуті І.Г. Підоплічком. Через поганий стан збереженості вони не являють собою значної наукової цінності для дослідників викопної теріофауни. Більшість відібраного матеріалу являє собою природне захоронення тварин (тафоценоз). Вірогідно, дослідник зібрав ці матеріали з метою з'ясування того чи не були вони залишками життєдіяльності давньої людини. Дослідження присвячені визначенню віку кісток за ознаками ступеня заміщення кісткової речовини були розроблені пізніше від життя Т.Т. Теслі (був розстріляний у 1937 р.), а саме у 1950-х рр. палеонтологами І.А. Єфремовим та М.К. Верещагіним.

Список використаної літератури:

1. Основы палеонтологии в пятнадцати томах. 1962. Ред. Ю.А. Орлов. М.Т. 13 «Млекопитающие». 419.

2. Верещагин Н.К., Громов И. М. 1953. Сбор остатков высших позвоночных четвертичного периода. М.-Л.: Издательство академии наук СССР. 21.

3. Ефремов И.А. 1950. Тафономия и геологическая летопись. Труды палеонтологического института. Т. XXIV. М.-Л.: Издательство академии наук СССР. 183.